

Rudolf Goldscheid: Kultúrperspektívák*

Van-e kultúránk? ez az a kérdés, melyre a mai kor mélyebben érző embere első sorban keres feleletet s a kérdés ilyen fogalmazásában jut legélesebben kifejezésre a lelkében végbement változás. Az egyén lelki üdvéért való aggodás háttérbe szorult a társadalom, a nemzet, az egész emberi nem sorsáért való nyugtalanság mellett. Csaknem azt mondhatnánk, hogy azt a szerepet, melyet a múlt emberének lelki életében a vallás nagy problémái töltöttek be, a jelenkor emberének lelki életében a kultúra nagy problémái vették át. Éppen azért nagyon jelentőségteljes, hogy a mai ember első sorban nem azt kérdi: van-e kultúrám, hanem azt, van-e kultúránk? S ebben áll talán a legnevezetesebb fordulat, a legnagyobb haladás, mely a filozófiában a társadalomtudományok fejlődésével létrejött: a világtól elforduló filozófia megszokott, a világtól elforduló társadalomtudomány ellenben ellenmondana önmagának. A társadalomtudomány önmagunkból a világba hajt s mikor a világból önmagunkhoz ismét visszatérünk, szükségét érezzük, hogy önünkkel szemben új álláspontra helyezkedjünk. Önünk most kisebbnek tűnik fel előttünk mintsem azelőtt volt s épen, mert kisebbnek látszik, lett nagyobb.

Pillantsunk vissza a múltba, s mindjárt világossá lesz előttünk, miért foglalkoztatott régebben oly nagymértékben egyéni lelki üdvösségünk. Hajdan az egyes ember sokkal nagyobb mértékben találta saját magában cselekvéseinek okát, nem érezte úgy, mint mi ma érezzük, e cselekvések természeti és társadalmi megokoltságát s éppen ezért nem igen hitt abban, hogy az ember nagy befolyást gyakorolhatna a dolgok történéseire. S minthogy ennélfogva remélni sem merte, hogy a

* E tanulmány azt az előadást tartalmazza, melyet az illusztris szerző, a bécsi szociológiai társaság elnöke, a *Társadalomtudományi Társaság* jubiláris ülésén tartott.

A szerk.

társadalom sorsának alakításában lényegesen résztvehessen, természetesen legfőbb gondja volt legalább saját lelkét menteni meg a dolgok káoszából.

Napjainkban mind ez csaknem teljesen megváltozott. Optimizmusunk éppen úgy, mint pesszimizmusunk teljesen más jellegű, mint a múltban volt. S ha valami, különösen vallásos érzésünkben megzavar, az mindenek előtt az a körülmény, hogy minden vallás dacára ama reményeknek, melyekkel el akar tölteni bennünket, teljesen pesszimiztikus jellegű, legalább is, ami ezt az életet illeti s hogy minden vallás a világ és az emberek sorsa felett való kétségbeesésből született. Bár a legtöbb vallásban az az igyekezet is megvan, hogy az istenség becsülete végett világunkat minden lehető világok legjobbikaként tüntesse fel: mégis a világnak siralomvölgyként való felfogása és az ember bűnös voltának gondolata tanainak központja, a szenvedés elkerülhetetlensége legmélyebb meggyőződése s ha szabadulást hirdet, ezt tisztán egyéni értelemben veszi. Az egyént mindig a világtól el, önmagába utasítja; a boldogságot oly törekvésektől teszi függővé, melyeknek egyedüli célja a lelki élet tökéletesítése. Amíg az ember a világot minden szenvedésével és nyomorával együtt isteni akarat által előírt rendnek tekinti, megpróbáltatásnak, mely alól senki sem vonhatja ki magát, ha a lélek magasabb megtisztuláshoz akar fölemelkedni; amíg a földi lét csak az örök élet jelentéktelen előjátékának látszik: mindaddig a kultúra gondolata nem kerülhet törekvésének középpontjába. Ezért érthető, hogy a középkorban, amikor az örök életben való hit minden másnál erősebb volt, az élet s még kevésbé a társadalmi élet problémája e látszólag sokkal mélyebbreható kérdés mellett nem léphetett előtérbe.

Ebben a vonatkozásban nagyon érdekes, hogy a modern természettudomány az ég ismeretével kezdődik, hogy az asztrológia az asztrológiából nőtt ki és hogy éppen úgy a kémia is misztikus képzetekből indult ki s a mágiával és alchémiával kezdetben a legszorosabb kapcsolatban volt. De a természettudományok lassanként kiemelkednek a vallással közös talajból, különösen a matematika fellendülésével kisebb-nagyobb önállósághoz jutnak és a fejlődés folyamán észlelhetjük, hogyan jutnak mindig élesebb ellentétbe a vallás természetével. A természettudomány, ha szabad így mondani, eredetét tekintve a vallás rossz útra tévedt gyermeke s az is marad minden

ágában. Az emberi lélek kiszélesedett látköre az, úgy térben, mint időben, mely az első szakadást előidézi a vallás gondolatrendszerének zárt tömegében. Térben azáltal, hogy kilép a megszokott élet szűk köréből, a többi népekkel folytonosan növekvő s bensőbbé váló érintkezésbe jut idegen erkölcsök megismerése folytán, melyre különösen a keresztes háborúk voltak kedvező hatással; időben pedig korábbi kultúrákkal és ezek történetével való foglalkozás által. Különösen az ókor iránti érdeklődés válik erősebbé, mely addig néhány nagy szerző ismeretével megelégedett.

A kereszténység és az antik világ ezen újabb érintkezéséből, melyet a modern élet forgalma ébresztett fel, születik meg a nagy Renaissance-mozgalom, mely az egész középkoron áthullámszik s végül a reformációban tetőpontját éri el. Az antik világba való elmélyedés legelőször is ama dogmatikus álomból ébresztett fel, melyben a középkor embere szunnyadozott s ezáltal a modern kritikai szellem születése órájává lesz. A kritikai szellem felébredése, a népek közötti érintkezés növekedése, Amerika fölfedezése, a természet ismeretének átalakulása és elmélyítése — ezek azon erők, melyek az emberi látókör kiszélesítésén dolgoztak, melyeken nyugszik a lélek modern szerkezete, melynek végül az lett a következménye, hogy az egyház benső ellentéteiből két lényegében különböző világfelfogás legmélyebbre ható ellentéte lett. Ha a reformáció az első nagy összeütközés, mely az egyházat legbelsejéig megrázza, úgy a természettudomány és a kinyilatkoztatás tana közötti ellenmondás a második, melyen azonban most már nemcsak az egyháznak, hanem magának a vallásnak is keresztül kell mennie.

Azonban nem szabad, hogy itt valami elkerülje figyelmünket. A természettudomány diadalmas útja a szerves (anorganikus) természet ismeretének finomításával és elmélyítésével kezdődött. A természettudományok fellendülésének kezdetén a csillagászatot, fizikát és matematikát találjuk, melyekhez később a chemia járul, mint a nem élő anyag okozati összefüggéseibe való bepillantást. Ezen az úton haladva fedezik fel a természeti történés törvényszerűségét, a szigorú kauzalitást, mellyel az eredeti csodában való hit nem egyeztethető össze. A természet törvényszerűségének megismerése azonban később következtetést enged általában az emberi gondolat törvényszerűségére s mélyebb megalapozást nyernék az észre-

vételek úgy eredetükben, mint egymásrakövetkezésükben. Mindig kisebb lesz ama pontok száma, melyeken át érzékfeletti hatalmak betolakodása lehetségesnek látszik. Az okozati összefüggés lezártágáról való meggyőződést előkészíti a tudomány, mely végül az energia megmaradásának elvében legélesebb kifejezésre s legmélyebb megalapozáshoz jut. S végül a természeti oksági láncolat lezártága oly erős meggyőződéssé lesz, hogy általános vélemény szerint maga az ember sem nyúlhat bele változtatólag ebbe az összefüggésbe.

Azonban a természettörvények merevségének túlfeszítése is megtalálja megoldását, még pedig azáltal, hogy a tudomány nem állapodik meg a szerves természet kutatásánál, hanem az újonnan szerzett természettudományi módszereket alkalmazza az életre is. A természet, a világ, az élet, a lélek bibliai tana teljesen az örök állandóságban való hitre volt építve. A Biblia szerint minden öröktől fogva s örökre meg van állapítva, s az embernek csak nagyon szűk kis tere van arra, hogy a természet bilincseiből szabaduljon. Csak erkölcsi és metafizikai erények adják meg neki e lehetőséget. Mivel az volt a föltevés, hogy mindent meghatározott célok szerint egy földöntúli világintelligencia előre elrendezett, teljesen feleslegesnek látszott azután kérdezősködni, hogy mi az ember vagy az emberi társadalom célja. Más szavakkal: nem lehetett kérdés tárgya annak kutatása, hogy mily viszony van a természet zárt okozati láncá s az emberi célok között.

Látjuk tehát, hogy a szerves természet és törvényeinek még egy viszonylag fejlett ismerete is még megférhetett a dolgok célszerűségének régi tanával. Csak az élő anyag lényegébe való mélyebb bepillantás hoz ismét változást a tudomány és vallás viszonyába. Minthogy az élet is belekerül a természeti törvényszerűség láncolatába, szükségképen felvetődik az élet keletkezésének kérdése, s vele együtt a szorosan összefüggő további kérdések, melyek az élet különböző formáinak eredetére, az életműködések sokféleségének okára s összefüggésére vonatkoznak. Mégha az életet egy természetfeletti érzélem teremtette volna is meg, most már tudni akarják milyen módon történt a teremtés, mily eszközök által vitetett végbe és amint előbb az ember az egek mechanikájába igyekezett behatolni, úgy most a földi élet mechanikájába elmélyedve az élet szerkezetét törekszik megérteni minden vonatkozásában.

Minden emberiségtörténet egyúttal a közlekedés fejlő-

désének története. Amint az egyes emberek, egyes csoportok, egyes törzsek, egyes népek egymással mindig bensőbb érintkezésbe lépnek, amint az ember saját történetével és nemcsak ezzel, hanem más csoportok történetével is mindig szorosabb viszonyba jut, az egyes ismeretek és ismeretrendszerek lassanként egészen egymásbafonódnak, az emberi törtéetésnek éppen úgy, mint a gondolatnak folytonossága mindig szorosabb lesz, úgy hogy végre az, ami egy területen végbemegy vagy megvan, az összes többi területre is át törekszik hatolni. Ezen az úton jut el az ember ahhoz a föltevéshez, hogy amely törvények a természetre nézve érvényesek, az életre és a társadalomra is kell, hogy érvényesek legyenek, mivel az a természetnek része s azt kérdezik, hogy fejlődött ki az élet, a társadalom a természeti törvényszerűség szerint?

E pontnál vagyunk ama talajon, melyből a fejlődés gondolata nőtt ki, mely az egész tudomány központi gondolata lett. Mihelyt a kérdés egyszer felvetődött, a megfigyelések egész sora nyomult előtérbe szinte kényszerítőleg, amelyek azt mutatták, hogy mindenütt, nemcsak az élő anyagban, a társadalmi tünetmények körében, hanem az élettelen körében is állandóan a legnagyobb változások folynak le, olyan változások amelyek arra mutatnak, hogy a teremtés nem egy egyszeri aktus, hanem folytonos történés. A fáradhatatlan kauzalitási ösztön, mely kezdetől fogva annak kutatására kényszerített, hogy miként lett az, ami van, abból ami volt? nem elégedhetett meg többé annak megfejtésével, hogy az emberi sorsot illetőleg mi volt és mi lett, nem elégedhetett meg azzal, hogy a történelmi folyamat külső alakját leírja és magyarázza, hanem a történelmi események természettudományi hátterére is ki kellett terjeszkednie, s igyekeznie a fejlődéstörténet biológiai megismeréséig eljutni.

Ezzel a múlt változhatatlanságába való hitet végképp fel kellett adni és az új, a változásban való hit, mely a jelent alapjaiban megváltoztatni van hivatva, első kezdetleges sejtelmeiben megfogamzott. A világot nem teremtette Isten, hanem lett — ebből a tételtől ered valamennyi nagy szellemi áramlat, mely korunknak jellegzetes vonását adja. A teremtés: az egyszeri, az egyszer s mindenkorra adott, amelybe szűk hatáskörrel csak behelyezkedhetünk. A levés: az folytonos teremtés, saját közreműködésünkkel való alakítás, a világnak saját tevékenységünkkel való kidolgozása. S ezért passzivizmus (tétlen-

ség) a teremtésben s aktivizmus (cselekvés) a fejlődésben való hit s ugyanezért pesszimizmus a teremtésben s optimizmus a fejlődésben való hit. Az állandóságban, a természet változhatatlanságában való hit önmagunkba úz s minden reményünkkel egyes-egyedül belső szabadulásra utal. A lét változóságáról, a világ változtatásának mérhetetlen lehetőségéről való meggyőződés kihajt a világba s csak a társadalmi erők fejlődésére fordított fáradhatatlan munkától engedi várni az emberi felszabadulás nagy művének beteljesedését.

És ezért a fejlődéstan feltűnésével új nagy összeütközés keletkezik vallás és tudomány között, mely által az ember lelke teljesen átalakul. Most a teleológiai világnézet az, mely inogni kezd. Míg azelőtt az ember egyedüli feladatának az látszott, hogy alárendelje magát Isten akaratának, mely a kinyilatkoztatásban egyszer s mindenkorra adva volt és akinek csak engedelmesen szolgálni kellett a legnagyobb lelki üdv elnyeréséért: addig most a természeti törvényszerűség belátásával az ember a boldogság új forrására talált és azonfelül belátta, hogy önmaga is, mind azzal, ami és amit tud, eme természeti törvényszerűség terméke. Világossá lett, milyen kicsiny kezdetből lett az ember azzá, ami most s ez a megfigyelés a legboldogítóbb reményeket ébresztette. Ezzel az ember feladta azt, hogy az isteni kegyelemtől várja megváltását, inkább munkájában kezdett bízni, melynek új, óriási tere nyílt, mikor már az ember nem kételkedett abban, hogy minden fejlődés nemcsak a saját énjén végzett munka eredménye, hanem sokkal nagyobb mértékben a világon végzett munka, a természet feletti uralom, a természet ismeretének gyümölcse. Csakhogy ez a meggyőződés addig nem fejthette ki a benne rejlő minden termékenységet, amíg az ember csak az élettelen természetből indult ki. Csak amikor az élőnek lényegébe és törvényszerűségébe kezdtek elmélyedni, találták meg a világ legbelsejének kulcsát.

Az egész tudomány új képet nyert azáltal, hogy a múlt században a vezető szerep az anorganikus természettudományokról az organikus természettudományokra ment át. A mellett a természettudomány mellett, mely a fő dolgokban az élettelen anyag törvényszerűségeire terjeszkedett csak ki, lehetséges volt egy tisztán szellemi tudomány fennállása is, mely teljesen más alapfőltevésekre épült fel s amelyből semmi híd sem vezetett át az élethez, mint öntudatos folyamathoz. Az organikus természettudományok azon-

ban megépítik a hidat az élettelen anyag természeti törvényszerűségétől a mi élettani és lelki működésünk törvényszerűségéhez. Az élet és az élmény legbelső lényegébe való elmélyedés teremti meg a külső természet és az érzés közötti elválaszthatatlan kapcsolatot, mely a mi legsajátosabb cselekvőségünket a történés középpontjába helyezi, s ez egyike amaz egészen nagy lépéseknek, melyeket a XIX. századból a XX-ba való átmenetkor tettünk. Míg a XIX. században érdeklődésünk középpontjában a természet feletti uralom volt, úgy ma a cél, mely legbensőbb valónkat foglalkoztatja, az élet feletti való uralom.

Ha a tudomány az élettelen természet kutatásának vezetése alatt a valóság alaptényeinek pontos, mértékszerinti meghatározásához jutott el: úgy az élet kutatásának vezetése alatt a fejlődést alakító erők megismerésére kell elérkeznie. Az élet kutatása, mint ezen értelemben vezérünk, arra hívja fel figyelmünket, hogy minden új eredménynél az után kérdezősködjünk, mit jelent ez az egyén és a faj fenntartására, mit jelent az életre, ennek alakulására és fejlődésére, mit jelent a világban elfoglalt energetikai helyzetünkre nézve, mit jelent kulturális céljainkra, ama belső hajlamra nézve, mely a lélek országát keresi fel vágyaival? Az élet kutatása, mely ma minden érdeklődésünk középpontjában van, életet ad ily módon minden tudománynak, bensőleg összeköti cselekvő ösztöneinkhez, kihajt énkünk szemléléséből az élet és az életszükségletek lüktető sokféleségébe, kényszerít bennünket, hogy mindenben s mindnyájan a létért való küzdelem realitásaihoz alkalmazkodjunk.

Ezáltal kénytelenek vagyunk behatóbban foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy milyen összefüggésben van a szerves a szervetlen természettel, milyen viszony van lelki életünk és élettani működéseink között. És amint így kényszerítve vagyunk az ember és környezetének viszonyát a legalaposabban megvizsgálni, épp úgy az élet kutatása arra is ösztönöz, hogy ember és ember, az egyes és a társadalom és az egyes társadalmak egymásközti vonatkozásainak viszonyait is kutassuk. Sőt nem elégszik meg azzal, hogy világot vessen arra, hogy mily feltételeket szab a társadalom az egyénnek, hanem azt is kérdezi, hogy milyen nemzetközi föltételei vannak az egyes társadalmaknak. És a társadalmi élet kutatása még itt sem állapodik meg. Amint természetszerűleg az életről, mint egyéni folyamatról az életre, mint társadalmi folyamatra utal s ezáltal eljut azon leg-

mélyebb forrásokig, melyekből minden történés ered: úgy még ezen is túl megy, s mint társadalmi biológia tisztán megvilágítja az egyes élet értékét a társadalmi és emberi fejlődésben. Kimutatja, hogy az ember egy sok ezer éves hosszú fejlődés végterméke, hogy bonyolult alkata a plazma és a környező világ folytonos kölcsönhatása következtében fejlődött ki a legegyszerűbb élőlényből és amikor a fajok fokozatos felépülését áttekinti, végeredményben azt mutatja ki, hogy minél magasabb fokára érnek az élő lények a szervezésnek, az elértnek mértéke mindenekfelett nem a faj fennmaradásából állapítandó meg, hisz mint ilyen, a legalsóbb rendű élőlények is több millió évig fenn tudtak maradni, hanem elsősorban a fennmaradás módjából. Ennélfogva nem csupán a faj oltalmában, hanem mindenekelőtt abban az oltalomban, melyet minden egyén élvez, kell a már elért fejlődésnek döntő próbakövét keresni. Ezért éppen a biológia és pedig, mint társadalmi biológia s a rajta s a társadalmi lélektanon nyugvó szociológia az, mely megtanít arra, hogy az egyént és lehetőségig biztosított fennmaradása egész jelentőségét az összesség haladásának szempontjából teljesen értékeljük. Azonban a társadalmi élet kutatása által vezetett tudomány nemcsak ebben az irányban eszközölt igen nagy változásokat, hanem magában a kutatás módszerében is lényeges átalakítást vitt véghez. A biológia folytonosan növekvő befolyásának érdeme, hogy a tudományban kezdtünk felszabadulni az alól, hogy kizárólag csak hátrafelé fordítsuk tekintetünket, hogy megtanultunk előre tekinteni, hogy kutatásunk olyan irányt vett, mint az élet, amely haladó, előreirányuló folyamat. Előttünk minden időben egyedül csak azt keresték, hogy a múltból a jövőre következtethessenek. Csak az a változás, melyet a történettudományban a fejlődéstan okozott, vitt egy lépéssel előre. Karl Marx, akit Auguste Comte mellett az első nagy stílusú szociológusnak tekinthetünk, vezette a legerősebb támadást a hisztorizmus ellen, mely örökre a múlt gályarabjaivá tett volna, ahelyett, hogy a jövő alkotó mestereivé, demiurgosaivá emeljen. Amikor Marx hangsúlyozta, hogy a fejlődés folyamatát nem az elmúló, hanem a születő alapján kell feltárni, hogy nem a múlt erőviszonyaiból, hanem a jelen eleven hajtóerőinek mechanizmusából kell megérteni mily irányba hajlik e folyamat: akkor Marx szakít a tradíció szentségében való hittel, mely azelőtt az egész társadalmat vas kapcsokkal szorította.

Így lettünk mi modernnek s nem a legkevésbé Marx befolyása által, a múlt embereiből a jövő embereivé, akik nem elégszünk meg többé azzal, hogy a jövőt előre lássuk, hanem mindenen előtt alakítani akarjuk azt. Azért nekünk az eszmék alakító erőket, hatalmakat képviselnek, melyek alapján képeseknek tartjuk magunkat arra, hogy a világgal szemben kettős helyzetet foglaljunk el. Tudjuk: nem vagyunk mindig kénytelenek az adotthoz alkalmazkodni, hanem képesek vagyunk az adottat is magunkhoz alkalmazni. A tárgynak ezen aktív alkalmazkodása az alanyhoz, azaz az organikus alkalmazkodási képességnek ez a szellemi meghosszabbítási vonala általában, az emberi nem kopernikusi tette. S annál nagyobb mértékben emelkedik e képességünk, minél inkább feladatául ismeri a tudomány azt, hogy az élet szolgálatába álljon, minél inkább átalakítja az ismeretet képességé s világot vet képességünk határaitra. Úgy hogy talán a lefolyt évszázad legnagyobb eredménye az volt, hogy meghozta a tudomány nagy cselekvővé fordulását, mely abban áll, hogy tudjuk, nem a természet az, amely önmagától célravezetően működik, hanem a célokat nekünk kell fáradhatatlanul kidolgozni, hogy a célokat éppen úgy fel kell fedezni, mint az okokat, s hogy ezért nem elég a helyes célokat felismerni, ha a legnagyobbat akarjuk elérni, hanem a helyes eszközöket is meg kell találnunk, hogy kitűzött céljainkat a leggazdaságosabb módon valósítsuk meg, azaz oly képen, hogy a legkisebb erő felhasználásával a legnagyobb eredményt érjük el.

Ez az a pont, ahol a történelem gazdasági felfogása és a fejlődéstan összekapcsolódnak s amely kapcsolatnak igen értékes gyümölcsöket kell hoznia. A gazdasági történelem-felfogás megtanított arra, hogy a gazdaság és a technika az, mely a történelem hajtóerőit képviseli. Minden történés abban az irányban halad, melyben folyton kibebbedő erőfelhasználással folyton növekvő eredményt lehet elérni. Mindazok az akadályok, melyek e törekvéssel ellenkeznek, idővel szükségképen el kell hogy távolíttassanak. A fejlődés gondolatának további kialakulása arra kényszerít, hogy ne korlátozzuk figyelmünket egyedül a gazdaság fejlődésére, hanem terjesszük ki a fejlődés gazdaságosságára is. S itt is a vezetés lassanként átmegegy a szerves természet tudományától az élő természet-tudományára. Ha tehát fentebb az anorganikus, a matematikai természettudomány legnagyobb eredményének azt tudtuk be,

hogy kényszerít, pontos mérésekben látni legfontosabb feladatunkat, úgy ez egyelőre legmagasabb csúcsát a fejlődési értékelmélet és fejlődési gazdaságtan elvének kiépítésében éri el.

Minthogy mindenütt, ahol az élet és nevezetesen az életfolyamat, mint társadalmi jelenség kérdésbe jön, nemcsak saját összmunkánk célja, hanem e cél elérésére legalkalmasabb, leggazdaságosabb eszközök után is kutatunk: a világfelfogásért és a világ alakításáért, a világnézetért és a világ akarásáért vívott egész küzdelmet arra a területre szorítjuk, ahol minden egyes állítás számszerűleg ellenőrizhető lesz, ahol minden kijelentés elégségesen kontrollálható, úgy hogy egy kultúra főkönyv-féle keletkezik, melyben a követel rovatba történt bejegyzéseknek meg kell felelniök azoknak, melyek a tartozik rovatban vannak. Ha egy ilyenféle könyvvezetés lelkiismeretesen véghez volna vihető s minden pontjában a rendes üzletember gondosságával kipróbáltatnék, úgy mindenkinek, aki bármilyen célt ki akar tűzni, feladatává lenne, a szükséges eszközöket is megállapítani s bemutatni, hogy az ajánlott eszközök sem egymásnak nem mondanak ellen, sem azt a célt nem tagadják, melyet szolgálniuk kell s hogy ezenfelül ezen eszközök által a kívánt cél a legkisebb munka felhasználással elérhető. Mihelyt egyszer világossá lett előttünk az egész gondolat-számolás, az egész akarat-számolásnak ezáltal követelt egységessége, nem kételkedhetünk többé abban, hogy az egész kultúr-probléma legélesebb kifejezését egy helyes fejlődés-gazdasági mérleg követelményében találja, mint ahogy a dinamikus mérlegeket egészen más feltételek szerint kell felállítani, mint a statikus mérlegeket, mivel amazoknál a követelés folytonosan gazdagodik a tartozásból.

Aki megtanult fejlődés-gazdaságilag gondolkodni, abban egy új, mélyített emberi lelkiismeret alakul ki, mely a kultúr-lelkiismeret bizonyos fajává fejlődik, mely az egyén lelki életének szűk terét térben és időben a végtelenig tágitja, mely szüntelenül működik benne s egy precíziós készülék érzékenységeivel és pontosságával dolgozik s amely megtanít arra, hogy az egyes emberben éppen úgy, mint az egyes népekben ne csak eszközt lássunk, hanem öncélt s arra nevel, hogy minden egyes nemzedéket, mint öncélt s nemcsak, mint a jövő nem és sorsának eszközét tekintsük. Az emberiségnek éppen oly kevésbé szabad magát tekintetnélküli stréberségre adni, mint az egyes embernek.

Már igen nagy haladást jelent, ha az ember gondolkodásában nem viseli el az ellenmondást, egyéniségének ellenmondásait egységre és összhangba igyekszik hozni, de ennél még sokkal többet jelent, hogyha immár az élet ellenmondásai iránt is érzékeny lesz, amely ellenmondások még nagy bőségben fordulnak elő a társadalmi életben, hogyha egyszersmind a gondolkodás, akarás és cselekvés számos antinómiáján való felülkerekedést az emberi lét legbensőbb feladatainak fogja fel. Az anyagi javak egészen felületes gazdálkodásából ez által az élet legfinomultabb gazdálkodásához jut el, a fizikaihoz éppúgy, mint a lelkihez, az egyénihez éppúgy, mint a társadalmihoz. Felvetődik benne a kérdés, vajjon minden erőlködésének összes kínjával és bajával tényleg elérhető-e a legnagyobb emberi fejlődéseredmény s ezzel a régi, egyénbe zárt vallási problémán túl nő s eljut a társadalmi és nemzetközileg kiszélesített kultúrproblémához.

A kultúra utáni vágy az, természetesen nemcsak durva technikai, hanem a legmagasabb erkölcsi és esztétikai értelemben is, amely az ember lelki életének bensővé válását a legjobban elősegíti. Amennyiben a kultúra a külső világból a belső világba igyekszik terjeszkedni, amennyiben a kultúra bensőbbé tévése a külsőnek emelése céljából korunk jelszavává lett — és pedig úgy, hogy világosan látjuk mennyire nem ér semmit, egy egész világot nyerni meg, ha lelkünk e közben kárt szenved, de hogy lelkünk egyszersmind okvetlenül kárt szenved, ha nem igyekszünk állandóan a világot nyerni meg, — ezzel a tudomány és a vallás közötti összeütközés annyira kiélesedett, amennyire ez egyáltalában lehetséges.

A szervesetlen tudomány győzelmekor a Biblia által ránk hagyott világfelfogás felett, a fejlődéstan győzelmekor a teremtés tana felett még mindig azt lehetett mondani, hogy a vallásnak csak külsőségei dőltek romba. De amidőn a modern tudomány az életből, mint központi fogalomból indul ki s ezzel a társadalmi és egyéni lelki élet legbelsejébe is behatol: akkor a vallásnak erkölcsi értékeit támadja meg és ezeket olyan kulturális átalakulásnak veti alá, amelyet az egyház már nem csinálhat utána, hogyha nem hajlandó, az ő történelmileg megalapozott állását a társadalomban mindenestől feladni.

Hiszen éppen az az, ami nagy korunk tudományában, hogy a vallás igazságban örök értékeit belsőleg magáévá teszi, hogy igyekszik egységesen beledolgozni ezeket rendszerébe, hogy

erkölcsileg és lelkileg kinő az egyház ellenmondásteljesen megalkotott dogmáiból. Az egyház így történelmileg megerősített hagyományaihoz kötve, az elé a dilemma elé kerül, hogy vagy még túlsz azokon a belsőítéseken, melyeket a társadalmi élet modern áramlatai hoztak létre, azokat követi, miközben maga is a tekintélyt bensőbbé tenni törekszik: vagy pedig pusztán szavakban keresi menedékét, mindinkább külsőségekbe süllyed, támaszát mind nagyobb mértékben uralkodó tekintélyekben és ezzel a meglévő dicsőítésében keresi. Amint mindenütt láthatjuk, az egyház tényleg emez utóbbi útra lépett s ezzel az a nagy veszély fenyegeti, hogy mindenütt, ahol kultúrkérdésekről van szó, mindinkább felmondja a szolgálatot.

A jelenkor fejlődési küzdelme a következő kérdésben csúcsosodik ki: vajjon harc a hatalomért vagy harc a kultúráért az emberiség fő feladata? S itt a következőket figyelhetjük meg: a vallás legbensőbb lényegével ellentétben, az egyház jelenleg mindenütt azok mellett van, akik a hatalomért való küzdelemben látják a történelem legbensőbb lényegét és küzd minden, még a legrosszabb eszközökkel is, azok ellen, akiknek a kultúráért való küzdelem jelenti a legmélyebb lelki szükségletet. Ha napjainkban is még, mind régen elmúlt századokban, a vallási és nem a kulturális szükséglet volna a továbbfejlődés leghatalmasabb mozgatója, akkor Krisztus vágya: „Béke a földön és megalégedés az embereknek” már rég beteljesedett volna. Mert vallásuk, legalább vallomásuk szerint, sokaknak van, kultúrájuk azonban keveseknek. És mégis mindenütt azt láthatjuk, hogy a krisztusi álom teljesedésétől még nagyon messze vagyunk, hogy béke a földön s megalégedés az embereknél nagyon kevéssé található. Épp a legutóbbi hetekben egy háború szörnyűségei rémítették el az emberiséget mindazokkal a borzalmakkal, melyek azt szükségszerűen követik, egy világtűzvész veszélye állott ijedt tekintetünk előtt, s a kultúra, melyet már biztosítottak tekintettünk, a legnagyobb mértékben veszélyeztetve volt. Az, amit a Balkán-háborúban csodálkozva és borzongva megértünk, az a középkor betörése volt a ragyogó jelenbe. A vallás itt felmondta a szolgálatot, habár az embereknek nagyon is túlnyomó része még hívei közé tartozik s az uralkodóknak valamennyi hatalmas szervezete is szolgálatában áll. Most gúnyolódva kiabálják: hol maradt korunk sokat emlegetett kultúrája, mily gyenge alkotmány lehet, ha szinte egyik napról a másikra összeomlással fenyeget. És sokan, akik már

azon az úton voltak, hogy a hosszú béke által előidézett optimizmushoz csatlakozzanak, újra visszaestek pesszimizmusukba s kigúnyolták a kultúrát, mint olyan bálványt, mely cserélő lábbon jár. S mégis ezek a vádak teljesen igazságtalanok és a kultúra jövőjéért való aggodalom tekintetében sem kell sötét képekben elmerülnünk.

A kultúrával a régi világba egy új világ épült, mesterséges fordulatot kapott a természetes fejlődés, s ellenkező irányt vett a dolgok folyása. A kultúra az az örök mestermű, amelyen az emberi nem dolgozik és korunknak legfeljebb azt vethetik szemére, hogy e mesterműhöz, mivel folytonosan szeme előtt áll, mint valami magától értetődő dologhoz nagyon is hozzászólt. Számatalan ellenállás dacára, vér és vas elleni vad küzdelmekben épült fel az agy és szervezés e csoda épülete. De még soká lesz készen, sok gyenge oldala van még, számatalan tökéletlenségben szenved. S ezért még nagyon törekeny és végképpen csak úgy lesz fenntartható, ha a kultúra-akarással védjük, koncentrált kultúra-akarással, amelyet mindig több emberi test és emberi lélek tart össze, akik mind utolsó porcikájukig át vannak hatva attól a meggyőződéstől, hogy már nagyon régen nem egyedül a természetből, hanem mindig nagyobb mértékben egyszersmind a kultúrából élünk, s hogy csak a két szülőnek, az anyatermészetnek és a kultúrának összehatása biztosíthatja a továbbfejlődés zavartalan menetét.

Ne becsüljük le azt, ami kultúránk van, s ami előnyünk van belőle, dacára minden visszaesésnek a haladásban, dacára modern szervezeteink elégtelenségének az emberi élet és a bennünk rejlő erők kifejthetésének védelmére. A technika óriási fejlődése folytán hatalmunk a természet felett mérhetetlenül nőtt, sok mindent tudunk ma, amit azelőtt csak akartunk; igaz, hogy még mérhetetlen nagy emberi nyomor vesz körül bennünket, de tudjuk, hogy nincs szükségszerű nyomor többé. Szellemileg is egészen más helyzetet foglalunk el ma a természettel szemben, mint régebben. Nem hiszünk többé a természeti törvényszerűség merevségében, mely tétlenségre kényszerített; tudjuk, hogy az egyik természeti törvényt a másik ellen kijátszhatjuk, hogy a természetben a variáció lehetősége sokkal nagyobb, mintsem valaha is sejtettük volna — minden állandóság dacára, mely benne található — és mind közelebb jutunk annak belátásához, hogy a variáció lehetőségének mily óriási tömege nyújtható anyagot alkotó erőknek. Az élettelen természet

technikája mellett, mely az újkor legnagyobb diadalmenetét bevezette, már dereng az organikus természet technikája, mely pszichotechnikában és ethotechnikában fog kialakulni, mely a technikának bensőbbé tétele által lehetővé fogja tenni, hogy organikusán és lelkileg is mindig nagyobb eredménnyel dolgozzunk kisebb erőbefektetés mellett, ami azután képessé fog tenni arra, hogy hatalmunkat mindinkább kiterjesszük anélkül, hogy minden kultúreredményt abban a mértékben mint eddig, vérrel mooskolnánk be.

A meglévő minden tökéletlensége dacára, mily dicsőség-teljesen múlja felül a jelen a múltat, amelyben a tények oksági viszonyainak hiányos belátása folytán mindenütt arra voltunk utalva, hogy a rossz ellen hatásaiban vegyük fel a küzdelmet, ahelyett hogy okaiban. Ma már hatalmunkban van a rosszat gyökereiben üldözni, megelőzni, mielőtt kárt tehetett volna. Ezáltal is munkánk, valamint az egész fejlődés egyre gazdagabb erő kifejtésre tett szert.

De minél nagyobb lesz befolyásunk a kultúrtörténetre, minél inkább át tudjuk mesterségesen alakítani a természetet, minél finomabban ki tudjuk építeni kultúr-szervezeteink hálózatát: annál inkább függő helyzetbe kerülünk a kultúrával szemben, annál fontosabb lesz reánk nézve, hogy mintegy saját vívmányainkkal lépést tartani megtanuljunk, ne hogy úgy járjunk mint Goethe *Zauberlehrling*-je. Nemcsak a rossz tett átka, hogy folytonosan rosszat kell szülnie, hanem a jó tettnek is áldása, hogy folyton jót szüljön. Nem választhatunk, hogy akarunk-e folyton haladni a kultúrával vagy nem, mert a kultúra állománya, sőt létünk mindig jobban fog függni a haladástól, tekintve az emberi sorsok állandóan fokozódó társadalmi és nemzetközi összefonódását. Haladnunk kell ma már azért is, hogy fenntartsuk magunkat. S ha e megkötöttség miatt valaki talán azt állítaná, hogy hiszen épen ez a kérdéses egész kultúránkban: annyira elpuhított, hogy nélküle nem élhetünk, — azt kell rá felelnünk, hogy ez teljesen téves felfogás.

Hogy ezt egy élettani példával igazoljuk, csak arra utalunk, hogy nemcsak a melegházi növény meg nyomorultan tönkre, ha a szabad természetbe átültetjük, hanem hogy ugyanaz a sorsa a szélben és viharban edzett palántának, amelyet a szabad természetből a melegházba ültetünk át. Semmi sem tévesebb tehát, mint azt hinni, hogy a kultúra elpuhított; sőt különösen fejlett alkat kell ahhoz, hogy kultúránkat kibírjuk és valamennyi

elkorcsosulási veszély, mely fenyeget, a legvilágosabban azt bizonyítja, hogy óriási társadalmi tehermentesítésre van szükség, hogy a megnövekedett társadalmi teher alatt, amelyet a kultúra ránk kényszerít, tönkre ne menjünk.

S tényleg nem szabad lekicsinyelni a testi és lelki elkorcsosodás veszélyeit, melyek a modern emberiséget a kultúra által veszélyeztetik. Dacára ennek, a modern dekadenciájáról táplált vélemény mesebeszéd. Sőt a mi korunk hozta létre a legaktívabb embertípust, mely valaha a földet népesítette. A dekadenciától való félelem nem más, mint a kifáradásnak figyelmeztető szimptomája, mely fáradtság, tekintve a teljesítés mérhetetlen nagyságát, legkevésbé sem meglepő. Csak nem szabad ezt a figyelmeztető jelet észrevétlenül hagyni és nyugodtan nézhetünk a jövő elébe. Az anorganikus természet-tudományok diadalmenetének eredménye, hogy óriási technikai kultúrájú századra tekinthetünk vissza. De mindazon mechanizmusok kiépítése miatt, amelyek a külső természet feletti uralmat biztosították, elmulasztottunk hasonló mértékben dolgozni az organikus és lelki kultúráért: az emberi egészségért, a lét vidámságáért és a munka boldogságáért.

Az élet kutatásának előtérbe nyomulásával ebben is alapvető változás áll be. Minthogy az élet feletti uralomban látjuk ma legmagasabb jelszavunkat, ennek szolgálatában megy végbe az ember felé való energikus fordulás, mely által a legnagyobb kultúrperspektívák nyílnak meg előttünk. Malthus által félrevezetve, kinek tanai később Darwin által erős támaszt nyertek, az embert fölös számban kapható jónak tekintettük, mellyel úgy hittük, nem kell takarékoskodni. Bárminő követelés hangzott fél az ember, minden egyes egyén fenntartása és kifejtése érdekében, ahelyett hogy gazdaságosnak tekintettük volna, csak erkölcsinek tartottuk azt s viszont erkölcsi és ideális követelményekkel szemben úgy viselkedtünk az utolsó évtizedben, mint ahogy a könnyelmű diák kellemetlen hitelezőivel szemben szokott. De ma már tudjuk, hogy minél magasabb fokon figyelünk meg egy fajt, fenntartását annál kevésbé biztosítja utódjainak mennyisége, mint sokkal inkább azok minősége által; hogy nem azok a népek állanak a kultúrában legerősebben, melyeknél legnagyobb a születések száma, hanem azok, akik a legkisebb halandóságig küzdöttek fel magukat. Nem kételkedünk többé azon, hogy semmi sem drágább eljárás, mint hebehurgyaság a népesség megújításában; hogy az ember termelésében éppen

úgy, mint a javak termelésében a szennyprodukciónak hosszabb időre nem fizeti ki magát. Amikor megtanultuk, hogy minden értékforrással mindig takarékosabban bánjunk, végre megértettük azt is, hogy semmi sem szükségesebb, mint az értéktermelő erővel való takarékoskodás s végül azon kérdés előtt találjuk magunkat, hogy vajjon kulturális vívmányainkat nem fizetjük-e meg nagyon is nagy emberelhasználással.

Egy szóval az ember erkölcsi értéke mellett fölfedeztük annak élettani és gazdasági értékét is, bepillantást nyertünk a technikai termelés és az organikus reprodukció viszonyának egész jelentőségébe. Felismertük, hogy nem elég a javak előállításában technikailag mindig jobb módszerekhez jutni, hanem hogy az árúgazdaság mellett az embergazdaság a társadalmi gazdálkodás hasonlóan fontos ágát képezi, sőt hogy erősen kifejtett embergazdaság nélkülözhetetlen alapja minden igazán produktív árúgazdaságnak. Miként erőnket a lehető legjobban megfeszítjük, hogy minden téren jó minőségű termékeket állítsunk elő s a versenyben megálljuk helyünket: úgy ma már nem kételkedhetünk abban, hogy nincs más gazdaságforrás, mint az, amelyet szolidan kidolgozott emberek, gondosan ápoltságú emberprodukciónak nyit meg. És az embergazdaság nem is mint csak erkölcsi követelmény lép fel tudatunkban, hanem a történelem valamennyi élő hajtóereje kényszerítően dolgozik annak kiépítésén, amennyiben mindinkább nyilvánvaló lesz, hogy semmi sem kerül többre, mint a nyomor fényűzése, mert gazdaságunkat már most is sokkal jobban megterheli, mint amennyibe annak rendszeres leküzdése kerülne.

A múltban, mikor még biztosítási törvényhozás nem volt, amikor a szociálpolitika még nem játszotta azt a szerepet a gazdaságban, mint a jelenben, amikor az embereket, akik rossz életviszonyok, túlmunka és túl rossz táplálkozás miatt idő előtt használhatatlanok lettek, nyugodtan hagyták tönkremenni: akkor az élet és halál az egyénnek tisztán magánügye volt, amellyel nem volt terhére a társadalomnak. Ma, amikor egy szándékosan későn érkező és ezért épp oly drága, mint haszontalan humanitás a nagyon is gyorsan amortizált munkaerőket óriási javítóműhelyekben tovább fenntartani igyekszik, mindez alapjaiban megváltozott. A biztosított ember életében és halálában a társadalom éppen úgy, mint az állam anyagilag részes, miáltal az ember gazdasági értéke szintén mérhetetlenül emelkedett.

Amint minden más termelésben a kezdetleges rabló gazdálkodásból a mai kihasználást technikához emelkedtünk fel, amely sokkal nagyobb eredménnyel dolgozik, úgy az emberi szervezetet illetőleg hasonló útra vagyunk kénytelenek áttérni. Nyilvánvaló lesz előttünk, hogy a kultúra állománya huzamosabban nem tartható fenn, hogy ha organikusan és pszichikailag nagyobb mértékben nem lesz biztosítva, mint eddig volt. Persze ennek a fejlődésnek még egészen a kezdetén állunk. De ha meggondoljuk a dolgot, hogy mennyivel mélyebb és erősebb gyökere van a mai optimizmusunknak, összehasonlítva a száz év előttivel, mely azonban végül mégis, mint a fejlődés mutatja, jogosnak bizonyult; ha meggondoljuk, hogy szociálpolitikában, társadalmi egészségügyben, eugenikában, szocializmusban, pacifizmusban, feminizmusban stb. számtalan kezdeményezést látunk az emberi nem szervezett renaissance-ának kidolgozására, a munkabírás emelésére; hogy ha továbbá meggondoljuk, hogy maga a hatalomért való harc, a nemzetközi versenyben való helytállásért folyó küzdelem az ember és a nemzetgazdaság kiépítését a leghatalmasabban előmozdítja: akkor a jelennek ilyen leltára alapján nem kell ebben az irányban sem pesszimiztikus félelmeknek helyt adnunk.

Persze a nemzetközi gazdasági és hadi verseny hozza létre azokat az erőket is, melyek a továbbfejlődést visszatorzírtatni igyekeznek, mint amilyenek pl. a fegyverkezési- és kultúrküzdések közötti ellentét, a születések számának növelésére irányuló versengés, melyet a versenyfegyverkezések vonnak maguk után és amely egyelőre még akadályoz abban, hogy az utódok minőségére éppen olyan súlyt helyezzünk, mint azok mennyiségére, s hogy a katonai mellett a szerves véderőért is dolgozzunk. De itt is a születési számok hanyatlásában, amely néhány évtized óta minden kultúrállamban tapasztalható, már ama teljes átalakulás mutatkozik, mely az ember gazdasági értékét s értékével együtt méltóságát folytonosan emelni fogja.

Más tekintetben is mutatkoznak pesszimiztikus lehetőségek a felületes szemlélőnek, így pl. hogyha látjuk, hogy a nagy tömegek élet-standardja és kultúrája emelésére fordított és fáradhatatlan munka dacára, ezen törekvéseket széles körben mindig újra ellentétes tendenciák keresztezik. De bizonyos értelemben ebben is, minden ellenkező látszat dacára, korunk nagyságának jele mutatkozik. Korunkat az jellemzi, hogy valamennyi szellemi irányzat óriási mértékű növekedésben van, hogy

mintegy a népességből minden tartalékot előhoznak, hogy azt a legkülönbözőbb irányú mozgalmak szolgálatába állítsák. A hangzatos frázisok ma mindenütt felmondták a szolgálatot. Ma mindenütt az a jelszó: kezdetben vala a tett. És amint nemzeti tekintetben a döntő küzdelmeket mindig nagyobb, óriás csoportok vívják, épen úgy van társadalmi tekintetben is. De nem lehet kétséges, hogy a történelem mérlege mely irányban fog billenni, hiszen ma az eszmék mögött már erősen szervezett, óriási kultúrhadsergek állanak egységes, céltudatos akarattal.

Gondoljuk csak meg, hogy a múlt században az uralkodó osztályok tagjai más osztályokbeliekkel, mint rabszolgáikkal bánhattak, testük és lelkük felett urak voltak. És akkor is, amikor a rabszolgaság eltörlésével a jobbágyság intézménye terjedt el, az ember az embertől egészen más módon függött, mint ma. Ma a keveseknek uralma a sokak felett már csak a választási harcban a szavazatok felett való rendelkezésen alapszik. Ennyire előnyomultak már a népjogok. És hogy a népnek további emelkedését a társadalomra való befolyásában feltartóztassák, az uralkodóknak már más eszközük nem maradt, mint megakadályozni azt, hogy a nagy tömegek a művelődés azon fokára jussanak, mely képesítené őket arra, hogy jogaikat megfelelően kihasználják. Akit az Isten meg akar rontani, annak elveszi az eszét, mondja már egy régi római közmondás. És ennek belátása éppen az az egyetlen bölcsesség, melyhez az uralkodók önzése ma menekülni kénytelen. Ebből láthatjuk, hogy a tömeg, mint kevesek akaratából függő báb, már csak igen vékony szálon lóg. Még egy pár évtized és ez az utolsó vékony szál is elszakad, a nép erejének tudatára ébred — és a reakciós arisztokrácia álmának vége. Ez a nagy eredménye a lélekért való évezredek küzdelemnek.

Az uralkodóknak ma ugyan külső, technikai eszközökben sokkal nagyobb a hatalmuk, mint valaha, de ami végül mégis csak a legfontosabb, az emberek, az emberek legbelsőbb lényege feletti hatalmuk nagymértékben süllyedt. Éppen a történelemben való visszapillantás tanít meg arra, úgy mint az elfogulatlan pillantás is a jelenben, hogy a kultúra testőr-csapata szüntelen növekedésben van, hogy a társadalmi hatalommegoszlásban egy gyökerekig terjedő változás állott be s hogy az összes tényezők a tömegek szellemi nivójának emelésén dolgoznak, úgy hogy az új jogalapot, melyet a nép évszázados küz-

delmekben magának megalkotott, meg is fogja szerezni s tovább fogja építeni.

És a szabad nép diadala, amely a mai nemzetgazdaságból, mely a néppel való gazdálkodás, el fog vezetni az igazi nemzetgazdasághoz, mely a népért való gazdálkodás lesz, az emberi nem új virágzási korát fogja megnyitni, a népek új tavaszát, mely a gazdagságnak mérhetetlen forrásait fogja feltárni. A tömeg, a benne rejlő végtelen fejlődésképességek fölfedezése, a géniusznak a tömegkultúrából való kifejlődése szinte egy új földrészt fölfedezésének mondható. Ez még szűz talaj, mely a ráfordított munkát túláradó haszonnal fogja meghálálni. A tömeg Kolumbusa a régi világot még sokkal nagyobb mértékben fogja kibővíteni, mint az Amerika fölfedezésekor történt.

Gondoljuk csak meg, hogy idáig tulajdonképpen minden kultúra csak a háború mellékes eredménye volt, amint hasonlóképpen napjainkban az emberek idealizmusa többé-kevésbé még mindig mellékfoglalkozás élethivatásuk mellett. Mily gigászi kilátások nyílnak meg előttünk, ha a hatalomra jutott s átszellemesült tömeg egyeteme tudatosan fog dolgozni a kultúráért, ha az idealizmus a lelki és történelmi szerkezetnek fegyverzetévé válik, ha a valóság lényegének legbelsejébe behatolunk, s meggyőződünk arról, hogy az eszme az, amely a valóságot folytonosan ménében hordja.

De természetesen egy nehéz, sötét árny kényszerít még, hogy egetostromló optimizmusunkban meg-megálljunk. Amint a múltban a törzsi- és csoportküzdelmek voltak azok, melyek az osztályképződést, az uralmi viszonyokat, az egyesek mások által való elnyomását, kevesek életét sokak élete árán megteremtették: úgy jelenleg is a népek egymás közötti viszonya által sok országban még az az állapot fog fenmaradni, amely biztosítja a kis kisebbség hatalmát a nagy többség felett, valamennyi békéjét valamennyi ellen, s azt az állapotot, melyben sokak kevesekért s a kevesek önmagukért vannak! S ha Marx valamikor azt mondta: „Az osztályellentétek megszűntével a népek közötti ellentétek is megszűnnek”, erre azt felelhetjük, hogy az osztályellentétek addig teljesen meg nem szűnhetnek, amíg a népek közötti ellentét a mai mértékben fennáll. Az uralkodó osztályok már régen elveszítették volna túlhatalmi állásukat, ha nem volna a népek közötti viszony olyan, hogy az őket állandóan újabb hatalomra segíti. A társadalom nemzetközi feltételezettségét nagyon is kevésbé vették

eddig figyelembe. Valamennyi társadalmi követelménynél megfigyelhetjük, hogy mennyire eredménnyel sikerül ellene lépni a nemzetközi gazdasági követelményekre és a hadi versenyre való hivatkozással. Amint az uralkodó osztályok ma saját népük kultúrátlanságának fenntartásában találják uralmi helyzetük biztosítékát: úgy az uralkodó népek a tőlük függő szomszéd népek kultúrátlanságában látják előnyös helyzetük leghatalmasabb garanciáját és azért mindent megtesznek, hogy ezt fenntartsák. Így a népek közötti versengés — vagyis az az állapot, hogy az egyes népek másokat fejlődésükben akadályozni igyekeznek, hogy ezáltal döntő előnyt szerezzenek; a versenyfegyverkezés, amely a nemzeti érdekelletétek mesterséges fenntartásából származik, amelynek kedvéért jogosnak, sőt kényszerítőnek találnak minden szociálpolitikai és társadalmi egészségügyi követelmény háttérbeszorítását — az a momentum, mely által minden kultúrfejlődés elhatározó pontjaiban van feltartóztatva és megkötve. Igaz, hogy nem vonhatjuk ki magunkat annak belátása alól, hogy a nemzeti érdekelletétek a népek növekvő kulturális, gazdasági és pénzügyi összefonódásával mindinkább csak látszólagosak lesznek, de mivel az uralkodók helyzete a népek változatlan egymáshoz való viszonyán nyugszik és ezért ezt a legnagyobb szívóssággal igyekeznek fenntartani, épen ezért a nemzetközi tendenciákkal párhuzamosan, korunkban a nemzeti tendenciák is mindinkább nőnek. És bizonyára nem véletlen, hogy a támadó szocializmussal szemben állandóan növekvő erővel a nacionalizmussal lépnek fel. A nacionalizmus tényleg az utolsó bástya, melynek a kultúra harcában, a tényleges győzelem előtt, le kell dőlnie. A népek közötti mai viszony az a megmérgezett forrás, mely minden kultúrát folytonosan pestissel fenyeget. Azért minden erőnket össze kell szedni, hogy e mocsarat eltüntessük. A mai nacionalizmus jelenleg már csak az, ami régebben a partikulárizmus volt.

Hogy milyen mértékben nőtt a nemzetközi kulturális összefonottság, azt semmi sem bizonyítja világosabban, minthogy egy világháború kitörésétől sokkal kevésbé az érdekek szolidaritásának a tudata mentett meg, mint inkább valami, amit legjellemzőbben az érdekelletétek szolidaritásának nevezhetnénk. A nemzetközi kulturális összefonódottság már olyan erős lett, hogy már az érdekelletétek is a béke érdekében működnek. És hogyha különösen azt a háborús veszedelmet tekintjük, mely az elmúlt hónapokban oly élénken foglalkoz-

tatott, akkor lehető legvilágosabban látjuk, hogy a vezető népek közötti háborút, egész bizonyosan, az által kerültük el, hogy a meglévőn belül, amennyiben nem kultúrátlan népekről van szó s olyan háborúkról, melyek a kultúra határvonalán játszódnak le, minden háború világ-veszedelemmé fejlődött volna, amely ellen szükségképpen valamennyi osztály érdeke energikusan tiltakozik s ami miatt azután az végkép el is marad. Hogy minden ilyesféle háborús veszedelmet mindenütt az utolsó pillanatban akadályoznak meg, hogy háború helyett legrosszabb esetben csak mozgósítanak, ez jellegzetes bizonyítéka felfogásunk helyes voltának. Hiszen túl vagyunk már azon az időn, mikor az uralkodók elég merésznek érezhették magukat arra, hogy az egész kultúrát a háború *va-banque*-játékában betétként kényszer nélkül kockára tegyék.

De a valódi nemzeti érdekellentétek tekintetében is lassankint az a meggyőződés fog érvényesülni, hogy minden nép akkor cselekszik leghelyesebben, ha a többi nép életérdekét a legjobban tiszteli; hogy az előrehaladott népek kultúráját semmi jobban nem fenyegeti, mint a kultúrátlanság, melyben még a többi nép többsége senyved; hogy a kultúrátlan országok azok, melyek a legkomolyabb háborús veszedelmet idézik elő s hogy ezért egy magasabb élet-nívóért folytatott küzdelemben a kölcsönös támogatás az, melyből valamennyien a legtöbbet nyerhetik. Mint ahogy a művész csak úgy teremtheti a legnagyobb dolgot, hogyha az anyag sajátosságaira tekintettel van s azok akaratának a legszeretetteljesebben aláveti magát: úgy nem kételkedhetünk továbbra abban, hogy az erőszak minden nyers rendszere a történelemben eddig mindig csődöt mondott és hogy semmi sem tévesebb, mint azt hinni, hogy valamikor vagy valahol nagy tömegek vagy egész népek a legnagyobb belső kényszer nélkül erőszakosan fellázadtak volna. Rendszerint éppen fellázadt ellenállásukban a legigazibb értelemben konzervatív módon viselkednek s nem viselkednek másképpen, mint a föld, amely terméketlenséggel védekezik kizsákmányolás és rablógazdálkodás ellen. A népgazdaság, az átmenet a kezdetleges rablógazdaságtól a legtermékenyebb kihasználási technikába, egész népekre is épp úgy érvényt fog magának szerezni, mint egyes munkaerőkre nézve.

Kevés szóval azt meg sem mondhatjuk, hogy mily nagy új fejlődéslehetőségek nyílnak meg, ha a megváltozott közlekedési viszonyoknak megfelelően megváltozott népvizonyokon

céltudatosan dolgozunk. Ha megtanuljuk majd, hogy le kell mondani a régi tarthatatlan mondásról: „ha békét akarsz, készíts háborút” és belátjuk azt, hogy a békét kell előkészítenünk, ha a békét akarjuk; hogy már normális időkben is folytonosan és rendszeresen a népek új viszonya kidolgozásán kell fáradsunk, hogy képesek legyünk hirtelen beálló viszályoknál a katasztrófát megakadályozni. Ha majd a kultúrának nemzetközi meghatározottságát egész mélyében felfogtuk s ezért rendezett nép viszonyokon, társadalmi értékeken, szellemi közlekedési eszközökön épp úgy fogunk dolgozni, mint a technikában az évekkel előre kiszámított óriási műveken, mint p. o. a Panama-csatorna vagy egy vízvezeték megépítésén: csak akkor a teljes s a legkisebb részletekig kiépített nemzetköziség mellett fogja a kultúra egész teremtő erejét kifejthetni. Ehhez azonban feltétlenül szükséges, hogy ne csak nemzeti, hanem egyúttal kulturális presztízsre is törekedjünk, hogy mind azon irányzatok ellen a legszívósabb kitartással lépünk fel, melyek a kultúrát feltartóztatni igyekeznek; hogy belássuk: a kultúra szükséglete, a nemzetköziség a társadalmi fejlődésben ama funkcióinak igen lényeges részét átvette, amelyek egykor a vallást a történelemben vezető szerepre segítették. A vallás és tudomány közötti küzdelmet illetően sem kell pesszimistáknak lennünk. Amennyiben az egyház mindinkább kényszerítve látja magát a meglévőnek minden foszlányába félenken belekapaszkodni s minden fejlődésnek ellenszegülni: végül a vallást legmélyebb eredeti értelmétől megfoszta fosztani és ezzel megszűnik az a szervezet lenni, mely annak örök érvényű tartalmát fenntartani képes. Annnyira bensőleg összeköti magát az uralkodó tekintélyekkel, hogy ezeknek bukása őt is magával fogja rántani. És végül azon tekintélyek védelmére, melyekhez sorsa fűzve van olyan kétségbeesett eszközökhöz fog nyúlni, amelyeket azok maguk sem tudnak helyeselni s így reakcionárius anarchiává fog fajulni, amely elfajulásnak már ma is számos jelentős előjelét vehetjük észre. Ha azonban az egyház befolyása csökken és szervezete az uralkodó tekintélyeknek nem tudja többé a régi hatalmat biztosítani, akkor az államnak is új lét biztosítékokat kell keresni, s akkor a tények tekintélyében fogják a lelki élet archimedesi pontját találni, amely által egyedül tartható össze a világ a maga legbensőbb mivoltában. A vallás, mint a legmélyebb egyéni élmény kibővítése társadalmi kultúránk legerő-

sebb kifejtése által, a kultúra akarása megerősítve a vallásos érzés pedálja által: ez az a nagy fejlődési perspektíva, mely korunk minden nyugtalansága fölé emel, amely nem az összeomlónak káosza, hanem az a káosz, amely a teremtést előzi meg, amelyből valami új törekszik magát teljessé tenni.

És a kultúra maga mi? Tisztán természettudományilag külső energiáknak belsőkké és belsőknak külsőkké való legcél-szerűbb átváltoztatásának, tehát fejlődési gazdaságnak nevezhetnénk. De ezzel sem mondtunk eleget. A kultúra problémájának ezért egy külön értekezést fogunk szentelni. De tulajdonképpen legbelsőbb lényegére már a legrégebbi idők egy bölcsé megtanított. És végül a kultúra egyetlen meghatározása sem szemlélteti egész tartalmát, mert a kultúra valami sokkal nagyobb, valami sokkal előbb, sokkal gazdagabb, semhogy egy meghatározásba bezárhatnánk, mert mi azt jól tudjuk, hogy ha nem is vagyunk képesek a kultúrát egy jellemző szóba bezárni: kultúra az, amire egész lelkünk vágyakozik, mely egész lelkünket csordultig betölti, amikor az emberi érzés legbelsője, a legemberibb, ami bennünk él, megmozdul.

Hogy mi a kultúra? A régi buddha bölcs, Sariputta azt mondta: „A szenvedést nem ismerni, barátom, a szenvedés keletkezését nem ismerni, a szenvedés gyógyítását nem ismerni, ezt, óh barátom, tudatlanságnak nevezik.” S ehhez még csak azt akarom hozzátenni: a passzivitás, a megadás, amely e tudatlanságból ered — a kultúrátlanság. A tett, a cselekvés, amihez a tudás ad szárnyat, — az a kultúra!

Szende Pál: Adóreform és földbirtok

I.

magyar földadó története és a földbirtoknak az adóreform körében juttatott kedvezmények plasztikusan domborítják ki azt az összefüggést, mely osztálytagozódás és adórendszer között létezik és kézzelfogható bizonyítékokat szolgáltatnak ahhoz a tételhez, mely vaskövetkezetességgel vonul végig az adótörténet folyamán s így hangzik: A hatalmon levő osztály a közterhek viselését az uralmának alávetett és a csekélyebb befolyással rendelkező osztályokra hárítja át.

A magyar földadó hozadéka 1868 óta a többi adónemekkel szemben állandóan csökken. Az 1870: L. t. c. a földadó kulcsát leszállította, és azt Magyar-Horvát- és Szlavonországokban a földadósorozati munkálatokban kimutatott tiszta jövedelemnek 29,76%-ban, az erdélyi részekben pedig 22%-ban állapította meg.* Az 1875: VII. t. c. elrendelte az állandó földadókataszter elkészítését s az 1881: XL. t. c. az állami földadó összegét évi 58 millió K-ban (29 millió forint) kontingentálta,** de a törvényhozás már két év múlva sietett az állami törzsadó összegét évi 52 millió K-ra (26 millió forint) leszállítani, s az összkontingens így 75,630.000 K-ra csökkent. Ugyanezen törvény a földadó kulcsát a magyar állam egész területére a határőrvidék kivételével a kataszteri tiszta jövedelem 25,5%-ban állapította meg. (Ebből 17,1% állami adó, 8,4% földtehermentesítési járulék.) A kataszteri tiszta jövedelem összege 1884—1908 között 155,484.758

* Az adótételben a földtehermentesítési járulék is bennfoglaltatott. Az egyenes adók régebben két alkatrészből állottak, s az adóösszegnek 70%-a állami adó, 30%-a pedig földtehermentesítési járulék volt, s az utóbbi a földtehermentesítési adósság törlesztésére fordított. Később a szétválasztás megszűnt és az egyenes adók teljes összegükben mint állami adók íratnak elő.

** Ehhez járult még a földtehermentesítési járulék, mely Magyarországon 11 mill. forintot, Horvát-Szlavonországban pedig 812.265 forintot összesen 23,630.000 K tett ki. A volt határőrvidéki részekben e járulék nem szedett.

firtról 151,477.441 firtra csökkent.* Az előírt, illetőleg kivetett földadó, mely a kataszteri tiszta jövedelemnek megfelelően szintén csökkent, sohasem folyik be teljesen, mivel belőle leszámítandók a vízszabályozó társulatoknak nyújtott adóvisszatérítések és az elemi károk folytán adott adóleengedések. A leszámított összeg 1884-ben 3,901.424 K, 1893-ban 5,214.306 K, ** 1911-ben pedig már 7 657.096 K volt, az utóbbi számból 4,724.889 K esett a vízszabályozási társulatokra és 2,932.207 K az elemi csapások miatt adott adóleengedésekre, Ilyképpen a földadó tiszta eredménye 1884—1911 között 73,385.000 K-ról 68,249.848 K-ra csökkent. A földadó tényleges kulcsát a földhaszonbérösszegekkel történt összehasonlítás alapján a pénzügyminisztérium már másfél évtizeddel ezelőtt országos átlagban a valóságos tiszta jövedelem 10,5%-ban állapította meg,*** a föld jövedelmezőségének, de különösen a termény és állat áraknak óriási emelkedése folytán az adóteher ma már nem nagyobb3—3½%-nál, mint azt később részletesebben kifejjük.

Az adóteher arányos megoszlása szempontjából tehát szó sem lehetett arról, hogy a földadó kulcsa ismét leszállítsassék, sőt annak felemelése lett volna jogosult. Az 1893. évi Emlékirat nem mert ugyan állást foglalni a kulcs felemelése mellett, (bár ezt a lehetőséget is megfontolás tárgyává tette), de a leghatározottabban elutasította az adókulcs és kontingens leszállításának gondolatát, főleg azzal az indokolással, hogy a tényleges jövedelem a kataszteri tiszta jövedelemnél jóval nagyobb.† De 1907-ben a földbirtok mindenható volt, beleegyezése nélkül az adóreform nem jöhetett volna létre, s a hozzájárulás ára — egyéb kedvezményektől eltekintve — a földadó kulcsának leszállítása volt. Ausztriában és Poroszországban is ily engedményekkel kellett az adóreformot az agrárius többségtől megvásárolni. Az 1896. évi osztrák törvény tárgyalása folyamán a kormány többek között, kénytelen volt túrni, hogy a földadó összege az ugyanakkor folyamatban levő kataszteri revízió kapcsán évi 5 millió K-val leszállítsassék. A képviselőház a kormány heves ellenzése dacára fogadta el ezt az indítványt s Bilinski akkori pénzügyminiszter mondása szerint: Das hohe Haus schien in einen Agrar-ausschuss verwandelt.†† Azonkívül kimondatott, hogy amennyiben az általános jövedelmi adó eredménye a törvényben meghatározott összeget

* *Egyenesadó statisztika* IX. kt. 58 l.

** *A magyar egyenesadók tört. fejlődése* 69 l.

*** *Egyenesadó Stat.* V. kt 45 l.

† 1893. évi *Emlékirat* 10 l.

†† Steinitzer id. m. 39 l.

meghaladja, úgy a többlet a hozadéki adók apasztására fordítandó, s a földadó 15%-al szállítandó le. Minthogy az előirányzott bevételnél több folyt be, a 15%-os leszállítás életbe lépett, s 1911-ben 69,273.213 K előírt adóösszeg mellett 10,390.882 K tett ki.* Poroszországban 1891-ben az általános jövedelmi adó életbeléptetésével a földadó a községeknek engedtetett át. Ez az intézkedés a földesúri községekre (*Gutsbezirk*) nézve a földtulajdonos eddigi földadójának elengedését jelentette, s az elengedett összeg az ostelbai tartományokban évi 7,801.555 M volt.** Ez volt a junkerek hozzájárulásának az ára.

A magyar kormány szintén az agrárius többség kegyelmétől függött s ezért megfelelő váltságdíjat volt kénytelen felajánlani. Az 1907. évi javaslat a földadó kulcsának 25,5%-ról 20%-ra (tehát 21,5%-al) történendő leszállítását hozta javaslatba. Az állítólagos cél „a kisgazdák, a gyengébb existenciák” védelme és a földadónál fennforgó „aránytalanságok” kiküszöbölése volt. Elrendelte a javaslat a földadókataszter kiigazítását abból a célból, hogy annak adatai a valósággal összhangba hozassanak. A kataszteri munkálatok kiigazítása után, de legkésőbb 1913. január 1-én az adókulcs leszállítása életbe lép. A közvélemény — sőt maga a kormány is*** — már akkor tisztában volt azzal, hogy a kiigazítás eredménye igen szerény lesz, de a képviselőház pénzügyi bizottsága, hogy a földadóbevétel emelkedésének még a lehetőségét is elvágja, visszaállította a kormányjavaslatból kihagyott kontingenst, s kimondta, hogy a földadó összege évi 74 millió koronában kontingentáltatik. Minthogy az elemi kár címén történt leírások, valamint a vízszabályozási társulatoknak járó visszatérítési összegek a 74 millió K-ba beszámítottak, a kontingens összege továbbra is változatlanul 68—69 millió K maradt.†

A kiigazításra vonatkozó szabályok a nagybirtokosok részére döntő befolyást biztosítottak. Elsőfokú fórum a vármegyei földadó-bizottság, melynek tagjait a törvényhatósági bizottság választja. Második és végsőfokú hatóság az országos földadó-bizottság, melynek tagjait felerészben az országgyűlés két háza választja, felerészben pedig a pénzügyminiszter nevezi ki. A pénzügyminiszter csak javaslatot tehet

* Oest. *Stat. Handbuch* 388. 1.

** Gothein: *Agrarpolitiches Handbuch* 322 1.

*** 1907. évi jav. indokolása 26 1.

† A képviselőházban annyiban történt módosítás, hogy nem az adóösszeg, hanem a kataszteri tiszta jövedelem kontingentáltatott az adóleengedések és visszatérítések beszámításával évi 370 millió K-ba, ami végeredményében ugyanaz.

és véleményt mondhat, de a döntés nem őt illeti. A törvényjavaslat a kiigazítási eljárás megindításának jogát a pénzügyminiszterre bízta, de az agráriusok ellenállása folytán ez a jog az országos földadóbizottságra ruházott.

A kiigazítási munkálatok előrehaladása igazolta a legpezzszimisztikusabb számításokat is. A művelési ágakban (szántó, kert, szőlő, legelő, nádas, erdő) beállott „állandó” változások felvétele az ország egész területén befejeztetett, s ez a kataszteri tiszta jövedelmet csak 3,177.548 frttal (7,354.096 K, ennek földadója 20% = 1,270.000 K) szaporította.* A földrészeteknek újonnan való osztályozása és az új tiszta jövedelmi fokozatok felállítása szintén befejezést nyert, de ezek eredményéről az illetékes körök mélyen hallgatnak. 1908-ban a kataszteri tiszta jövedelem 303,289.666 K volt,** ehhez hozzáadva a művelési ágak változása folytán fentebb kimutatott többletet 7,354.096 K = 310,643.762, hogy tehát a kontingentált 370 millió K összeg elérhető legyen, a még nyilvánosságra nem hozott munkálatok eredményének a kataszteri tiszta jövedelmet kb. 60 millió K-val kellene gyarapítani. Erről azonban szó sem lehet, s szakkörök egybehangzó véleménye szerint 1913-tól kezdve a földadó eredménye legalább 7—10 millió K-val fog csökkenni.

A házadó rendszere, melyet az adóreform változatlanul fentartott, a házbéradó és házosztályadó elkülönítése, a két adónem kulcsának jelentékeny különbsége, az általános házbéradó intézménye lényegében véve a mezőgazdasági lakosság javára szolgál és a városi polgárság és munkásság ellen irányul. Az idevonatkozó intézkedéseket már előzőleg ismertettük, s most még néhány szempontt akarunk megemlíteni, melyek elsősorban az iparos és kereskedő polgárságra vonatkoznak. A javaslatok indokolása*** reámutatott arra az aránytalanságra, mely az agrár- és merkantil jellegű városok között az utóbbiak rovására áll fenn annak folytán, hogy ezek rendszerint általános házbéradó alá esnek. „A házadónál először is azt az aránytalanságot látom kiküszöbölendőnek, mely ma a házbéradó és házosztályadó között mutatkozik”, józan ésszel mérve a dolgot, ezt kétféleképpen lehetne elérni: a házosztályadó felemelésével vagy a házbéradó leszállításával. A házadóról szóló 1909: VI. t.-c. az osztályérzék csalhatatlan biztonságával más utat választ és kimondja (10. §.), hogy oly községekben, melyeknek lakossága legalább 15.000 lélekből áll, de amelyekben a lakrészeknek fele bérbeadva nem lévén, álta-

* *Jelentés az ország 1910. évi közállapotairól.* 27 1.

** *Egyenesadó statisztika.* X. kt. 10. 1.

*** *Indokolás.* 13. és 60. 11.

lános házbéradót behozni még nem lehet, ennek bekövetkeztéig, ha e helyeknek egyes közigazgatási kerületeiben a tényleg bérbeadott lakrészek száma legalább a felét teszi a lakrészek összes számának, ezek a közigazgatási kerületek egyenként szintén általános házbéradó alá vonatnak. Vagyis ez annyit jelent, hogy a külsőbb városrészeken és a külterületen fekvő házakra nézve megmaradnak a házosztályadó alacsony tételei, ellenben a forgalmasabb utcákban lakó iparos, kereskedő polgárság házadója 200—500%-al emelkedik. A házbéradó eredményének 1910 óta bekövetkezett emelkedésében jó része van ennek az intézkedésnek. S hogy a földbirtokosok kellő kíméletben részesüljenek, a törvény úgy intézkedik, hogy a kizárólag mezőgazdasággal foglalkozó adókötelesek által lakott városi házak hasznosítékének megbecslésénél az a körülmény is tekintetbe veendő, hogy az adóköteles a házat egész éven át, vagy csak az évnek bizonyos részében, illetőleg napjain használja-e. Utóbbi esetben a hasznosíték a használati időnek megfelelő arányban állapítandó meg.

Az új törvény is fenntartotta azt az állapotot, hogy oly házak, melyek nyitott helyiséggel (bolt, korcsma, mészárszék stb.) bírnak, a házosztályadón felül minden egyes ily nyitott helyiség után 2—6 K pótlékkal rovandók meg. A községek külső körzetein fekvő erdő- és mezőgazdasági területeken épült házak által élvezett azt a kedvezményt, hogy az általános házbéradó alá nem vonhatók, s a házosztályadó első fokozata alá esnek, a törvény a bánya- és ipar-telepekre is kiterjeszti, de a „telep” fennforgása szükséges, ellenben ha iparos és kereskedő egyes házakban lakik, azokra a mérséklés nem vonatkozik.

Az adóreform tárgyalása idején az agráriusok koncentrált támaszásainak tárgya a III. oszt. kereseti adó átalakításával létrejött általános kereseti adó volt. A kereseti adó III. osztályába a kereskedők, iparosok, az ú. n. szabad foglalkozások és a haszonbérlok tartoznak, s az adókulcsot az 1875: XIX. t. c. a tiszta kereseti nyereség 10%-ban állapította meg. Az adókulcs abnormis magassága folytán a gyakorlat fejlődött ki, hogy senki sem vallotta be pontosan jövedelmét, s az adókivető bizottságok a lakás- és boltbérek alapján kiszámított ú. n. minimális adóalapok segélyül vételével vagy pedig becslés útján igen mérsékelten állapították meg az adóköteles kereseti nyereséget, úgy hogy a kereseti adó kulcsa országos átlagban 3%-nál nem volt magasabb, sőt az esetek jelentékeny részében ennek alatta is maradt. A III. oszt. ker. adó mindezek dacára nagy fejlődésképeséget mutatott s hozadéka 1893—1911 között több mint 50%-al emelkedett. A pénzügyi kormányzat már

régen belátta azt, hogy a valóságos jövedelemhez igazodó adókievésnek és a pontosabb bevallásnak előfeltétele a névleges magas adókulcs leszállítása, s ezért az 1907 évi javaslat az általános kereseti adókulcsát a tiszta kereseti nyereség 5%-ában, illetőleg az értelmiségű foglalkozásúakra nézve 4%-ban állapította meg. Az adóleszállítás mérve 50%, illetve 60% volt, tehát látszólag jóval nagyobb, mint a földadónál. A kérdés súlypontja azonban ott rejtett, vajjon nemcsak az adókulcs, hanem az adóösszeg is csökkenni fog-e? A földadónál az adókulcs leszállítása, tekintettel arra, hogy az adóalap, a kataszterben kitüntetett tiszta hozadék hosszú időre változatlan, tényleges adóleszállítást jelent, ellenben oly adónemeknél, ahol az adóköteles jövedelem minden évben külön megállapítás tárgya, az adókulcs leszállítása dacára megtörténhetik, hogy az adóalap felemelése folytán az adóösszeg emelkedik. És épen az a tény, hogy a kereseti adó körében az adóalapok eddig teljesen fiktív természetűek voltak, adta meg a lehetőséget az adóalapok fokozására. Hogy a kormány nem tervezett adóleszállítást, kétségtelenül kítűnt a javaslat amaz intézkedéséből, hogy általános kereseti adóból évente legalább 28 mill K-nak kell befolyni. Ebben az összegben a tantieme- és házaladó nem foglaltatott, s amennyiben az elsőfokú kivetésnek évi eredménye a 28 mill K-n alul marad, a hiány fedezésére a pénzügyminiszter pótkivetést rendelt volna el. Minthogy az 1906 évre előírt III. oszt. kereseti adó az I. oszt. kereseti adó alá tartozó kisiparosok adóját is ideszámítva, a fenti összegnél kevesebb volt, ez az intézkedés azt jelentette, hogy az új adókievétési eljárás folyamán az adóalapokat nagyobb mérvben fogják emelni, mint ahogy az adókulcs leszállítattott. Ezt megkönnyítette az a tény, hogy a javaslat az eddigi rendszerrel ellentétben bevallási kényszert statuált szigorúbb intézkedésekkel. Mindez megriasztotta a városi polgárságot, mely most azt követelte, hogy a kormány ne maradjon az általános kijelentéseknél, hanem nyújtson törvényes biztosítékot az iránt, hogy az adóteher nem fog emelkedni. Az adóleszállítás fikciójához a kormány azért ragaszkodott, mert az új javaslatok a földbirtokosok adóját tényleg leszállították, ellenben a többi osztályok adóját fel akarták emelni. De ha a kormány ezt bevallja, a kereskedők és iparosok, valamint az összes többi foglalkozási ágak képviselői joggal kérdezhették, miért csak éppen mi és miért nem a földbirtokosok is? Ezért kellett az általános adóleszállítás elvét továbbra is fenntartani. Ez a taktika a kormányra kellemetlen eredménnyel végződött. A kereskedelmi és ipari érdekképviseletek által megmozgatott városi polgárság biztosítékot kívánt a kormánytól, hogy tényleg nincsenek adóemeló szán-

dékai, s bizonyítékul ugyanazt kérte, amit a törvényhozás a földbirtoknak már régebben megadott: a kereseti adó évi főösszegének ellentétben a kormányjavaslattal nem minimális, hanem maximális összegben való kontingentálását. Az agitáció oly mérveket öltött, hogy a kellemetlen helyzetbe jutott városi képviselők nyomása folytán a kormány engedni volt kénytelen. A törvénybe felvettek egy intézkedést, hogyha az általános kereseti adónak első fokú előírása a 29 millió koronát (s ennek évente 2%-al növekedő összegét), legalább ½%-al meghaladja, a következő évben, az adókulcs leszállítandó. Egyúttal pedig módosították a javaslatnak az adóvallomásokra és kivetési eljárásra vonatkozó vexatorius intézkedéseit.

Az a kívánság, hogy a kereseti adó kulcsa 3%-ra szállítassék le, ez alkalommal nem teljesült. Ezt a jelszót ragadta meg a Lukács kormány, midőn az 1912. június 4-iki államcsíny után az adótörvények módosításával igyekezett a városi polgárság hangulatát kedvezőbbre fordítani. Sőt a novellajavaslat még túl is ment ezen a kívánságon és az általános kereseti adó kulcsát következőképen állapította meg: Ha az adózónak összes jövedelme (és nem csupán a kereseti adó alá tartozó jövedelme) 800 K-n felül van, de 1000 K-t nem halad meg, a kulcs 1%, 1000—2000 K között 2%, 2000 K-n felül 3%. (A 800 K-n aluli jövedelem már az 1909: IX. t. c. szerint is adómentes volt.) De a vívmány hatását lerontotta az a tény, hogy a javaslat a maximális kontingenst minimálissá alakította át, s kimondta a Wekerle javaslat mintájára, hogy amennyiben az általános kereseti adóból (tantième- és házaló adón kívül) évi 29 millió K-nál kevesebb folyna be, a pénzügyminiszter 33% erejéig pótkivetést rendelhet el. Azonkívül az adóvallomás elmulasztása miatt kiróható bírság maximumát a fizetendő adóösszeg 5%-ról annak 30% emelte fel. III. oszt. kereseti adó címén 1911-ben 32,7 millió K összeg íratott elő. Ebből azonban leszámítandó a tantiémek után és a házalók által fizetendő adó, a maradvány tehát 31 millió K-nál kevesebb. Ehhez hozzászámítandó azoknak a kisiparosoknak adója, akik eddig az I. oszt. kereseti adó e) és f) alosztályaiba tartoztak, s kiknek terhére 1912. évben 1,585.377 K adó íratott elő. Viszont levonásba kell hozni a létminimum-adómentesség folytán azok adóját, kiknek évi összjövedelme 800 K-n alul marad. A mentesség élvezői elsősorban a fenti kisiparosokból fognak kikerülni, de legnagyobb könnyebbséget nyújt ez az intézkedés a haszonbérlelőknek. Az 1902—1904 kivetés szerint (újabb adatok közzétéve nincsenek) a III. oszt. kereseti adóalap 215,310.681 K-t tett ki, a haszonbérlelőkre és kertészekre 30,203.179 K, azaz 14% esett. Ezek közül

30% fizetett 400 K-nál kisebb bérösszeget,* tehát túlnyomó részök adómentes lesz még akkor is, ha tekintetbe vesszük, hogy a bér-Összegek 1902 óta jelentékenyen emelkedtek. Adóterhüket a kereskedők, iparosok és értelmiségiek fogják átvenni, annál is inkább, mivel a törvény a haszonbérlők minimális adótételeit 20%-al leszállította.**

A fenti levonások után megmaradó adóbevétel valamivel kisebb, mint a 29 milliós kontingens, sőt kisebb, mint az az összeg, mely eddig is befolyt III. oszt. kereseti adó fejében. Ha a törvény már 1913 január 1-én életbelép, ugyanezen eredmény csak úgy lett volna elérhető, ha az adóalapok nemcsak oly arányban emeltetnek fel, mint ahogy az adókulcs leszállított, hanem ha ez az arány, tekintettel a haszonbérlőknek nyújtott kedvezményekre, az adózók jelentékeny részénél a leszállítás mérvénél magasabb lesz.*** Ez az emelés azért is szükséges, mert ellenkező esetben pótkivetésre van szükség, melytől azonban minden előrelátó kormány népszerűtlen volta miatt tartózkodni fog, már az adókivetési eljárás során gondoskodik arról, hogy a pótkivetés elkerülhető legyen. A képviselőház a novellajavaslatot akképpen módosította, hogy a maximális kontingenst 30,160.000 K összegben a törvénybe visszaállította. Minthogy a minimális és maximális kontingens között csak 1,160-000 K különbség van, ezt az összeget a kivetés során szintén minden nagyobb nehézség nélkül be lehet hozni. Csakugyan az 1913. évi költségvetés kereseti adó fejében 30,160.000 K-t irányzott elő. Ez az összeg 3%-al tőkésítve 1000 millió K adóalapnak felel meg, de tekintettel az 1% és 2%-os adókulcsra, a tényleges adóalap 1100—1150 millió K-ra fog emelkedni. Éppen ebben a tényben rejlik az adóreformnak az iparos- és kereskedőelemekre nézve leg súlyosabb következménye. Az adóalap után nemcsak kereseti, hanem jövedelmi adót is kell fizetni. 1100 millió K adóalap után a jövedelmi adó 2%-os átlagos adókulcs mellett 22 millió K-t, 1,5%-os kulcs mellett pedig 165 millió K-t fog kitenni.† Minthogy a III. oszt. Kereseti

* *Egyenesadó Stat.* VIII. kt. 1319 és köv. 11. 1362 l.

** Az 1875. XXIX. t.-c. szerint a haszonbérlők minimális adóalapja a fizetett bérösszeg 25%-a. 10%-os adókulcs mellett a minimális adótétel a bérösszeg 2,5% volt. Az 1909. IX. t.-c. a minimális adóalap kiszámítása helyett a haszonbérlők minimális adótételét a bérösszeg 2%-ban állapította meg. A csökkenés tehát 20%.

*** Számításaink szerint a 29 millió K bevétel biztosítása céljából a fel-emelésnek azoknál, akik eddig 10 K adót fizettek 10-szeresnek, 11—40 K adónál legalább 5-szörösnek és 40 K adón felül 33—4-szeresnek kell lenni.

† A jövedelmi adókulcs az 1,5%-ot 3200 K, a 2%-ot 4800 K jövedelemnél éri el.

adó után kivetett általános jövedelmi pótadó 1912-ben 9,377.790 K volt, a többlet 7—13 millió K-ra fog emelkedni. Az eredmény tehát az, hogy az adókulcs 70—80, sőt 90%-os leszállítására dacára a kereskedők, iparosok és értelmiségű foglalkozásúak kereseti adója legjobb esetben változatlan marad, de inkább emelkedik, ellenben jövedelmi adójuk 75—125%-al nő meg, s azonkívül ők fizetik meg mindama könnyebbséget is, melyet a törvény velök semmi szerves kapcsolatban nem levő foglalkozási ágak: a haszonbérloknek nyújtott. A tőkekamat és járadékadó körében a földbirtoknak jelentős érdekei vannak az új törvény (1909: VII. t. c.) nevezetes módosításokat és könnyítéseket hozott. Az adókulcs eddig (az özvegyi és szülői életjáradékok kivételével) a tőkejövedelem 10%-a volt. Ezt az 1909: VII. t. c. 5%-ra szállította le. Még 1908-ban, mikor a törvényhozás a II. oszt. kereseti adót leszállította, a képviselőház agrár többsége egyúttal keresztülvitte, hogy a bányák után járó bányahaszonbér és a bányaműveléshez szükséges beleegyezésért járó ellenszolgáltatás (termelési jutalék) után az adókulcs 10%-ról 2%-ra szállíttassék le. Ily természetű jövedelmei túlnyomóan a közép- és nagybirtokosoknak vannak. E címen 1908-ban 39,390.60 K íratott elő,* ami 2 mill K adóalapnak felelt meg, s az adóelengedés tehát 160.000 K-t tett ki. 7%-ra szállíttatott le az adókulcs a papi tized kártalanítása címén kiadott kötvények kamatai után, 10%-ról 5%-ra, a hitbizományi és misemondásra rendelt alapok hozadéka, valamint (a nem pénzüintézetek által nyújtott) a jelzálogos kölcsönökből eredő kamatok után. Ellenben megmaradt a 10%-os adókulcs a nem adómentes kölcsön- és elsőbbségi kötvények, a külföldi értékpapírok kamatai, s a nem bejegyzett pénzüérek jutalékai, szóval mind olyan jövedelem után, melynél a földbirtok egyáltalában nem, vagy csak igen kevésé érdekelt. Kuriózum kedvéért említjük meg, bár a rendszerhez hozzátartozik, hogy a katonatiszti házassági óvadékok kamatai után az adókulcs 10%-ról 2%-ra szállíttatott le.

A törvény legjelentősebb újítása, hogy a pénzüintézeti betétek kamatainak 10%-os kulcsát 5%-ra szállította le. (Ausztriában 1½%.) Ez a kincstárra nézve jelentékeny bevétel-csökkenés, mert ez adónem folyton növekedik és jelentős hozamot szolgáltat. (1901-ben 9,298.258 K, 1906-ban 12,465.316 K, 1912-ben 20,699.360 K).** Takarékbetétei a földbirtokosoknak is vannak, s mivel a pénzüintézetek az adót többnyire áthárították, ez az engedmény a kormány részéről szintén *captatio benevolentiae* akart lenni. A pénzügyi bizottságban annyira felül-

* *Egyenesadó Stat.* X. kt. 80. 1.

** *Egyenesadó Stat.* IX. kt. 603. 1.

kerekedett a tőke és kereskedelem ellenes hangulat, hogy a 10%-os adókulcsot visszaállították, mert azt hitték, hogy ezzel nagyot ütnek a merkantil jellegű pénzüzeteken. A képviselőház többsége azonban jobban ismerte a saját érdekeit, s az 5%-os adókulcs megmaradt. A nyilvános számadásra kötelezett vállalatok kereseti adója lényegében változatlan maradt, s csupán egyes intézkedések nyertek szabatosabb szövegezést. A kizárólag ipari termeléssel foglalkozó vállalatok adója 10%-ról 7%-ra szállított le, de ezt ellensúlyozza az a tény, hogy az adókiivetés nem háromévenként, hanem évente történik, s az adókiivetés szabályai szigorúbbak lettek. A javaslat képviselőházi tárgyalásából két nevezetes momentum emelkedik ki. A javaslat 21. §-a úgy intézkedett, hogy oly pénzüzeteknél, melyek kölcsönök után az összes mellékjárulékokkal együtt 8%-nál magasabb időszaki kamatot szednek, az adó kulcsa összes jövedelmek után nem 10, hanem 15% és pedig akkor is, ha ez a magasabb kamatszédés csak az évnek vagy a váltóleszámitolásoknak és kölcsönadásoknak egy részére terjed is ki. A hitelintézeti uzsora ellen küzdeni helyes és szép cselekedet, de ez az intézkedés nemcsak célra nem vezető, hanem bornírt rendszabály is volt, mert hiszen a magasabb adóval sújtott pénzüzetet ezt az 50%-os adóemelést rögtön adósaira hárította volna át. A javaslat hangulatkeltésre alkalmas volt, s beleillett a koalíciós kormányzat eszmekörébe, mely állandóan mentette a „kisembereket” a „tőke kiuzsorázása” ellen. A pénzügyi bizottság lelkesedéssel tette magáévá az indítványt.* Minthogy azonban az „uzsorás” pénzüzetek igazgatóságaiban — különösen ebben az időben — nagy számmal ültek a legfajtisztább agráriusok és koalíciós képviselők, egyúttal módosítást is fogadott el, mely szerint „a magasabb adókulcs nem alkalmazandó, ha, s mennyiben a pénzügyminiszter kivételes okokból ezen §. alkalmazását meghatározott időre felfüggeszti”. Tehát a *gutgesinnt* intézetek kegyelmet kaphattak volna, s a megbélyegzés csak a politikai ellenfelekre vonatkozott volna. A képviselőházban — mint már említettük — a nagybankok befolyása érvényesült, s a javaslat néhány szótöbbséggel elbukott.

A másik emlékezetes esemény a fogyasztási szövetkezetek adójának 5%-ra való leszállítása volt. A fogyasztási szövetkezet az agrár-merkantil harc leghévesebb vitapontja, úgy az agráriusok, mint a kereskedők egy része sokáig azt hitték, hogy ezzel a kereskedelmet néhány év alatt a föld színéről el lehet seperi, a fogyasztási szövetkezet volt a kisembermentés leghangosabb jelszava, koronája, és a

* Annyiban történt módosítás, hogy a 8%-os kamatláb a jegybanknak az évi legmagasabb kamata 3%-al meghaladó kamatlábbal helyettesített.

falú parasztságának megkötésére a legbiztosabb eszköz. A leszállítás a javaslatban nem foglaltatott, s azt csak a képviselőház fogadta el. Az osztálylélektan kutatói részére igen tanulságos jelenet volt ez. A ház zsúfolásig megtelt, a karzatokon az előkelő társaság hölgyei ültek, az indítványt, melyhez a miniszterelnök sietett a kormány nevében hozzájárulni, 105 képviselő írta alá, s azt az agrárizmus egyik leghangosabb szószólója terjesztette elő. A felszólalást néma, ünnepélyes csend fogadta, mintha misét celebráltak volna, s csak akkor szakította félbe tüntető taps és mámoros üvöltés, melyben kevés kivétellel az egész ház, sőt a karzat is egybeolvadt, midőn az indítványozó a kereskedelem és banktőke ellen intézett gyűlölködő kirohanásokat.

Az adóreform jövője és pénzügyi eredménye elsősorban attól függ, mily mértékben vonatnak be a különböző társadalmi osztályok és foglalkozási ágak az általános jövedelmi adó körébe. Erre nézve már régebbi tanulmányainkban egy számítást készítettünk, melyben megállapítottuk minden társadalmi osztálynak és foglalkozási ágnak, adóforrások szerint elkülönített adóköteles jövedelmét. E számítások végső eredményei, melyek azt tüntetik fel, minő lenne az ált. jövedelmi adó hozadéka, ha a törvény intézkedéseit egyforma szigorúsággal alkalmaznák az adófizetők minden rétegére, a következők:

Jövedelmi forrás	Adóköteles jövedelem	Az adóköteles összjövedelemből való % -os részesedés	Az adóbevétel	
			minimális	maximális
			becslése	
Föld	2000 mill. K	35,57%	300 mill. K	40,0 mill. K
Ház	300 „ „	5,34%	60 „ „	7,0 „ „
Kereseti adó alá eső jöv	22 „ „	0,39%	05 „ „	22,0 „ „
Tantieme	200 „ „	3,56%	40 „ „	0,6 „ „
Tőkekamat	400 „ „	7,11%	14,0 „ „	6,0 „ „
Nyilvános számadású vállalatok	860 „ „	15,30%	130 „ „	16,0 „ „
Állandó fizetések	740 „ „	13,17%	5,5 „ „	15,0 „ „
	Összesen 5622 mill. K	100,0%	895 mill. K	112-6 mill.

E táblázat magyarázatául szolgáljanak a következők: A földbirtok adóköteles tiszta évi jövedelmét 2000 millió K-ban állapítottuk meg, miután előzőleg a bruttó jövedelemből nemcsak az összes termelési költségeket, hanem évi 338 millió K adósági kamatot, továbbá 600 millió K-t azon a címen vontunk le,

hogy ennyit tenne ki azoknak a kisgazdáknak részesedése, akiknek jövedelme nem haladja meg a 800 koronát.* 2000 millió K adóalapnál, 1,5%-os átlagos adókulcs mellett a föld évi jövedelmi adója 30 millió K-t, 2%-os kulcs esetén pedig 40 millió koronát fog kitenni. A jövedelmi adó pénzügyi eredménye elsősorban attól függ, hogy ez az adóalap teljes összegében adó alá vonassék. A magyar adótörténet terén szerzett szomorú tapasztalatok azt a jogosult gyanút keltik bennünk, hogy a földbirtoknak, mint annyiszor, most is módjában lesz az adóteher alól kibújni. A törvény intézkedései ezt lehetővé teszik. Az 1907. évi javaslat röviden kimondta, hogy „önkezelés esetén a mező és erdőgazdasági üzem s a vele kapcsolatos jogok jövedelmét a saját gazdálkodás folytán tényleg elért tiszta nyereség alkotja”. A pénzügyi bizottság ezt az intézkedést megváltoztatta s a módosítás — újabb enyhítésekkel — a törvény szövegébe is átment. Kimondatott, hogy ez a tiszta nyereség a hasonló mezőgazdasági birtokoknál ugyanott, vagy a környéken szokásos haszonbérösszegekhez arányosítandó, s a mezőgazdasági mellékhaszonvételekből eredő jövedelem csak akkor veendő külön számításba, ha az ily mellékhaszonvételek az illető birtok belterjes kihasználásának arányait túlhaladják. Ez annyit is jelent, hogy pl. az állattenyésztésből eredő óriási jövedelem néhány kivételes esettől eltekintve adómentes lesz, s a gazdaságba befektetett tőke és munka elkerüli az adózást, s annak tárgya az arányosított haszonbéri összegben jelentkező földjáradék lesz. A végrehajtási utasítás intézkedései tényleg ebbe az irányba akarják az adóigazgatást terelni. Megjegyzendő, hogy a helyben vagy a környéken szokásos bérösszegek megállapításánál a gazdasági egyesületek véleménye lesz irányadó, s valószínű, hogy az adókievetési eljárás vezetését ezzel teljesen magukhoz fogják ragadni. Aki az eddigi agrárius adópraxist ismeri, már előre sejti, mily alacsony színvonalon fognak mozogni ezek a „szokásos bérösszegek”. Ilyképen a 2000 millió K adóalap igen könnyen a felére, sőt még ennél is kisebb összegre fog leolvadni. Az 1907. évi javaslatok indokolása a jövedelmi adó eredményeinek kiszámításánál abból indult ki, hogy a valóságos jöve-

* Balkányi Béla: *A magyar föld termése* c. cikkében (*Huszdik Század* 1913. 7—8 sz. 37 és köv. 11.) a földbirtok tiszta hozadékát a jelzálogkölcsonök kamatainak levonásával 2046 millió K-ra, a saját gazdaságban felhasznált munka egyenértékének hozzászámításával 2700 millió K-ra tette. Deutch Antal: *Der Jahreswert der ung. landwirtschaftlichen Produktion* c. cikkében (*Pester Lloyd* 1912. dec. 19.) szintén 2000 millió K minimális tiszta hozadékot állapított meg.

delem a kataszterben kitüntetett tiszta jövedelemnek két és félszerese. A mezőgazdasági érdekképviseletek most erőlyesen sürgetik, hogy az adókiivetés kizárólag ezen az alapon történjék. Ha feltezzük, hogy a kiigazítási munkálatok befejezése után a kataszteri tiszta jövedelem összege 330 mill K-ra fog emelkedni (ami kizárt dolog), ennek két és félszerese 825 mill K lesz. Ebből az összegből le kell vonni az adóssági kamatokat és a 800 K-n aluli jövedelmeket, s a maradvány 300—400 millió K lesz, az adó pedig 2% átlagos kulcs mellett 6—8 millió K. Ebben az esetben az iparosok és kereskedők háromszor, a munkások és fix fizetésű alkalmazottak kétszer akkora adóalap után fizetnének jövedelmi adót, mint a nemzetfenntartó földbirtokos osztály. Azonkívül reájok nézve megszűnnék az adóvallomási és adatszolgáltatási kényszer, s míg a többi társadalmi osztályhoz tartozó adózók hiányos, vagy hamis vallomásuk folytán súlyos bírságoknak, sőt jövedéki büntető eljárásnak is teszik ki magukat, addig a földbirtokosok helyett — mint az már a kataszternél történt — az adóletagadást elvégzi a törvény, a végrehajtási utasítás és az adóhatóság.

De nemcsak a magyar tapasztalatok indokolják meg ezt a pesszimiztikus felfogást, hanem a külföldi viszonyok szemlélete is. Még azon országokban is, hol az alsóbb néposztályok fokozódó súlya és befolyása folytán az adórendszer vagy a politikai szervezet demokratikus irányban alakult át, a földbirtokosság kivételes állása továbbra is fennmaradt. Az osztrák kormánynak az adóreformot az agráriusoktól súlyos engedmények árán kellett megvásárolnia. Ezek közül a földadó összegének leszállítását már említettük. A pénzügyi bizottság és a kormány között megállapodás létesült, mely a végrehajtási utasításba is felvétellett, hogy az adóközégek számára a földjövedelem kiszámításánál elsősorban a kataszteri adatok legyenek irányadók. Azonkívül keresztülvitték, hogy az adóhatóság ne vegye fel az adózók névjegyzékébe azokat a kisbirtokosokat, kiknek kataszteri jövedelme 500, illetőleg egyes vidékeken 600 koronán alul maradt, ami a gyakorlatban 2000 K minimális jövedelemnek felelt meg.* Míg tehát a munkás, kishivatalnok, kisiparos már 1200 K jövedelemnél adókötelessé válik, ez a határ a kisbirtokosoknál csak 2000 koronánál kezdődött. Mindezen intézkedések következtében már 1898—1911 között a bruttó eredmény a következőképen oszlott meg:**

* 1890 der Beilagen zu den sten. Protokollen des Abgeordnetenhauses XXI. Sess. *Bericht des Finanzausschusses* über die Regierungsvorlage betreffend einige Abänderungen des Personalsteuergesetzes vom 25 Okt. 1896.

** 1890. Beilagen. *Anlage F.* 4 1.

Jövedelmi forrás	Adóköteles jövedelem összege 1898	Száza lékos része- sedés 1898	Adóköteles jövedelem összege 1911	Száza lékos része- sedés 1911	Emelkedés 1898-1911 között %-ban
Föld	221,354.724	8,28	372,738.570	6,93	68,39
Ház	277,315.718	10,37	494,663.889	9,19	78,38
Önálló iparosok és kereskedők	767,776.462	28,72	1.563,657.347	29,05	103,66
Szolgálati illetmények	916,997.398	34,29	2.202,989.745	40,24	140,24
Tőkevagyon	432,006.202	16,16	656,033.080	12,19	51,86
Egyéb jöv	59,393.558	2,18	92,180.026	1,71	57,86
Összesen	2.673,844.062	100%	5.382,263.557	100%	101,29%

A fentebbi táblázatból kitűnik, hogy az önálló iparosok és kereskedők négyszer, a tisztviselők és alkalmazottak hatszor akkora összeg után fizetnek adót, mint a földbirtokosok. A jövedelmi ágak közül egyedül a tőkevagyonból eredő jövedelem szaporodása lassúbb, mint a földbirtoké, s ez is arra vezethető vissza, hogy a tőkejövedelem jelentékeny része is földbirtokosok zsebébe folyik. Az osztrák kataszterben megállapított tiszta jövedelem kerekén 306 mill. K, s az osztrák földbirtok csak a jövedelmi adó fennállásának tizedik évében (1908) ért oda, hogy a kataszteri hozadékot meghaladó összeg után fizessen jövedelmi adót. A fenti számok azonkívül csak a bruttó jövedelmet tüntetik ki, melyből levonandók az adóssági kamatok, dologi terhek, állami adók és közszolgáltatások, úgy hogy az osztrák földbirtok ma is csak legfeljebb 220—250 mill. K jövedelem után fizet adót.

Ezen tarthatatlan állapot megszüntetése céljából az osztrák Reichsrath pénzügyi bizottsága a jövedelmi adónovella tárgyalásánál elfogadott egy módosítást, mely kimondja, hogy a házilag kezelt földbirtoknál ezentúl a tényleg elért tiszta gazdasági eredmény (*der tatsächlich erzielte reine Wirtschaftsertrag*) lesz az adóalap, s a kataszteri tiszta hozadék a jövedelem megbecslésénél csak segédeszközül szolgálhat. Ugyancsak a földjövedelem pontosabb kinyomozását is célozza a könyvvizsgálatnak (*Bucheinsicht*) elhatározott szigorítása. A szociáldemokrata kisebbségnek ezen túlmenő indítványait a bizottság elvetette.*

Poroszországban 1911-ben a jövedelmi adóbevétel a pótlékokkal együtt 353 mill. M volt, ebből 269 mill. M tehát több mint 75% esett a városokra,** holott a lakosságnak csak 45%-át teszik ki, s a földbirtok az adóbevételnek legfeljebb 10%-át fizeti. Az adóköteles

* 1890. Beilagen. Anlage C. *Minoritätsbericht* 28 és köv. 11.

** *Stat. Jahrbuch für den preussischen Staat 1911.* 478—84 11.

bruttó jövedelemből 26,35% esett az ipari és kereskedelmi vállalatokra, 29,08% szolgálati illetményekre, 25,46% tőkejövedelmekre és 19,11% a föld és házbirtokra. Az alacsony eredményeknek oka az, hogy falun az adókiivetés vezetése a *Landrat*-ok (porosz szolgabíró) kezében van, a kik a földbirtokosságot mindenféle kedvezményekben részesítik.* Szászországban az adóköteles összjövedelem 1910-ben 3000 mill. M. volt. Ebből az iparkereskedelmi foglalkozásokra 872,8 mill. M, fizetésekre és munkabérekre 1644,4 mill. M, ingatlanokra (föld és ház) csak 413,3 mill. M esett.** Angliában 1908/9-ben az összes adóköteles bruttó jövedelem 1.009,935.926 £ volt, ebben a földbirtok 50 mill. £-el, tehát csak 5% erejéig vett részt. Az ingatlan értékemelkedési adó pedig, melyért a lordok majdnem forradalomba mentek, 1911—12-ben mindössze 481.000 £-et hozott.***

Loria az általános jövedelmi adó térfoglalását a burzsoázia befolyásának emelkedésére vezeti vissza. A mozgó tőke képviselői a tárgyi adatokra fektetett kataszteri adókkal szemben a bevallásra és önbecslésre alapított személyi adókat favorizálják, mely a földbirtokosokkal szemben lehetővé teszi, hogy vagyonuk és jövedelmük nagy részét az adó alól kivonhassák.† Bármily helyes megfigyelést is foglal magában ez a megjegyzés, a fenti adatok azt mutatják, hogy annak épen az ellenkezője következett be, a jövedelmi adó a burzsoáziára sokkal súlyosabban nehezedik, mint a földbirtokosságra, mert míg az állami hatalom ez osztály kezében van, a törvény legvilágosabb intézkedései is megtörnek akaratán.

II.

A földbirtok adóterhének megvilágítására igen alkalmasak a következő adatok:

A földadóból folyó bevétel 1868-ban 77,105.418 K volt, mely összeg 1911-ben 68,249.848 K-ra, tehát 11,5%-al csökkent. Úgyszólván az egyedüli adó, mely ily eredménnyel hivatkozhatik. Ezzel szemben az összes többi egyenes adók hozadéka emelkedett és pedig a következő mértékben: A házadó (1868—1911 között) 230%-al, a kereseti adó (1875—1911) 58%-al, a tőkekamat és járadékadó (1875—1911) 490%-al, a nyilvános számadásra kötelezett vállalatok adója (1875—1911) 350%-al, az általános jövedelmi pótagó (1876—1911) 290%-al. Még szédületesebb a fogyasztási és egyéb közvetett adók emelkedése: Szeszadó (1868-1911) 990%-al, söradó (1868—1911)

* Gotheia id. m. 221. 1.

** Conrad id. m. 47. 1.

*** *Statistical Abstract for the United Kingdom* 1912. 3. és 34. 11.

† Achille Loria: *Le basi economiche della costituzione sociale*. IV. kiadás 355. és 375. 11.

1950%-al, cukoradó (1868—1911) 3400%-al, boradó (1868—1911) 380%-al, húsadó (1868-1911) 150%-al, az ásványolajadó (1882—1911) 1800%-al, a dohányjüvedék bruttó hozadéka (1868—1911) 300%-al, a vasúti szállítási adó (1875—1911) 2250%-al, a bélyeg, illeték-és díjbevétele 690%-al emelkedett. Legcsekélyebb az emelkedés a sójüvedéknél, a bruttó hozadék 1911-ben csak 9%-al nagyobb. A földadó 1868-ban még 66,1%-át, 1875-ben 51,6%-át, 1880-ban már csak 43,4%-át* tette ki az összes egyenesadóbevételnek. 1893 óta már részletesebb adatok állanak rendelkezésünkre, melyek szerint az egyenes adóbevételnél az összes adónemek között százalékos arányban a következőképpen oszlott meg.

Év	Föld-adó	Ház-adó	I.	II.	III.	IV.	Nyilv szám váll. adó	Bányaa dó	Tőke-kamat és jár. adó	Általános jöv. pótdadó
			Oszt. kereseti adó							
1893	39,5	12,4	2,8	8,9	10,9	1,8	2,8	0,2	1,7	18,6
1902	36,1	13,8	2,3	9,1	11,4	2,9	4,1	0,2	1,7	18,0
1912	28,2	18,8	2,0	4,6	13,4	5,1	7,1	0,4	1,3	18,9

Megjegyezni kívánjuk, hogy a földadó részesedése e táblázatból** kitünően alacsonyabb, mivel a kivetett adó összegéből az 1893 és 1902 években az árvízmentesítő társulatoknak nyújtott visszatérítések nem hozták levonásba.*** Azonkívül a tőkekamat és járadékadó rovatában a pénzügyintézet betétek után járó s igen jelentős összegű adó (1912-ben 20,7 mill K!) nincs feltüntetve s a földadó arányszáma azért is magasabb.

Budapest székesfőváros százalékos részesedése az egyenes állami adó-bevételben 1898-1912 között a következőképpen alakul:†

Év	Föld-adó	Ház-adó	I.	II.	III.	IV.	Nyilv szám váll. adó	Bánya-adó	Tőke-kamat és jár. adó	Általános jöv. pótdadó
1898	01	25,1	nincs külön kitüntetve				15,3	38,7	4,6††	16,8
1912	01	34,1	8,2	1,1	28,0	22,4	20,2	39,7	30,1	20,4

* Matlekovits Sándor: *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor* I. kt. 1075 és köv. I.

** Az 1893 és 1902 évekre vonatkozó számok az *Egyenesadó Stat.* VII. kt. kt. 614. lapján foglaltatnak, az 1912 évre vonatkozó százalékos megoszlást a pénzügyminiszteri egyenes adó számvevőség közlései alapján számítottuk ki.

*** Az elemi károk folytán nyújtott adóleengedések sehol sem hozták levonásba.

† Az 1898. évre vonatkozó adatok: *Fővárosi Stat. Évkönyv* 1906. 324.1. Az 1912. évi adatok a székesfővárosi adószámvetési hivatal összeállításán alapulnak.

†† Ez a feltűnően alacsony szám nyilvánvalóan téves

Összesen:	1898	12,4%
	1912	18,8%
Földadó nélküli	1898	18,7%
	1912	26,1%

A földbirtok után fizetendő általános jövedelmi pótdadó évről-évre csökken. Az 1883: XLVI. t.-c. a földadó után fizetendő ált. jöv. pótdadó kulcsát 30%-ban állapította meg, s megengedte, hogy a jövedelmi pótdadó összegéből a ház- és földbirtokra nehezedő bekebelezett adósság évi kamatainak 10%-a levonassék. Ez a földbirtok tetemes részére a pótdadótól való teljes mentességet jelenti. Pl. vegyünk egy nagyobb földbirtokot, melynek földadója 5000 K, ált. jövedelmi pótdadója 1500 K, kataszteri tiszta jövedelme pedig 20.000 K. Ha ezt 4%-al tőkésítjük, a földbirtok értéke 500.000 K. Hivatalos megállapítás szerint a tényleges tiszta jövedelem legalább 272-szer nagyobb, mint a kataszteri, s ezért a földbirtok minimális tényleges értéke 1,250.000 K. Ily értékű ingatlanra minden pénzintézet szívesen ad 500.000 K kölcsönt. Ennek évi 4,5%-os kamata 22.500 K, ennek 10%-a 2250 K, mely összeg az általános jövedelmi pótdadóból levonható, de mivel ez csupán 1500 K, az illető földbirtokos egyszerűen nem fog pótdadót fizetni. A valóságban a nagyobb birtokok jövedelme nem 2½-szer, hanem 8—10-szer nagyobb a kataszteri hozadéknál, de ez az ált. jövedelmi pótdadó alóli mentesség szempontjából, mely a földbirtok megterhelésére valószínűleg prémiumot ad, már mellékes. A földadó összege változatlan, illetőleg csökkenő, az eladás pedig egyre növekszik, így tehát a föld ált. jövedelmi pótdadója évről-évre csökken. A statisztika a föld- és házbirtok ált. jöv. pótdadját egy tételben mutatja ki, s ez 1893—1912 között 26,358.618 koronáról* 29,354.865 K-ra, tehát 11%-al emelkedett. Ez az emelkedés azonban kizárólag a házadóra esik, sőt a házadóköteleseknek kellett pótolni azt a csökkenést is, mely a földbirtokot terhelő adóssági kamatok szaporodása folytán állott elő, mert a házadónál és főleg a házbéradónál az adó nem a fiktív kataszteri hozadék, hanem a tényleges jövedelem után fizetendő, s a kamatok 10%-a nem emésztí fel teljesen az általános jövedelmi pótdadót. 1912-ben mint már említettük, az előírt földadó összege 68,249.848 K volt, ennek 30%-a 20,474.954 K. A levonás céljából bejelentett adóssági kamatok 10%-a ez évben 13,693.021 K. A jelzőadós adósságokból a földbirtokra 66%-ot,** a házakra 34%-ot számítva, a földbirtokra eső kamatlevonás összege 9,037.393 K, marad 11,437.561 K, vagyis az ált. jöv. pótdadóból a földbirtokra esik 11,437.561, a házbirtokra 17,917.304 K, ellenben még 1893-ban a 26,358.618 K összegből ugyanezen számítás alapján a földbirtokra esett 16,844.586 K, a házbirtokra 9,514.032 K. A levont kamatösszeg 1893—1912 között 6,321.723 K-ról 13,693.021 K-ra tehát több mint 100%-al, a házadó összege pedig szintén több mint 100%-al emelkedett (a házbéradó 123%-al), s ez magyarázza meg, hogy a földbirtok az ált. jövedelmi pótdadó terhét jelentékeny részben a házadókötelesekre hárította át. A magyar földet terhelő jelzőadós adósság évi 6%-os kamata 398 millió K.* Ennek tehát csak 33%-a kerül bejelentés alá, aminek magyarázata az, hogy a kisebb birtokosok részben járatlanságuknál, részben pedig a bejelentés körül előírt bonyolult alakítások folytán e könnyebbséget nem veszik igénybe, s így az a közép- és nagybirtokosok kedvezményévé vált.

De nemcsak a házadókötelesek, hanem a többi adónemek pótdadója is

* *Egyenesedő Stat.* III. 411 l.

** Ha nem a fentebbi, hanem 70:30%-os arányszámítást alkalmaznánk, a földbirtok részesedése még kedvezőtlenebb lenne.

rendkívüli méretekben emelkedett 1893—1912 között és pedig a III. oszt. ker. adó után 5,780.414 K-ról 9,377.790 K-ra (62%), a IV. oszt. ker. adó után 364.540 K-ról 2,056.000 K-ra (460%), a bányaadó után 134.769 K-ról 288.761 K-ra (87%) a nyilv. szám. vállalatok adója után 1,609.042 K-ról 5,403.623 K-ra (235%).

Az általános jövedelmi pótagóból eredő bevétel a különböző adónemek között a következő százalékos arányban oszlik el:*

Év	Földadó	Házadó	III. oszt. ker. adó	IV. oszt. ker. adó	Tőkeka-mat és jár. adó	Bánya-adó	Nyilv. szám. váll. adó	Összesen
1893	47,58	26,82	16,30	1,05	3,35	0,40	4,50	100,00
1912	24,01	37,58	19,67	4,31	2,49	0,60	11,34	100,00

Az összes adónemeknél véghezvitt részletes számítások alapján teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy a földbirtokos osztálynak az egyenes összadóbevételben való részesedése ma már csupán 40—45%.

A helyhatósági adórendszer az állami függvénye lévén, — a földbirtokos osztály fentebb elősorolt — kedvezményei e téren is érvényesülnek. A földadókulcs leszállítása és a II. oszt. ker. adó megszüntetése következtében a helyhatósági adóalap csökkenni fog, s a hiány fedezésére a nem agrárius adófizetők pótagóját is fel kell emelni, sőt valószínű hogy erre a célra mindenütt első sorban a házbér adót fogják felhasználni. Már előzetesen kimutattuk, hogy a községi pótagó kulcsa annál nagyobb, minél népesebb és iparosabb jellegű a lakosság. Az iskolai pótagó stb. is jelentékenyebb városokban, mint a falusi községekben.

A kereskedelem és ipar adóterhének mérlegelésénél tekintetbe kell venni még egyéb közterheket és szolgáltatásokat is, melyek a földbirtoknál teljesen hiányoznak. A kereskedelmi és iparkamarák költségeinek fedezésére az egyenes állami adók 2—7%-ig terjedő illetéket szednek, az ipartestületek és ipartársulatok — melyekbe való belépés bizonyos feltételek esetén kötelező — 1911-ben 2,129.813 K-t vettek be.** Mértékhitelítési díjak fejében 1911-ben 1,576.682 K folyt be, az emelkedés az 1907. évi törvény hatása alatt több mint 200%.*** A kereskedelem egyes ágai (zálogház, cselédszerző, házalás, utaztatás stb.) csupán engedéllyel üzhetők s az engedélyes többféle (egyszeri és állandó) díj alá esik. E téren különösen említendő az italmérsi illeték, mely 20—1400 K-ig terjedő a községek lélekszáma szerint emelkedő tételekben fizetendő. Azok a mezőgazdák, akik saját termésű boraikat kis mértékben árusítják 90%-os engedményben részesülnek. Az italmérsi illetékből 1911-ben 4,604 792 K folyt be. Ugyancsak ide számítandók a dohánykiszárusoktól szedett haszonbérék, melyek összege 1911-ben 2,882.249 K volt. De a legnagyobb egyenlőtlenség mutatkozik a földbirtok és az ipar, kereskedelem között a szociális terhek viselése terén. Míg az ipari és kereske-

* Kiszámítva az *Egyenesadó stat.* III. kt. 411 1. közölt és az 1912. évi adatokból.

** *Magy. Stat. Évkönyv* 1911. 158 1.

*** *Magy. Stat. Évkönyv*, 1911. 174 1.

delmi munkaadók 1909 évben 10,272.786 K-t, a bányabirtokosok és bányabérlők 1911-ben a munkásbiztosítás céljaira 3,344.332 K járulékot fizettek be, addig a földbirtokosok e célra csak 480.000 koronával adóztak.*

A fogyasztási adóknál már utaltunk arra, mennyivel nagyobb adóterhet visel a városi, mint a falusi lakosság. Ha azonban a munkásságot nem tekintve a polgári elem szempontjából nézzük a dolgot, akkor a helyzet következően alakul. A 24 éven felüli férfi lakosságban 1910 végén (a választójogi statisztika szerint) számlálatott.

Önálló birtokos	1,251.978
Önálló bérlő	68.801
Mezőgazd. tisztviselő	<u>8.332</u>
	1,329.111

Ezzel szemben:

Önálló iparos	322.102
Házi és népiparos	24.176
Önálló kereskedő	92.978
Közlekedési önálló	19.125
Közszolgálat és szabadfoglalk. (hivatalszolgák nélkül)	119.741
Tőkés, magánzó stb.	68.157
Magántisztviselő	<u>41.448</u>
	687.727

A polgári osztály önálló elemei (melyből nemcsak a munkásokat, hanem az altiszteket és kisebb alkalmazottakat is kihagytuk) már 50%-át teszik ki a birtokos agrár lakosságnak. A fogyasztási adókban és jövedékekben való részesedések azonban jelentékenyen nagyobb; elég ha arra gondolunk, hogyan él és mit fogyaszt a városi kisiparos, kiskereskedő, kishivatalnok, egy módosabb falusi gazdával szemben, nem is tekintve a nemzetiségi perifériákon elmaradt viszonyok között élő kisbirtokosok százezreit.

Fogyasztási adórendszerünk a földbirtoknak az iparral és kereskedelemmel szemben rendkívüli kedvezményeket biztosít. Legszembetűnőbb ez a szeszadó terén. Az 1888: XXIV. t.-c. német és osztrák mintára a fogyasztási szeszadót két fokozatban állapította meg és pedig hektoliterenként egyegy fok alkohol után 70 illetőleg 90 fillérben (most 1 K 40 f. és 1 K. 60 f.). A kisebbik adótétel mellett termelhető szesz mennyiségét a törvényhozás a rendes fogyasztás várható maximuma szerint évi 872.542 hektoliterben kontingentálta, s a kontingensen felül gyártott szesz 20 fillérrel magasabb adótétel alá esett. Ez a különbség — Spannung — azóta is megmaradt, s 1908-ban 24 fillérre emeltetett (1 K 40 f. és 1 K 64 f.), de mivel Ausztriában hasonló törvény hozatalára még többség nem volt kapható, a különbség a két adótétel között ma is 20 fillér. A nagyobbik adótétel mellett termelt u. n. exkontingens szesz ára e különbséggel magasabb lévén, a szesz piaci ára ehhez igazodik, s így azok, akik a kisebb adótétel mellett termelnek, a különbözetet nyereségül kapják. Ez az u. n. Liebesgabe. A szesztermelés kontingentálásának főcélja a földbirtokosság védelme volt. A múlt század nyolcvanas éveiben a koncentrált és technikailag fejlett szeszipar erős ver-

* *Magy. Stat. Évkönyv.* 1911. 146. és 166. 11.

senyt támasztott a mezőgazdasági szeszfőzdeknek, s ezek — mint rendszeren — az államhoz fordultak védelemért. A földbirtokosság kívánsága az volt, hogy az ipari szeszgyárak teljesen kizárassanak a kontingens élvezetéből. Abban az időben azonban a haute finance befolyása a törvényhozásban még igen erős volt, s a kívánság csak részben teljesült, s a kontingensben az ipar. szeszgyárak is részesültek. Ez a részesedés azonban egyre csökkent, mivel újonnan alakult ipari szeszgyár kontingenst nem kapott, s a mezőgazdasági szeszfőzdek kontingense az ipari szeszgyárak rovására folyton szaporított. Az 1888/89. termelési időszakban az ipari szeszgyárak részére fenntartott alap kontingens 531.000 hl, a mezőgazdasági szeszfőzdek részesedése 341.542 hl. volt, 1907/8-ban* az arány már 276.986 hl. 576.014 hl. Az 1908: XXVIII. t.-c. a kontingenst a következő évre 808.701 hl-re szállította le, s ebből már csak 240.790 hl. jut az ipari szeszgyáraknak, míg 567.741 hl. a mezőgazdasági szeszfőzdeknek. A 2000 hl-nél nagyobb kontingenssel bíró ipari szeszgyárak kontingense a következő idősakra a 2000 hl-n felüli rész 17,3%-val leszállított, s a törvény felhatalmazta a kormányt, hogy az újonnan keletkező mezőgazdasági szeszfőzők részeltetésére 1909—1914 évig terjedő termelési időszak mindegyikében 17.000 hl-t oly ipari szeszfőzdektől sajátíthasson ki, melyeknek kontingense a 2000 hl-t meghaladja.** A kisajátított kontingensért hl-ként 65 K kártérítés adatik, de csak akkor, ha az ipari szeszgyárak biztosítékot nyújtanak az iránt, hogy a szeszfőzdeből kikerült moslékot, — ha nem magok használják fel, — akár nyers akár szárított állapotban hazai gazdaságnak adják át. Ez az u. n. szárított moslék klauzula, mely az eredeti törvényjavaslatban nem is foglaltott, s annak idején mint az agrárérdek leplezetlen nyilvánulása nagy felháborodást keltett ipari körökben. A szárított mosléknak külföldön az intenzivebb állattenyésztés folytán magasabb ára van, mint nálunk, s a földbirtokosok így jogvesztés terhével akarták a gyárosokat arra kötelezni, hogy a szárított moslékot nekik olcsón adják el.

Agrárius részről azzal igyekeznek a mezőgazdasági szeszfőzőknek nyújtott eme kedvezményt megindokolni, hogy a burgonyának értékesítése másképp, mint szesz alakjában az ország számos vidékén lehetetlen, s a burgonya-termés nagyrésze e nélkül veszendőbe menne. Ez az állítás a tényeknek nem felel meg. Gothein Németországra nézve kimutatta, hogy az utóbbi évek átlagában a burgonyatermésnek csak 5—5,5%-a lett szeszé feldolgozva.*** Magyarországon a fogyasztási adó alá eső ipari és mezőgazdasági szeszfőzdek az 1910/11 termelési időszakban 2,820.398 mm. burgonyát dolgoztak fel, ami az 50,470.990 mm. összes termésnek szintén csak 5,5%-a.† Nyilvánvaló, hogy a kontingentálási rendszer megszüntetése esetén is fognak a szeszgyárak bur-

* 1908. évi 896. sz. törvényjavaslat a szeszadóról B. és C. kimutatások.

** Ily kisajátításnak, de ugyancsak új mezőgazdasági szeszfőzdek részeltetése céljából 1914. után azon mezőgazdasági szeszfőzdekkel szemben is esz helye, melyek évi törzskontingense 960 hl-t meghalad.

*** Gothein: *Agrarpolitiches Handbuch* 163. 1.

† *Az 1911. évi fogyasztási adóeredmények.* Hiv. kiadás 36. 1. *Magy. Stat. Évkönyv* 1911. 98. 1.

gonyát feldolgozni, s a mezőgazdasági technika mai fejlettsége mellett a burgonya hulladék is igen gazdaságosan értékesíthető.

A földbirtokosoknak nyújtott emez állami ajándék, melynek összege évenként ma már több mint 12 millió koronát tesz ki, (Németországban 1908/9-ben több mint 40 mill. M. volt) mindenütt a leghevesebb támadások tárgya. Németországban az 1912. jun. 14-ki törvény, mely a baloldali pártok nyomása alatt jött létre, a *Liebesgabe*-t megszüntette.* Ausztriában a képviselőház pénzügyi bizottságának jelentése szerint az 1908. évi magyar törvénynek megfelelő javaslatot eddig azért nem lehetett letárgyalni, mivel a képviselőház többsége a kontingens kedvezmény megszüntetését kívánja.** Minthogy azonban ez a magyar törvényhozás beleegyezése nélkül meg nem szüntethető, a magyar agráriusok kedvéért az osztrák ipar és kincstár is károsodik.

A technika haladása lehetővé tette olcsóbb anyagoknak szeszé való feldolgozását, s az utolsó években több gyár alakult, melyek kontingens nélkül főztek szeszt, s a magasabb adótétel mellett is megtalálták számadásukat, sőt versenyök folytán a szeszárok csökkenni kezdtek. A nagybirtok ismét védelem után kiáltott. A koalíciós időkben az orvosszer bizonyára az lett volna, hogy az e kontingens szesz termelését eltiltják, illetőleg az újonnan keletkezett gyárakat kisajátítják. Most azonban, midőn a nagybirtok és *haute finance* szövetsége ismét helyre van állítva, a megoldás csak a nagy pénzintézetek érdekkörébe tartozó ipari szeszgyárak bevonásával történhetett, így létrejött az 1913: XXIV. t. c., mely kimondja, hogy a meglévőkn kívül új ipari exkontingens szeszgyárak létesítése a jövőre eltiltatik, s az újabban alakult, de kontingenssel nem bíró szeszfőzdek oly kibővítésére, mely a termelést fokozza, telepengedély nem adható. A verseny kizárása egyformán kedves a meglévő mezőgazdasági és ipari szeszgyáraknak s a törvény a szeszkartell útjából a legfontosabb akadályt hártotta el. A kincstár az új telepek létesítésével nem szenvedett kárt, sőt annyiban előnyös is volt ez reá nézve, mert az árak csökkenése folytán a szeszfogyasztás, s így az adóbevétel is emelkedett. Kivételt tett a törvény a cukorgyárak részére oly szeszgyárak felállítását illetőleg, melyek kizárólag a melaszt, a cukorgyártásnak ezt a melléktermékét szeszé égetik ki, mert az agráriusok attól féltek, hogy ellenkező esetben a cukorrépa ára esni fog.

A mezőgazdasági szeszfőzdek az általuk termelt alkohol után a napi termelés mennyiségével fordított arányban növekedő jutalmat élveznek. E jutalmakat az 1908: XXVIII. t.-c. felére szállította le, de idevonatkozó intézkedései még hatályba nem léptek. A termelési jutalmak összege 1888—1911 között 1,167.420 K-ról 5,657.433 K-ra*** emelkedett.

A földbirtoknak az iparral szemben további jelentős kedvezményt biztosít a gyümölcspálinka megadóztatásánál alkalmazott átalányozási rendszer. A gyümölcspálinka főzése termelési adó alá esik, melynek tétele a fogyasztási adó kisebb tételével azonos, tehát jelenleg 1 K 40 fill. Az adó

* E törvény létrejöttének indokairól 1. Ludwig Rudolf Wassermann cikkét *Schanz Finanz Archiv* 1912. 29 kt. 293 l.

** 1890. *Der Beilagen zu den sten. Protokollen des Abgeordnetenhauses* XXI. Session 1913. *Bericht des Finanzausschusses über die Branntweinsteuer-novelle.* 8—10 l.

*** 1911. évi *Zárszámadás* III. füzet 83. l.

azonban nem a termelvény mennyisége alapján állapítatik meg, hanem a szeszfőzőkészülék termelőképesége szerint. Az 1899: XX. t.-c. a naponként kifőzhető cefremennyiséget a főzésre használt üst töltési képességének háromszoros mennyiségével vette számításba. A gyümölcspálinkát termelő szeszfőződé technikai berendezésének tökéletesedése folytán a tényleges napi termelőképeség az üst töltőképességét 18—30-szor is meghaladta,* s így az általányozásnál alapul vett mérvnél 6—10-szer is nagyobb lett. Az államkincstárnak ebből származó adóvesztését a kormány 1908-ban évi 17,6 millió koronára tette,** de a valóságos veszteség ma már a 30 millió K-t is meghaladja. Az állam azáltal is jelentékeny károsodást szenvedett, hogy az Ausztriába bevitt gyümölcspálinka után, amely után az adónak csak egy csekély részét vette be, Ausztriának az adót teljes összegében megtérítette. Agrárius részről azt szokták az általányozási rendszer védelmére felhozni, hogy egyedül így lehetséges a gyümölcsstermés gazdaságos értékesítése, de ezzel szemben hivatalos helyről megállapított, hogy pálinkafőzésre jelentékeny mennyiségű külföldi, boszniai és szerb szilvát szoktak felhasználni.*** Bár az államkincstár érdeke az általányozási rendszer teljes megszüntetését követelte volna, de mivel gyümölcspálinka főzésével nemcsak a kisgazdák, hanem a közép- és nagybirtokosok is foglalkoznak, a kormány nem mert e rendszárbályhoz nyúlni, hanem csupán az általányozási mérveket emelte fel úgy, hogy adóztatási alapul a naponkénti 3 töltés helyett 4 töltést állapít meg, s ezt a mérvet igen mérsékelten fokozza oly szeszfőződéknél, melyeknek termelőkészükei technikailag fejlettebbek. A törvény idevágó intézkedései azonban máig hatályba nem léptek.

A dohánymonopólium lehetetlenné teszi a dohányipart és erősen korlátozza a dohánykereskedelmet. A földbirtokra azonban a mai rendszer rendkívül előnyös, mert a dohánybeváltási árat a kormány állapítja meg, a kormány könnyebben befolyásolható, mint szabad verseny esetén a világpiacon. A földbirtokosság befolyása nemcsak az árak megállapításánál, hanem az átvett dohány osztályozásánál is hathatósan érvényesül. A kincstár 1911-ben 629.942 mm. után 29.398.663 K beváltási árat fizetett ki.†

A boritaladónál a földbirtokosok a saját fogyasztásra szolgáló bor után kedvezményes adótelekeket fizetnek, a saját használatra történt állatvágások és ölések pedig a húsfogyasztási adó alól mentesek.

A bélyeg és jogilleték körében a bevétel jelentékeny része szintén a merkantil elemekre esik. Egy pillantás az illetéki díjjegyzékre mutatja, hogy a megadóztatott jogügyletek túlnyomóan a kereskedelmi forgalomban fordulnak elő. Vannak oly tételek (értékpapír forg. adó 842.673 K, vasúti fuvarlevél 1.554.835 K) melyek egészen a kereskedelmi forgalomra esnek, a váltóúrlapok eladásából és felülbélyegzésből bevett 7.932.217 K 75-80%-ban a kereskedelmi forgalmat terheli. A jogilletékek címén 1911-ben befolyt 111.680.437 K-ból már nagyobb az agrár elemek részesedése, mivel túlnyomóan ingatlanokkal összefüggő jogügyletekről van szó, de azért a kereskedelmi elemek és városi lakosság részvétele is igen jelentékeny. A szerződés

* *Országgyűlési Értesítő* 1913 jun. 14-ki képviselőházi ülés.

** *1908. évi szeszadójavaslat*. Ind. 65. 1.

*** *1908. évi szeszadójavaslat* Ind. 65. 1.

† *Magy. Stat. Évkönyv*. 1911. 192. 1.

útján bekövetkezett birtokváltozások összes pénzértéke 1911-ben igen nagy összegre 1.459,890 000 K-ra emelkedett a városi telekspekuláció és a parcel-lázási láz folytán.* Az átruházási illeték (43%) 52,775.270 K volt, ebből 17,943.602 (34%) esett házakra. 1508-ban a szerződés útján bekövetkezett birtokváltozások értéke 831.536.000 K volt. Ebből Budapestre esett 67,904.807 K,** tehát 8,2%, mely részesedés az 1909—1911 folyamán megindult nagy-arányú építkezés folytán 10%-ra emelkedett. A készpénzben fizetendő ille-tékek közül még jelentős bevételt szolgáltatnak az ítéletek, részvényosztalék-szelvények, biztosítási ügyletek, egyezségek után fizetendő illetékek, stb. melyek túlnyomóan a kereskedelmet terhelik.***

A M. A. V. bevételei körében a városi lakosság döntő szerepét már beigazoltuk. Hogy a posta- és távírda körében az ipar és kereskedelem részesedése mily fokú, elég arra hivatkozni, hogy míg a magyar birodalom egész területén egy lakosra 29,6 drb levélpostai küldemény és 0,5 drb. táv-irat, esik, addig az arány az ipar- kereskedelmi centrumokban a következő volt: Budapest 1598 és 2,7, Kassa 1135 és 2,5, Nagyvárad 128,6 és 1,8, Temesvár 118,8 és 1,9, Zágráb 113,3 és 2,4. Az összes távbeszélő állomások száma 1911-ben 69.321 drb volt. ebből Budapestre esett 22.193 drb. tehát 32%.†

* * *

Már előzetesen említettük, hogy a *Hansa Bund* a német birodalomra nézve munkát készített, mely feltünteteti, minő arányban vesz részt a földbirtok, az ipar és kereskedelem a közterhekben. Ezt a munkát†† Ausztriára nézve Sigmund Schilder végezte el, aki alapos és lelkiismeretes, bár egyes részleteiben kifogásolható számítások alapján megállapította, hogy az agrár lakosság, mely az 1900. évi népszámlálás szerint a lakosságnak 52,43%-át tette ki, az állami bevételekhez csak 31,375%-al járul, míg a nem agrár lakosság (47,57%) a bevételekben 68,625%-al vesz részt, tehát 241-szer oly terhet visel, mint az agrár lakosság.††† Ez az arány az utóbbi 10 évben még jelentékenyebben eltolódott. Jövő gazdasági, vám és adópolitikánk irányítása szempontjából feltétlenül szükséges, hogy a társadalmi osztályok és foglalkozási ágak

* *Magy. Stat. Évkönyv* 1911. 821.

** *Föv. Stat. Évkönyv* 1908. 212 1.

*** A kimutatásokat 1903. évig 1. *A magy. kir. pénzügyminiszterium tíz évi működése* 1895—1905. 763-67 11.

† *Magy. Stat. Évkönyv* 1911. 282 és köv. 11.

†† Az *Institut International de Statistique* kiadásában Alfred Neymarck és Moron szerkesztésében 1903-ban egy 27 oldalas füzet jelent meg, melynek célja, hogy összehasonlítsa az egyes államok iparosainak és kereskedőinek adóterhét. A füzet igen általánosságban mozog s néhány adattól eltekintve, olvasása semmi gyakorlati haszonnal nem jár.

††† Dr. Sigmund Schilder: *Agrarische Bevölkerung und Staatseinnahmen in Oesterreich.* 4—5 1.

ez a részesedése a magyar államháztartás körében is kimutattassék. Az idevonatkozó előmunkálatokat már elvégeztük, de ezek folyamán kitudt, hogy az utolsó tíz évben az osztály és gazdasági viszonyokban bekövetkezett nagy eltolódások miatt pontos eredményekhez mindaddig nem lehet jutni, míg az 1910. évi foglalkozási statisztika fontosabb adatai közzé nem tétetnek. Mihelyt ez megtörténik, dolgozatunkat nyilvánosságra fogjuk hozni.

III.

A kisbirtokos parasztság sokkal több hasznot húzott az adóreformból, mint a városi lakosság, mert mint előzetesen kifejtettük, a nagybirtok csak úgy juthatott a kedvezmények egy részéhez, ha azokban a kisgazdák is részesültek. A földadó kulcs leszállítása megindokolható a legkisebb hozadékoknál, — de a nagy és középbirtoknál teljesen jogosulatlan volt. A nagyobb hozadékok adókulcsának leszállítása helyett úgy kellett volna intézkedni, hogy mindazok az adófizetők, kiknek összjövedelme 800 koronán alul marad, nemcsak az általános jövedelmi adó, hanem a kataszteri földadó fizetése alól is fölmentendők. Ebből azonban a nagybirtoknak semmi haszna nem lett volna, s így ragaszkodott mereven ahhoz az elvhez, hogy hozadéki adóknál a létminimum adómentességének helye nincs.

Az 1909: V. t.-c. csak a földadókataszter kiigazításáról és a földadókulcs leszállításáról intézkedett, de változatlanul hagyta a régiebb törvényeknek a földadóra vonatkozó intézkedéseit. A földadómentesség esetei (rendkívüli költséggel használhatóvá tett földek, erdősítések stb.) továbbra is úgy vannak megállapítva, hogy azokból a kisbirtokosoknak nem sok hasznuk lehet, s legfeljebb új szőlők telepítése alapján juthatnak adómentességhez. Az elemi csapások által okozott károk folytán nyújtott adóelengedések feltételei oly bonyolult módon vannak szabályozva, hogy a kisbirtok alig juthat általok könnyebbséghez.

A kataszteri kiigazításnak hangosan hirdetett célja a kataszteri munkálatokban foglalt aránytalanságok kiegyenlítése lett volna. Ez az aránytalanság részben úgy állt elő, hogy a művelési ágakban bekövetkezett változások a kataszterben nem vitettek keresztül s ezért a nagybirtok adóterhe kisebb maradt. A kisbirtok szempontjából sokkal sérelmesebb volt, hogy a földrészek osztálybasorozása alkalmával a jobb minőségű földek alacsonyabb, a rosszabb földek pedig magasabb jövedelmi fokozatba soroltattak, s mint az hivatalosan, az adójavaslatok indokolásában is többször elismertetett, elsősorban a kisbirtok rovására. A törvény 2. §-a elrendelte, hogy a kiigazítási eljárás az osztálybasorozás aránytalanságaira is kiterjedjen, de az eljárás szabályo-

zásánál féltő gonddal ügyel arra, hogy a nagybirtok köreit megzavarni ne lehessen. A művelési ágakban beállott változásoknál a kiigazítás hivatalból történik, ellenben az új osztálybasorozás kérdésében, a kiigazítás felett az országos földadóbizottság végérvényesen dönt. Az eredeti javaslat szerint, mint már említettük, az eljárás megindításának joga a pénzügyminisztert illette volna meg, de a pénzügyi bizottság agrárius többsége nem találta a pénzügyminisztert eléggé megbízhatónak s csupán véleményező joggal ruházta fel, hogy véleményének kimondása előtt a vármegyei földadóbizottság véleményét is meghallgatni köteles. Ezzel szemben csupán megtévesztési célzatú porhintés volt a törvény 10. §-ba felvett ama módosítás, hogy a vármegyei földadóbizottság tagjai a kis-, közép- és nagybirtokokosok közül megfelelő arányban választandók. Ha ezt a törvényt lelkiismeretesen akarták volna végrehajtani, kisbirtokokosoknak kellett volna minden vármegyében többségbe jutniok. Annak idején figyelemmel kísértük a bizottságok megalakulását, s megállapítottuk, hogy azokban a kisbirtokokosok csak elenyésző számban választattak be, a kik résztvettek, azok is inkább ú. n. alibi parasztok voltak, kiknek jelenléte szentesített minden egyoldalúságot. E szabályok mellett előrelátható volt, hogy a közép- és nagybirtok nemcsak adóemelés nélkül kerül ki a kataszteri kiigazításból, hanem adóterhe még csökkenni fog. A munkálatok befejezése teljesen igazolta ezt a várakozást. Nem valószínű, hogy a kormány ezeket a munkálatokat közzé fogja tenni, de a mennyiben ez meg fog történni, egyike lesz a legérdekesebb kortörténeti dokumentumoknak. A földadó-reform végső eredménye tehát az, hogy ott ahol a nagybirtok csak a kisbirtokkal együtt juthatott adócsökkenéshez, a kisbirtok is kapott engedményeket, ellenben ott, ahol az érdekek különválaszthatók, vagy ellentétesek voltak, a kisbirtok adóterhének aránytalansága fennmaradt.

Ugyanezen szempontok voltak irányadók a II. oszt. kereseti adó eltörlésénél is. Ezen adónem brutális és igazságtalan volta annyira köztudomású volt, hogy az oly adóreform, mely a szociális igazságosság mezében akart megjelenni, tovább fenn nem tarthatta. De eltörléséhez nagymértékben hozzájárult az is, hogy nemcsak a kisbirtokosok, hanem az összes föld- és házbirtokosok is kötelezve voltak fizetésére. A nagy adóhátralékok, valamint a behajtási költségek túlnyomó része is a II. oszt. kereseti adó terhére volt irandó, mely 10 K-nál 60%-át (egy családtagot számítva), 20 K-nál 30%-át, sőt még 100 K-nál is 6%-át tette ki egymagában a kataszteri tisztajövedelemnek. Ezért Wekerle már az adóreform tárgyalása előtt

keresztülvitte az 1908:V. t.-c.-et, mely azon adózókat, kiknek adóalapja 10 koronán alul maradt, a II. oszt. kereseti adó fizetése alól felmentette, 10—40 K adóalapnál pedig az adótételt 4 koronáról 2 koronára szállította le. E változások folytán 1907-ről 1908-ra az adóköteles családfők száma 2,891.028-ról 1,238.843-ra, az adóelőírás összege pedig 19,836.117 koronáról 9,290.756 koronára csökkent.* Ha az adótörvények sokáig nem lépnek életbe, úgy a II. oszt. kereseti adót azokra nézve, kiknek adóalapja 100 koronánál kevesebb, meg kell szüntetni, s a hiány pótlására a 100 K-nál nagyobb adóalapok fejadóját fokozatosan felemelni. Ez ugyan szépséghiba a modern adóztatás szempontjából, — de a fejadó csak addig barbár és igazságtalan, a míg az alsóbb néposztályokra nehezedik, de meg lehet vele barátkozni, ha csupán a vagyonosabb elemeket éri.

Mint már említettük, az adóreform eltörölte a családtagok fejadóját, s helyébe a háztartások szerinti adóztatást tette. Ez a kisbirtokosságra nézve is rendkívül sérelmes, annál is inkább, mert a jövedelmi adóról szóló 1909: X. t.-c. 3. §-a kifejezetten kimondja, hogy a családfő gazdaságában vagy iparüzletében alkalmazott kiskorú gyermekeknek és unokáknak ezen alkalmaztatásukból eredő keresete azonban mindenkor a családfő jövedelméhez számítandó. Minthogy a nagy- és középbirtokosok sem maguk, sem pedig családtagjaik a gazdálkodásban közvetlen munkával nem vesznek részt, ez az intézkedés a kisbirtokosokra aránytalanul súlyosabb.

A házosztályadó reformja a kisbirtok részére könnyítést egyáltalában nem hozott, sőt a harmadik fokozatban az 1-2 lakrészszel bíró házak adótételeit fel is emelte. A 6 szobás házaktól felfelé a törvény 20—30%-al emelte ugyan az adótételeket, — de hogy az emelés mily mérsékelt, mutatja, hogy egy 14 szobás ház, illetőleg kastély az I. fokozatban az emelés dacára is csupán 90 K-t fizet. A törvény kifejezetten hangsúlyozta, hogy a lakrészek nagyobb, vagy kisebb térfogata az osztályozásra befolyással nincsen, valamint az sem kerül elbírálás alá, mily anyagból épült a ház. Már pedig ezen tényezők lényegesen befolyásolják az adózóképességet, s hogy e szempont tekintetbevétele első sorban a kisbirtokos parasztság érdeke, kitűnik abból, hogy 1910-ben az összes lakóházak 31,5%-a épült fából és 37,5%-a volt náddal és zsúppal fedve.**

A földadó kulcsának leszállítása és a II. oszt. kereseti adó eltörlése a községi adóztatás terén, — mivel erre a reform nem terjedt

* *Egyenesadó Stat.* X. kt. 61. 1.

** 1910. évi népszámlálás I. kt. 36* 1.

ki, — fogja hatását éreztetni. Az adóalap csökkenése folytán a községek jelentékeny részének nem marad más hátra, mint a községi pótdadó kulcsát megfelelő arányban felemelni. Ellenben kétségtelenül üdvös az 1909: XII. t.-c. 6. §-a, mely még 1911. jan. 1-én életbe lépett, s eltörölte a községi törvény amaz intézkedését, hogy a községhez csatolt önálló puszták, havasok és erdőtestek állami adójuknak csak félösszege után fizetnek pótdadót, valamint megszüntette azt a kedvezményt is, hogy ezen puszták stb. tulajdonosai községi adójukra nézve 6 évenként külön egyezményt köthessenek. Ellenben nem szüntette meg a törvény azt a visszaélést, mely a fenti intézkedés hatását ellensúlyozni alkalmas, t. i. hogy a nagybirtokosok uradalmaikat külön községekké alakítják.

Változatlanul maradt a hadmentességi díj, a törvényhatósági útdó és a közmunkaváltság minimális adótételeikkel egyetemben, melyek az alapul szolgáló egyenes állami adót gyakran 200 és 300%-al meghaladják. Változatlanul maradt a vízszabályozási társulatok alakításának és a járulékok megszabályozásának rendje, mely a parasztságot védtelenül kiszolgáltatja a nagybirtok majorizálásának. Végül rendíthetlenül áll az egyházi adózás rendje, melyre nézve az 1893. évi Emlékirat a következőket mondja:* „Az egyházi adók különösen a párbérben a szegényebb sorsú néposztályra szerfelett nagy terhet rónak és sok esetben egymagukban véve többet tesznek ki, mint az összes többi szolgáltatások együttvéve”.

Azt a könnyebbséget, melyet a parasztságnak az egyenes adóreform némely intézkedései nyújtották, ellensúlyozta a szeszadónak, a dohánygyártmányoknak és az államvasúti díjszabásoknak időközben történt felemelése. A fogyasztási adók túltengése épp oly egyoldalúan terhes a kisgazdákra, mint az alsóbb néposztályok egyéb rétegeire. Az 1910. évi választójogi statisztika szerint az összes földbirtokosok száma 1,251.000, míg a 100 holdon felüli közép és nagy gazdaságok (a birtokosok száma valamivel kevesebb) száma 24.774.** A fogyasztási adótehernek túlnyomó része tehát a kisbirtokosok számlájára esik, sőt vannak egyes adónemek, amelyek bevételéhez létszámuknál nagyobb arányban járulnak, így pl. a sójövédéknél, mert a rosszabbul táplálkozó egyének több sőt fogyasztanak, mint a vagyonosabb elemek. Poroszországban egy 5 tagú napszámos család évi szükséglete 50—60 kg. só, míg egy vagyonosabb családé 25—30 kg.*** A szeszadóbevétel is ily természetű, egyrészt mert a pálinkafogyasztás az alsóbb nép-

* 1893. évi *Emlékirat*. 6 l.

** *Magy. Stat. Évkönyv* id. m. 80. 1.

*** *Conrad* id. m. 109 l.

osztályokban jobban el van terjedve, másrészt pedig a legfinomabb asztali bor, vagy pezsgő sem visel oly adóterhet, mint a burgonyából készült pálinka.

A szeszdó terén a földbirtok részére juttatott kedvezményekből a kisgazdáknak csak szerény morzsák jutnak. A kontingens és termelési jutalom reájok nézve ismeretlen fogalmak. A kontingensben való részeltetés feltételei úgy vannak megállapítva, hogy azoknak csak a nagyobb földbirtokosok tudnak megfelelni. A szeszfőzdeknek a mezőgazdasággal úgy kell egybekötvé lenni, hogy az kizárólag, vagy legnagyobb részben az illető mezőgazdaságból nyerje a szesztermeléshez szükséges anyagokat. A szesztermelésnél nyert moslékot, takarmányt vagy legalább is ezen moslékon hízlalt marhától származó trágyát az illető mezőgazdaságnak kell juttatni. A szeszfőzde tulajdonosának annyi istálló álljon rendelkezésére, hogy a kifőzendő cefre minden hektoliterje után számított 1 drb nagy szarvasmarha befogadására elég legyen. Mindeme feltételeknek okszerű gazdálkodás mellett napi 2 hl. termelést véve alapul csak nagyobb, legalább 600 holdon felüli gazdaságok tudnak megfelelni, annál is inkább, mivel a pénzügyi szabályoknak megfelelő szeszfőzde berendezése és üzemeltetése körülbelül 80—90.000 K tőkét igényel. A feltételek betartása kisebb birtokoknál csak az okszerű gazdálkodás elveinek teljes elhanyagolásával lehetséges. A statisztika szerint az 1907/8 termelési időszakban a fogyasztási adó alá eső mezőgazdasági szeszfőzdek száma 625, a részökre kiosztott kontingens 575.328 hektoliter, a hozzájuk tartozó mezőgazdasági földterület 654.196 kat. hold volt,* tehát egy szeszfőzdegre esett 928 hektoliter kontingens és 1046 kat. hold. A kontingens tehát tipikus nagybirtoki intézmény. Ausztriában a kontingens következőképen oszlik meg: nagybirtokosok 84,2%, ipar 13%. szövetkezetek 2,4%. parasztság (Grossbauern) 0,4%, a kontingenssel megajándékozott szeszfőzdeknek több mint fele Ausztria leggazdagabb családjainak kezében van.** Magyarországon a kép teljesen hasonló. A megajándékozottak túlnyomó részben a történeti osztály tagjai, de szép számmal szerepel közöttük a „nouveau riche” elem, a kormányzó párttal üzleti kapcsolatban levő és kortesszolgálatokat teljesítő zsidó földbirtokosság. A megajándékozottakról pontos hivatalos kimutatás nem létezik. Ausztriában pedig a kormány a képviselőház pénzügyi bizottságának hatá-

* 1908. évi szeszdójavaslat. D. kimutatás.

** 1890. der Beilagen etc. Anlage A. *Minoritätsbericht über die Branntweinsteuernovelle* 4. 1.

rozott felhívására sem terjesztette elő a kiváltságosak névsorát.* A szeszkontingens döntő fontosságú tényezője a parlamenti és közéleti korrupciónak. Hogy a kisbirtok is részesülhessen a kontingens áldásaiban, az 1908. évi törvény megengedi a szövetségi szeszgyárak létesítését. Ily gyárak alakulásáról azonban alig van tudomásunk, s a magyar szövetségi mozgalom hátterét ismerve, bizonyosra vehető, hogy szövetségi mezben nem a kisbirtokosok, hanem oly érdekeltek fognak kedvezményeket nyerni, kik a törvény feltételeinek nem felelnek meg, vagy már van azonkívül is kontingensük.

Az üstönfőzésnél fennálló mérsékelt átalányadótételek az egyedi kedvezmény, melyben a szeszadó körében a kisbirtok is részesül. De éppen ez az érdekeltég magyarázza meg, hogy míg az 1908: XXVIII. t.-c. a kontingens terén a mezőgazdasági szeszfőzőknek újabb kedvezményeket hozott, az átalányozási mérveket felemelte. A kincstár érdekei csak ott lelték méltánylásra, ahol az nem ütközött a nagybirtok kizárólagos érdekébe. A régi törvények nyújtotta azt a kedvezményt, hogy öntermesztette anyagokból házi szükségletre legalább 50 fokú pálinkát évente 1 hl-t meg nem haladó mennyiségben lehessen főzni, ami a legkisebb birtokosok kedvezménye volt, még az 1899: XX. t.-c. eltörölte.

A dohánytermesztés előnyeiből a kisgazdák teljesen ki vannak zárva. A törvény által előírt ellenőrzési feltételek oly beruházásokat tesznek szükségessé, hogy azokat a kisebb birtokosok egyáltalában nem képesek létesíteni.

A bélyeg- és illeték terén elért bevételből a földbirtokosság körében az oroszlánrész szintén a kisgazdáké. Főleg az ingatlanok átruházása és a telekkönyvi bejegyzések után fizetendő illetékek nehezdednek rájuk, mert ezeket mindig a vevő viseli, kitűnik ez abból is, hogy 1911-ben a szerződés útján tulajdonost cserélt telekkönyvi birtoktestek száma 1,459.890, egy birtoktest átlagos értéke 2937 K volt, s a jelzálogkölcsonök 84,9%-a 4000 koronán alul marad.**

IV.

A teljesség okából meg kell végül emlékeznünk arról a mozgalomról, mely az adótörvényeknek bizonytalan időre való elhalasztását eredményezte. Az 1912 év folyamán az uralkodó pénzdrágaság álta-

* *Minoritätsbericht* 16. 1.

** *Magy. Stat. Évkönyv.* 83. és 298. 11.

lános gazdasági válsággá fajult el. Az év vége felé, midőn a balkáni háború folytán az a veszély fenyegetett, hogy az osztrák-magyar monarchia fegyveresen be fog avatkozni, s a mozgósítás nagy mérvben indult meg, a közvélemény mind hangosabban kezdte követelni, hogy az adótörvények végrehajtása nyugodtabb időkre halasztassék, annál is inkább, mert a kereskedői és iparos polgárság tisztában volt vele, hogy a kormány minden ígérete és biztatása dacára a földbirtoknak adott engedményeket vele fogják megfizettetni. A közhangulat, de különösen a városi képviselők nyomása alatt a kormány kénytelen volt az 1913. évi költségvetési törvénybe oly módosítást beiktatni, hogy az új adótörvények csak a gazdasági helyzet megjavulásával hajthatók végre, s ha a javulás az 1913. év első felében be nem következne, úgy az év végéig a régi törvények maradnak hatályban. Minthogy alaposan lehetett attól tartani, hogy a pénzügyminiszter, mielőtt az életbeléptetés munkálataival elkészül, annak kijelentésével, hogy véleménye szerint a gazdasági viszonyok megjavultak, a törvényeket életbe fogja léptetni, a mozgalom tovább folyt. Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottsága Vázsonyi Vilmos indítványára a kormánynak bizalmatlanságot szavazott, s a mire még nem volt példa, — az OMKE vezetése mellett — 110 ipari és kereskedelmi egyesület állott össze és a vidéki városokban is egymást érték a tiltakozó gyűlések. Ugyanebben az időben terjesztette elő a kormány a választójogi törvényjavaslatot, mely a munkásság és radikális polgárság körében mély elkeseredést váltott ki, s még a kormányhoz szító rétegekben is lehangoltságot és kiábrándulást okozott. Ez az időbeli egybeesés igen élenken érzékeltette a polgárság előtt az a tényt, hogy addig, míg a törvényhozás demokratikus alapra nem helyeztetik, érdekeinek tekintetbe vételét nem remélheti. Az adó- és választójogi agitáció eleinte félenken, de azután mindegyre határozottabban fonódott össze, a gyűlések az általános választójog körüli tüntetésekben kulmináltak, sőt midőn a munkásság a választójogi törvényjavaslat erőltetése esetére a tömegsztrájkot proklamálta, mind általánosabbá vált a meggyőződés, hogy azt a polgárságnak anyagilag és erkölcsileg támogatnia kell. A mozgalom oly mértéket öltött, hogy a kormány végül a futás szégyenletes, de hasznos útjára volt kénytelen lépni, s kijelentette, hogy 1913-ban a meglévő törvények maradnak érvényben, s hajlandó azok sérelmes intézkedéseit végrehajtás előtt revízió alá venni. Az 1913: VI. t.-c. mely a szükségessé vált intézkedéseket foglalja magában, — az életbeléptetés napját nem is említi, s Tisza István gróf, aki a mozgalmat kezdetben szuverén megvetéssel kezelte, s úgy nyilatkozott „később majd azok fogják

restelni a dolgot legjobban, akik ezt a mozgalmat alacsony zseb-érdekből kezdeményezték” s a mozgalom résztvevőit azzal vádolta, hogy „a zavarosban akarnak halászni”, 1913. jún. 12-én tartott miniszterelnöki programbeszédében már úgy nyilatkozott: „Azokról a reformtörekvésekről, melyeknek végrehajtása felfüggesztetett, nézetem szerint mindaddig le kell tennünk, amíg oly állami, közgazdasági és pénzügyi helyzetben vehetjük fel ismét az egyenes adójok reformjának fonalát . . . melyet azután kézmegnyugvással és közmegelégedéssel fogadhat az egész magyar társadalom. Addig. . . tartózkodni fog a kormány attól, hogy újból napirendre hozza a kérdést.” Tisza István nagyon jól tudja, mikor hasznos a futás, s az 1915. évi választások lezajlása előtt nem próbálkozik „az alacsony zseb-érdek” harcosaival újat húzni.

Bármily nagy és teljes volt a győzelem, a demokratikus haladás és az általános választói jog szempontjából, kissé korán jött. Mihelyt az első kormánynyilatkozat megtörtént, a mozgalom iránti lelkesedés megcsappant, s midőn az elhalasztás bizonyossággá vált, a polgárság túlnyomó része már nem lelkesedett a választói jogért, s tétlenül nézte a választói javaslat törvénnyé erőszakolását és a tömegsztrájk bukását. Upton Sinclair néhány évvel ezelőtt világszerte óriási feltűnést keltett *The Jungle* c. művével, melyben leleplezte, hogy a húströszt chicagói telepén (*Union Stock Yard*) a munkásság kizsákmányolása mily fokú, s az üzemben mily nagy a tisztátlanság. Az egész amerikai közvélemény megmozdult, a hatás nem is maradt el, de csak abban az irányban, hogy szigorú egészségügyi és tisztasági szabályok léptek életbe, ellenben a munkások kizsákmányolása maradt a régiben. Ezen eredmény láttára mondta Sinclair ama híressé vált szavakat: *I wanted to hit them in their hearts, but I hit them in their stomachs!* Szívükön szerettem volna őket találni, de a gyomrukat találtam el! Ez volt a lefolyása az adóforradalomnak is. A szívekre irányult, de a zsebeket érte, s mihelyt a közvetlen veszély megszűnt, a lelkesedés is elült.

Mindazonáltal nem lehet e mozgalom jelentőségét kétségbevonni, mert a polgárság oly öntudatosságról és szervezettségről tett tanúságot, mely páratlanul áll a magyar történelemben. S bár a küzdelmet nem folytatta teljes következetességgel, de azért nem szabad elfelejteni, hogy a múlthoz képest már ez is óriási haladás, mert ezelőtt a polgárság még akkor sem mozdult meg, midőn legközvetlenebb anyagi érdekei forogtak kockán. Az adóreform rövid időn belül újra napirendre kerül, mert az államháztartás megromlott helyzete elkerülhetlenné teszi új jövedelmi források nyitását. A polgár-

ság ismét és súlyosabb feltételek mellett lesz kénytelen megvívni a maga csatáját, s akkor végleg keresztül fog köreiben törni az a meggyőződés, hogy az igazságos és arányos adórendszer a törvényhozás demokráciájával válhatatlan kapcsolatban van, s mégis valóra válik az a tétel, melyet már 1909-ben hirdettünk, a melyről azt reméltük, hogy már most megvalósul: „Kevés oly kérdés van, mely az általános választói jogot közelebb vinné a megvalósuláshoz, mint az adóreform és a vele kapcsolatos osztályellentét.”*

* Szerző: *A magyar adórendszer jövője. Huszadik Század* 1909 december 255. 1.

Lakos Béla: Kecskemét gazdasági fejlődése

I. Történeti áttekintés

kultúrállamok nagyobb városai mind ipari és kereskedelmi gócpontok, kivételt egyedül csak a nagy magyar Alföld városai képeznek. Az alföldi városokban a lakosság 41—60%-a östermeléssel foglalkozik s alig van egy-két alföldi nagyobb városunk, ahol a lakosság 30%-a iparos, sőt a legtöbb helyen 15% sincs. Az ország városi népességének kétharmad része esik az alföldi városokra, amelyek közül mindössze három ipari és kereskedelmi gócpont van, a többi mind gazdálkodó város. Hazánk 146 tízezernél népesebb községe közül 89 alföldi s ezek közül is 75 tipikus alföldi parasztváros.

Ezen alföldi gazdálkodó városokban csak mezőgazdasági kultúrával találkozunk, de erős, szívós magyar népe épen napjainkban áll a legnagyobb átalakulás előtt. Ennek a kialakulásnak nyomaival ugyan mindenütt találkozunk, de a legszebb példát mégis a „hírös város” szolgáltatja.

Az alföldet a tatárjárás és a törökvilág előtt is nagyszámú kis község népesítette be, ezek jórésze azonban a tatárjáráskor elpusztult; így járt a Kecskemét környékén levő községek egy része is. Kecskemét mint királyi birtok, később mint civitas, az elpusztult községek területét a maga határához csatolta, úgy, hogy egy 1456-iki oklevél szerint már a XIV. század közepétől kezdve hat ilyen elpusztult falu tartozott Kecskeméthez.* A XIV. és XV. század közepéig ezen hat pusztával együtt Kecskemét határa a mainak egy ötödrésze lehetett, mert a XV. század végén a város mai pusztáin és közvetlen határa mellett még 13 népes falu volt. Kecskemét 1439-ben eladományoztatván, földesurak kezébe került. A város földesurai azonban oly gyorsan változtak, hogy 50 év alatt 5 család kezén fordult meg a város s éppen ennek tulajdonítható, hogy a földesurak — nem lévén idejük

* Hornyik János: *Kecskemét gazdasági fejlődésének története*. I. 15.

földesúri jogaik kiterjesztésére — tiszteletben tartották a város kiváltságait. A XVI. és XVII. század földesurai a török hódoltság ideje alatt kevés hasznát vehették Kecskemétnek, mert a város kiváltságos helyzettel bírt mint török császári birtok, és ezen kiváltságos helyzetének köszönhetően fennmaradását és gazdasági fejlődését.

Pestmegye elpusztult helységeiből a lakosság Kecskemétre menekült, nem csoda tehát, ha Kecskemét lett a Duna-Tisza közének legnépesebb községe. A város, mint török császári birtok, gazdaságilag erősen fejlődött, mert a környékén elpusztult nagyszámú kun-község határát a török pasáktól bérbé bírta, ahol a város lakossága nagyszámú gulyát és ménest tartott.

A város török hódoltság korabeli állapotát Evlia Cselebi útleírásából ismerhetjük meg, aki az elragadtatás hangján ír Kecskemétről, mint virágzó helységről, aminőt a magyar földön alig talált.*

Buda 1686.-iki elfoglalásakor pusztultak el Kecskemét környékén azok a helységek, melyeket a török uralom még meghagyott, főleg azonban a Kiskunságban volt a pusztulás akkora, hogy 1686 után a 43 virágzó kunközségből csupán 4 maradt meg.** Ekkor pusztult el a Kecskeméttel határos Szentkirály, Szentlőrinc is, és így a Duna-Tisza köze Pesttől Szegedig néptelen maradt. A lakosság az elpusztított falvakból a három városba, főleg azonban Kecskemétre menekült. A népességben megerősödött város pedig hozzáfogott a néptelen puszták kibéreléséhez és megszerzéséhez. A kibérelt puszták száma évről-évre változott. Az 1671. évben a kibérelt kunpusztákkal együtt a város határa 319,000 hold kiterjedésű volt, 1690-ben pedig 35 négyzetmérföldnyi, míg az 1701. esztendőben elérte a város határa legnagyobb kiterjedését, amidőn a bérelt pusztákat és a saját határát beleszámítva, a kecskemétiak 45 négyzetmérföldnyi területet bírtak.***

A város szépen nekiindult gazdasági fejlődését az 1696-ban megkezdődött, átkos emléké *neoaquisistica commissio* végveszéllyel fenyegette, melynek hatását Kecskemét csak a Rákóczi-féle szabadságharc lezajlása után kezdte érezni. A *neoaquisistica commissio* mindent felforgatott, kitérta birtokából Kecskemét eddigi magyar földesurait, elvette a várostól a készpénzen megszerzett Szentlőrincet és Pusztaszert, — közel 20.000 holdnyi két pusztát —, megfosztotta a várost a kunpuszták bérletétől, ellenben Koháry Istvánt megtartotta Kecskemét birtokában, sőt az uralkodó, a város régi földesuraitól elszedett birtokait is neki adományozta, kivéve a Pászthoy-féle 1/8-ot, továbbá

* Evlia Cselebi II. 214.

** Hornyik: *Kecskemét gazd. fejl. tört.* I. 64.

*** Hornyik: *Kecskemét gazd. fejl. tört.* I. 103-108.

azon csekély részt, melyen az Aspremont örökösök és Csákyak osztozkodtak.

A város ezen földesurai a XVIII. század elejétől 1807-ig, illetve 1848-ig bírták a nekik jutott részeket. A város a földesúri tartozásokat rendszerint pénzben fizette le, a legtöbb esetben azonban a pusztákat zálogban bírta. A város határában a földesurak latifundiális gazdálkodást soha sem folytattak, földjeiket a város adta ki bérletbe kecskeméti polgároknak, sőt a város akkori határa mellett elterülő földesúri birtokot is az egész századon keresztül a város bérelte. A földesurak a város kiváltságait mindenkor annyira tiszteletben tartották, hogy a bérletek megkötésénél mindig a város érdekeit segítették elő. A város földesúri kötelezettségei a XVIII. század végéig alig emelkedtek valamit, az ország többi részén annyira nyomasztó földesúri önkény, kiszipolyozás, hatalmaskodás pedig Kecskeméten teljesen ismeretlen volt.

De nemcsak a város vett ki bérletbe pusztákat, hanem polgárainak élelmességére mutat, hogy a XVIII. században a gazdák közül többen összeállnak és azok bérelnék ki egyes pusztákat. Így bírtak 1724-ben tízen 11 pusztát 306 forint bérért, 1727-ben 6 kecskeméti gazda hét pusztát bírt 227 forintért.* Az elpusztult, fátlan, egyedül legelőnek alkalmas Pestmegye közepét ekkor járták be a kecskeméti gulyák és ménesek, ekkor kapta ez a nagy terület Pesttől Szegedig a *Kecskemether Heide* elnevezést.

A redemptio után csak hosszas utánjárással sikerült Kecskemét előljáráóságának egy pár kunpusztát bérletben megtartania, úgy, hogy 1751-ig 3 és fél kunpuszta maradt meg a város bérletében, azontúl pedig csak 2 és fél. Amint a város elesett a kunpuszták bérletétől, azonnal megyei puszták kibérlése után nézett, a várossal azonban a bérletek szerzésében versenyre keltek a város gazdagabb polgárai.

A várostól délre eső pusztákat többnyire egyes gazdák vették bérbé, míg Szentkirályt, Vacsot, Monostort és Bugacot maga a város bérelte. Midőn a *neoaquisistica commissio* Szentlőrincet az 1542. évi 35. §-ra való hivatkozással a várostól elvette, ez akkor a korona birtokába jutott, honnan eladás révén Koháry kezébe került. Koháry, mint a város földesura, engedett a kecskeméti kérésének és a város egykori pusztáját 1000 forint haszonbérért és 2 mázsa kávéért adta ki a városnak. A XVII. század egész folyamán délen 5, nyugaton pedig 2 pusztát bérelt a város. Csak néha sikerült még egy-két pusztát rövid időre megszerezni, így aztán a bérelt puszták száma 10—15

* Hornyik: I. 102.

között váltakozott. A bérösszeg azonban mindig igen csekély volt, úgy, hogy egy-egy pusztá bérlete rendszerint 360—400 forint között ingadozott.* A város által bérelt puszták területe 80—120.000 hold kiterjedésű volt.

A XIX. század első éveiben a város bérletében volt 10—15 pusztát a város kecskeméti gazdáknak adta bérbe, melyekért tekintélyes összeget 100 — 113.000 forint árendát kapott,** holott maga alig fizette a polgáraitól kapott bérösszegnek egyhatodát.

Kecskemét város gazdasági fejlődésében a földesuraktól való megváltás egészen új korszakot alkot. A várost a megváltásra a földesúri járulékok felemelése, a kunpuszták betelepítése és azon körülmény bírta, hogy a város határa mindinkább kisebb lett a gazdaságilag megerősödött, megvagyonosodott, terjeszkedésre hivatott kecskemétiék számára. A XIX. század elején fog hozzá a város a földesúri birtokok megváltásához, ami nem is volt terhes a vagyonos városra nézve már csak azért sem, mert a földesúri birtokok egy részét régóta úgyis zálogba bírta.

A Csáky-örökösök részét a város 6378 forintért 1807-ben, az Aspremont-család birtokába jutott $\frac{1}{16}$ részt 1818-ban 14.461 forintért vette meg, a város határának legnagyobb részét magában foglaló Koháry-birtokot pedig 1834-ben 243 ezer forintért váltotta meg, de a birtokok a város tulajdonába csak 1848 februárjában jutottak. A város a Vay-Fáy-Platthy-Bánffy részeket, melyek a város $\frac{1}{8}$ -át és a környéken levő puszták jó részét foglalták magukban, 1831-ben kezdte megváltani. Az örökösödésben részes családok egyes Kecskeméten lakó leszármazottjai részben megegyezés, részben átengedés folytán 1841-ben, majd 1846-ban Kecskemétnek engedték át részeiket. Egyes önző örökösök azonban nem voltak hajlandók a várossal egyezsége lépni, mint a Hajagos és Ladányi családok is, de azért 1848 március 15-ike után az ő részük is a város birtokába jutott.***

A Vay-Platthy-családok és a Koháry-örökösök részeinek megszerzésével nemcsak Kecskemét egész határa lett szabad birtok, de a város körül levő három nagy pusztá: Borbás, Szentkirály és Alpár is a város birtokába jutott. Ugyanezen években szerzi meg a város Ágasegyháza pusztát a Beniczky- és Csernus-családoktól.

A szabadságharc után, midőn a városnak a földesúri birtokoktól szabaddá lett határa 110 ezer holdnál nagyobb kiterjedésű lett, még

* *Szájbér és haszonbér lajstromok.* Városi levéltár.

** *Pusztai haszonbér lajstromok.* Városi levéltár.

*** Hornyik: *Kecskemét tört.* IV. 45.

mindig folytatta az előjáróság a birtokszerzést s nemcsak a városhoz közel fekvő pusztákat, hanem a főváros alatt is szerez birtokokat, mint például Pusztá-Ürböt. 1848-ig megszerzi magának a város Monostort, 1868-ban pedig az egyetlen kezén maradt kunpusztát, Bugacot. Pár évvel ezelőtt szerezte meg Szentkirályi Bugacot s a 11.539 holdas Szentlőrincet, a várossal határos utolsó Koháry-birtokot.

Így szerezte meg a város lépésről-lépésre földesuraitól nemcsak a maga határát, hanem a környéken elpusztult 14 községnek területét is. A város 163.237 holdnyi óriási határában már csak egy holtkézi birtok van, az 5847 hold Matkó, az is a kecskeméti gazdák bérletében. Azt hiszem azonban, hogy rövid idő alatt ez a pusztá is Kecskemét tulajdonába megy át, miként a közelmúltban a másik két hatalmas pusztá! Matkó pusztá megszerzésével Kecskemét hazánk első városa lesz, amennyiben 943 négyzetkilométer kiterjedésű határában sem holtkézi birtok, sem 2000 holdnál nagyobb birtoktest másnak, mint a városnak kezében nem lesz!

II. A városi lakosság fejlődése és a tanyarendszer kialakulása

Az alföldi gazdálkodó városainkat annyira jellemző tanyarendszer kifejlődése a legszorosabb kapcsolatban van a földesuraktól való megváltakozással, a paraszt földtulajdon kialakulásával, s ennek következtében a népesség gyarapodásával.

A XIX. századig a „tanya” a lakosság csekély száma következtében ismeretlen volt a Duna-Tisza közén, mert még a 200-400 holdas nemesi birtokokon is ritkán építettek majorokat, mivel úgy itt, mint a Duna-Tisza közti nagy községekben: Kecskeméten, Körösön, Cegléden, Halason állattenyésztéssel foglalkoztak. Kecskemét óriási bérelt pusztáin a bérlő gazdák nem építhettek tanyákat, mert a puszták vagy földesúri birtokok voltak, vagy kun illetve megyei puszták, melyeknek bérlete úgyszólván évenként változott. Az ősi magántulajdonban levő Városföld-pusztá megszállása is a lakosság csekély száma miatt csak a XIX. század elején kezdődött meg.

A lakosság a XVI. század végén Kecskeméten csak 5—6 ezer lehetett, azonban a XVII. század közepén ennek felére szállott le, de a század végén elpusztult Szentkirály és Szentlőrinc lakossága némileg gyarapította a megfogyott népességet, úgy, hogy újból elérte 4—5 ezerét.

A XVIII. század elején a magyarságnak a felföldről való levonulása jóformán megkéttszerezte Kecskemét lakosságát, amely a század vége

felé rohamosan növekedett. A lakosság gyarapodását a következő táblázat mutatja:*

1787-ben.....	17.000	1850-ben.....	41.000
1800-ban.....	18.000	1869-ben.....	41.000
1810-ben.....	18.800	1880-ban.....	44.000
1820-ban.....	21.200	1890-ben.....	48.000
1830-ban.....	23.380	1900-ban.....	56.000
1840-ben.....	30.000	1910-ben.....	65.000

A város lakosságának az 1820-as és azt követő években való feltűnő gyarapodása a nagymérvű idegen bevándorlásnak tulajdonítható. A városban a XVI. század második felétől lakhatási engedélyt nyert polgárok „Lakosítási” könyvéből kitűnik, hogy már a XVIII. század végétől kezdve német iparosok és szláv-nyelvű „rideglegények”, marha- és juhpásztorok nagy számmal lepték el a várost. A XVIII. században a rideglegények mint adózók a „zsellérek” neve alatt voltak az adókönyvbe felvéve és gazdáiknak a városban levő házaikban laktak, s számuk 1200 — 1300 között váltakozott.**

A múlt század első éveiben még nagyobb számban vándoroltak Kecskemétre a felsőmagyarországi és délvidéki szlávok, de a nagymérvű idegen beözönlést a városi tanács gátolni igyekezvén, a letelepedést szigorúan tiltotta.***

De azért a tiltó végzések dacára is sokan költöztek be a délvidéki pásztorkodó szlávok, akiket a város virágzó állattenyésztése kecsgettetett a kecskeméti letelepedésre. Az állattenyésztés csökkenése, a város lakóházainak túlszűfolsága és az 1800-ban megkezdődött homok-kiosztások eredményezték a tanyarendszer lassú kialakulását.

A város árkein kívül, az óriási pusztákon már akkor jó nagy kiterjedésű szőlőkben 1809-ig állandóan nem lakott kint senki. A város egész lakossága 8 tizedben — úgy a háztulajdonosok, mint a „hazátlan zsellérek” és a cselédek — az aránylag csekély helyre összezsúfolt 3000 házban lakott. Legelőször 1809-ben találkozunk a városon kívül lakókkal, amikor a várost félkör alakban körülvevő 4 „közön”, a Körösi köztől a Hegedús-közig, 20 zsellércsalád lakott a szőlőkben.† A városi tanács több ízben hozott igen szigorú határo-

* A népesség számát, statisztikai adatok hiányában, hozzávetőlegesen a városi levéltárban levő adókönyvek alapján állítottam össze.

** Szláv és idegen származásukat mutatja nevük: Zsitva, Gazsony, Jurák, Szudó, Jáger, Hardi, Kristony, Borka, Patyi, a cselédek régi jobbágyneveit fentartotta a Borjú, Ártány, Csaba nevek. (Városi levéltár, adókönyvek.)

*** Városi levéltár. 1810. 597 tjkv.

† Városi adórajstromok.

zatot, melyben a tanyákon és a szőlőkben való kintlakást eltiltotta.* A tanács tiltó végzéseinek okát a helytartótanács határozott parancsaiban kereshetjük, amely közrendészeti szempontból tiltotta el a városon kívül levő lakhelyek építését, s a tanács a kapásoknak, cselédeknek a kintlakását épp oly szigorúan eltiltja, mint a szőlőbeli lakosoknak. A szláv eredetű, szőlőben lakó zsellérek a tanács orgazdáknak, tolvajoknak tartotta s azért parancsolta őket haza, mivel a városban jobban felügyelhetett rájuk, s ha ideiglenesen adott is engedélyt a kintlakásra, pár év múlva újra a városba való visszatelepedésre utasította őket**, A szegény munkáselem a városi határozatokkal szemben arra hivatkozott, hogy a városban nincsen elegendő lakás, de ezen a választott közönség úgy segített, hogy a város körül házhelyeket osztott ki, s így keletkezett a Mária-város és a többi külvárosrészt, amelyekkel együtt a városnak 11 tizede lett. A város tiltó határozatai folytán a szőlőbeli lakosok száma folyton változott, s 1820—1831-ig 40—90 család lakott kint, de ezeket mind hazaparancsolták, de három év múlva már 111 adózó családot vettek fel az „adó kivető városi urak”, s így 1834-től nagyon megfogy a városban lakó zsellérek száma és megszaporodik a „téglsók” és „tanyások” száma. A gazdák 1830-ban kezdenek a saját tulajdonukban levő földjeikre kivonulni, akik ellen már a választott közönség nem merte tiltó végzéseit foganatosítani és akik békében kint is maradhattak, de az árendás földön lakó gazdákat „birtokaik elvesztése” alatt parancsolja haza, a szőlőbeli lakosságot pedig „házaik lebontásával” fenyegeti meg, ha 15 nap alatt a városba vissza nem költöznék.*** A gazdák a város három legrégebbi pusztáját szállják meg legelőbb, Talfáját, Városföldet és Csödört, ez utóbbit leginkább, ahol már 1834-ben 40 birtokos család lakott. A földesúri megváltakozás után Szentkirály, Borbás is kap nemcsak zsellér, de birtokos gazdatelepéseket is, sőt a távoli Monostoron is találunk már 1835-ben 17 lakott tanyát. A tanyák számának a gyarapodását mutatja a következő táblázat:

1830-ban	12
1835-ben	92
1840-ben	127
1845-ben	177

* Városi levéltár. 1809 november 30., 1810 május 21., június 22. és szeptember 14., 1820 február 4., 1830 május 21., 1831 november 7., 1836 június 21. hozott tanáchatározatok.

** 1823-ban a szőlőkben kintlakó 90 zsellér közül 40 volt szláv nevű, 1825-ben kintlakó 70 közül 40-nek szintén szláv neve volt.

*** Városi levéltár. 1830. 765. tjk.

A szőlőben levő lakott házak száma így váltakozik:

1835-ben	111
1840-ben	74
1845-ben	123

A szabadságharc évében a városhoz tartozó szőlőkben és pusztákon harmadfélháznál több kintlakó család volt. A városi tanács belátva, hogy a kintlakás ellen hiába küzd, 1850-ben megalkudva az új letelepedési viszonyokkal, elrendeli a szőlőbeli és tanyai házak összeírását. Ettől fogva kezdődik meg Kecskeméten a tanyarendszer nagyarányú fejlődése, mely lépést tartott a város által időnkint eszközölt parcellázásokkal. A tanyarendszer fejlődése 1868 után még nagyobb lendületet vett, midőn hozzáfogtak a művelésre alkalmasabb, kötöttebb talajú földek feltöréséhez. Amint fogyott a legelőterület, azon mértékben szaporodtak a tanyák, s ezért hozta 21 éven át a tanács, a „marhasabb gazdák” befolyására, a szőlőültetés és tanyaépítés ellen olyan nagy lelkesedéssel tiltó határozatait.

Amint 1890-ben a szőlőnek alkalmas homokterületeket nagy mérvben kezdtek kiosztani, nyomban felszökött a szőlőbeli és a tanyai lakosság száma, mely az 1900. népszámlálás alkalmával a város összes lakosságának felét érte el.

Kecskeméthez hasonlóan fejlődött hazánk többi gazdálkodó városában is a külföldön annyira ismeretlen tanyarendszer, mely telepedés tekintetében, mint magyar specialitás, páratlanul áll Európa agrikultúr államaiban. Hazánk rendezett tanácsú városai közül Halas áll az első helyen 51% tanyai lakosságával, utána Szabadka 49 és $\frac{1}{2}$, és Kecskemét 48%-kal. Legtöbb tanyai lakosság van a megyék közül Békésben 30—50%, a Nagykunságban 23—30%, a Hajdúságban ellenben, ahol sok a községi legelő, már csak 16—23%.

A tanyai lakosság növekedése nemcsak telepedési és gazdasági, de az egyes gazdálkodó városok fejlődése szempontjából is nagyon fontos. Hazánk második városának, Szegednek 35%-a lakik tanyán, nem csoda tehát, ha a kereső népességnek 20%-a sem foglalkozik iparral. A jövőben azonban megváltozik a városok mai jellege, amennyiben a tanyarendszer fokozottabb fejlődésével, a mezőgazdasági munkával foglalkozóknak a pusztákra és kültelkekre való kivonulása folytán, a városban maradt lakosság leszorítatván az őstermelés teréről, ipari és kereskedelmi pályára lesz utalva. A Hajdúságon a legelők felosztása, a nagy birtokú városokban, mint Kecskeméten és Szegeden pedig a város birtokában levő földek kiosztása még jobban maga után vonja az őstermelő lakosságnak a tanyákra való költözését,

a napszámos elemnek pedig a kültelkekre való kivonulását, így aztán a városban maradt lakosság a város határában és környékén termelt mezőgazdasági termékek ipari feldolgozására lesz szorítva, miáltal az alföldi városok falusias gazdálkodó jellege, a városi lakosság foglalkozásának megváltozása folytán inkább városias lesz.

A gabonatermeléssel foglalkozó városoknál már most észlelhető ez a nagy átalakulás, de a homokos talajú, pusztákkal bíró városok csak részben és későbbben alakulnak át mezőgazdasági iparos városokká, s azok, mint Kecskemét is, elsősorban zöldség, gyümölcs és bor-termékek kereskedelmi piacává lesznek, amit a gazdasági vasutak kiépítése fog még jobban elősegíteni.

Ma már minden nagyobb alföldi gazdálkodó városunknál tapasztalhatjuk ezt az örvendetes jelenséget, amely hazánk gazdasági életére is fontossággal bír, amennyiben a ma még gazdálkodó alföldi városok rövid idő alatt a mezőgazdasági ipart is központosítják kezeik között és ezáltal Magyarország gazdasági életének súlypontja az alföld magyar városaiba terelődik át.

III. Városi parcellázások; a birtokviszonyok kialakulása

Kecskemét városának legősibb három pusztája Városföld, Talfája és Csödör volt, s ezen puszták közül Városföld egészen, Talfája és Csödörnek pedig jelentékeny része már Zsigmond uralkodása óta a városi polgároknak örök tulajdonát képezte. A várost körülvevő cethali, libamezői stb. dűlők, valamint a tatárjárás után Kecskeméthez csatolt 6 pusztát 1439-től földesúri birtok volt, amelyeket az eladományozás óta állandóan a város bírt földesuraitól. A bérösszeg, amelyet a város ezen birtokokért fizetett, a XVII—XVIII. században 2500—4000 forint között váltakozott, de a XVIII. század végén a Koháry-család az árendát és a földesúri beneficiumot 4100 forintra emelte. A város a bérelt pusztákat a város polgárainak adta ki bérletbe, így tehát a városi gazdák nem a földesurak, hanem a város árendásai voltak.

Már a legrégebb idő óta (XV. század) volt a városnak saját pusztája, melyet legelőnek használt: Ballószög, a ballószögi legelőt — mint később rátérünk a XVIII. század végén a homok teljesen elborította és hasznavehetetlenné tette s ez bírta rá a tanácsot és a választott közönséget arra, hogy a város tulajdonában levő buckás legelők erdősítéséhez hozzáfogjon, de mivel a nagy kiterjedésű buckák befásítása óriási költségbe került volna, a tanács azt javasolta, hogy a homokos területeket a polgárság között osszák ki erdőnek, hogy ezáltal a legelőket a homok elbontásától megmenthessék.

1801-ben fogtak hozzá a városi tulajdon parcellázásához* s legelőszőr a mai háleszi szőlők helyén parcelláztak 90 holdat 1—3 holdas részletekben, amidőn földet összesen 36 városi háztulajdonos kapott. 1807-ben** pedig az Úrihegyen, ugyancsak háztulajdonosoknak, 258 holdat adtak el 6 holdas részletekben, igen előnyös feltételek mellett, holdanként 4—6 rénes forintért. 1810-ben az egész Ballószögöt felméretik és térképeztetik; bizottság vizsgálja meg, hogy mit lehetne a városnak a buckákból megtartani és mit eladni. A kiküldött bizottság 500 holdat akart a homokból 4 holdas részletekben a „vagyonosabb lakosok között” kiosztani, de mivel 173 jelentkező akadt, így 551 holdat osztottak ki holdanként 3 firtért.*** 1815—17 között pedig 38 háztulajdonos gazdának 71 holdat osztottak ki 1—4 holdas részletben.

Ezután 1825-ig szünetelt a földkiosztás, mert a választott közönség féltette a legelőt, azért a földért folyamodó gazdákat kérelmükkel elutasította.† 1825-ben a tanács 10 szakaszra osztja a homokokat és elrendeli azok eladását, a benei úttól a nyíri erdőig és a talfaji erdőtől Szentlőrincig és ezáltal az 1807-ben megváltott földesúri birtokok egy-része is kiosztás alá került.

Ne gondoljuk azonban, hogy a nemes tanácsot vagy a választott közönséget ekkor, talán a mainál humánusabb érzés vezette volna, mert a földkiosztásokban 1801-től kezdve állandóan a vagyonos polgárok „háztulajdonosok” és „földesgazdák” érdekeit tartotta szem előtt, mert csakis azok kaphattak földet. 1825-ben pedig az olyan háztulajdonosok részesültek földkiosztásban, akik mentül több adót fizettek,†† úgy, hogy „aki 40 firt adót fizetett az 6 holdat, a 20 firtól felül fizető 4 holdat, a 20 firtól alul fizető háztulajdonos pedig csak 2 hold földet kapott.” A kiosztott földeket csak erdővel volt szabad beültetni s így akik szőlőföldet kértek, azokat kérelmükkel a város elutasította, ††† A szegényebb polgárok, kik egy váltó firtért földet kértek, szintén így jártak 1826, majd 1828-ban is. Sőt midőn 1830-ban§ a tanács újra „a nagy mérvben terjedő homok megakadályozása végett” földkiosztásokhoz fog és a lajosi határtól Cethalig terjedő buckákat kiosztja, a homokból ismét csak a földbirtokosok kapnak.

* Város által eladott földek összeírása 273. 1. (Városi levéltár.)

** 1807. 360 tjkv.

*** 1810. 466 tjkv.

† Város által eladott földek összeírása.

†† 1825. 771 tjkv.

††† 1828. 199. tjkv.

§ 1830. dec. 30.

1831-ben pedig csak a háztulajdonosoknak adnak földet.* A tanács azonban magáról sem feledkezett meg, mert 1826-ban kimondja, hogy elsősorban a városi tisztviselőket részesíti szőlőnek való homokokban, — tehát ugyanakkor, amidőn a polgárságot eltiltotta a szőlőültetéstől, — ekkor kap 4 holdat a Máriahegyben Katona József a költő is, „kinek kérését a választott közönség méltányolván, szívesen adott.”**

A föld kiosztásokban, ha a tanács nem is részesítette egyformán a város polgárságát, mégis nagyon fontos gazdasági missziót végzett, mert az apró parcellák kiosztása folytán megteremtette Kecskeméten a törpebirtokokat, mert az 1801-től 1836-ig kiosztott 5274 hold homok mind törpebirtok lett, melyből egyes gazdának 1—10 hold nagyságú parcella jutott.

1836 után még nagyobb mértékben fogtak a földkiosztásokhoz, mivel a földesúri váltság alapjául a homokokból befolyó vételár lett kijelölve.*** A városra nézve így az lett előnyesebb, ha minél több földet el tudott az eddiginél jóval magasabb áron adni, ezért ezentúl árverésen adták el a városi birtokokat. 1836-ban 244 holdat adtak el 36 gazdának holdanként 6 forintért.

Ugyanezen évben hozzáfogtak a földesuraktól megváltott puszták parcellázásához s először Úrrétnek földesúri részhez tartozó területét, majd a Liptai, Benicki, Szili, Csernus-családoktól megszerzett Ágasegyházát osztják fel† 10—35, illetve 20—45 holdas részletekben holdját 20—35 forintért. 1844-ben hozzáfognak Borbás, Szentkirály és Alpár felosztásához. Ez a három puszta és Ágasegyháza a város új szerzeménye volt, de mivel a várostól messze esett és talaja földművelésre volt alkalmas, a város nem apró törpe parcellákra osztotta, hanem leginkább 20—30, ritkán 41, 50 és 75 holdas parcellákban adta el és csak Borbáson és Alpáron akadt néhány 2—3 holdas részlet, Borbás 3612 holdját 146 gazda vette meg,†† mert a tanács vigyázott, hogy egy birtokos kezébe sok ne kerüljön s így a 146 új birtokos között csak kettő volt, aki 125 holdat vehetett. A 4015 hold Alpár 225 gazda kezébe került s itt már arányosabb volt a birtokelosztás mint Borbáson, mert 70% 20—30 holdas részlet volt és csak három 100 holdas birtok alakulhatott ki.††† A hatalmas 17.655 hold Szentkirályt 555 gazda vette meg, többnyire 20, 25 és

* 1831. 587. tjkv.

** Város által eladott földek jegyzéke.

*** 1836. 951. tjkv.

† A város által eladott földek jegy. 389., 404. 1.

†† Városi levéltár Borbás felmérése 1845-ben.

††† Alpár felmérése 1846. u. o.

50 holdas parcellákban, itt volt tehát a parcellák felosztása a legarányosabb, a kisgazdaságok kialakulására legkedvezőbb. Szentkirály felosztásával jóformán egy időre esett Monostor kiosztása is, leginkább 50—75 holdas részletekben.* A város tehát a megváltakozást követő tíz év alatt a volt földesúri birtokok legnagyobb részét kiosztotta polgárai között 50—80—125—235 frtért holdanként igen előnyös fizetési feltételek mellett.

Az öt gabonatermelésre alkalmas pusztá felosztásával teremtetten meg Kecskemét kisgazdaságait és ezzel együtt mai kisbirtokos osztályát, mely a város gazdaközönségének ma is erős, egészséges gerince!

A város birtokpolitikája abban különbözött a többi alföldi városétól, hogy Kecskeméten nem volt tagosítás, Kecskemét városa határát köztulajdonnak tekintvén, abból csak pénzért osztott ki egyes részleteket polgárai között. A tagosítása gazdálkodó városok gazdasági fejlődésére feltétlenül káros volt, mert a tagosítás után a városoknak nem maradt köztulajdont képező földbirtoka, vagy csak igen kevés, így aztán később a polgárok között nem oszthattak ki földeket, ami a lakosság gyarapodása folytán a városokra nézve előnyös lett volna. Kecskemétnek 1801-ben megkezdett földkiosztások dacára 1848-ban még közel 30 ezer hold köztulajdont képező birtoka volt, itt tehát lehetett egészséges birtokpolitikát folytatni, ezért tudta a város a szabadságharc lezajlása után is kielégíteni polgárai földéhségét, pedig 46 év alatt közel 50,000 hold földet parcellázott.

Hazánk gazdálkodó városai közül többen, de különösen Debrecen, Szeged és főleg Kecskemét válnak ki nemcsak Európa, de Amerika agrikultúr községei közül és pedig azáltal, hogy mai agrikulturális viszonyaik mellett is még mindég óriási kiterjedésű területek állanak rendelkezésükre, amely földek parcellázásra, telepítésre várnak. Kecskemét előjáróságának óriási érdeme volt az már a múltban is, hogy a földkiosztásokban szociális és progressiv rendszer szerint járt el, mert mindég a kereslet szerint osztott ki földeket és ezáltal megteremtette hazánkban a legegészségesebb és legarányosabb birtokmegoszlást.

A város 1850-ben újra kezdte a szőlőnek való homokok parcellázását és azóta folytatja is. A kiosztott földek mennyiségét a következő táblázat tünteti fel.

* Szentkirály felmérése 1844—54-ben u. o.

1850—60 között kiosztottak	477 holdat.
1860—70 „ „	180 „
1870—80 „ „	226 „
1880-90 „ „	844 „
1890-92 „ „	1917 „
1882-től napjainkig „	<u>5000</u> „
összesen	8644 „

Amint látjuk tehát a nyolcvanas évekig stagnált a homokok kiosztása, de amint a város közszükségletei szaporodtak, hozzáfogott a város a nagymérvű földkiosztásokhoz.

Az árak az ötvenes évek elején igen alacsonyok voltak, holdanként 16 forint, de már 1865-ben 54 forintot is adtak egy hold homokért. Az 1881. márciusi közgyűlés 30-tól 100 forintig állapította meg a kiosztandó homokföldek árát, melyet Cethalban, Szarkásban, Nyírben és a Vágójárásban jelölt ki, az árverés azonban igen felverte az árakat, mert a legkisebb ár 50 ft, a legnagyobb pedig 409 ft, volt.* Jelenleg 1000—1200 koronát adnak árverésen egy hold homokért, amit nem kellene a városnak megengedni, már csak szociális és nemzeti szempontból sem, mert nagyon jól tudja mindenki, hogy ennek a magas árnak a kamatait milyen nehezen tudja a telepítő előteremteni. Ha a városnak előnyösebb is a magas ár, polgáraival szemben önzőnek lennie nem szabad. Tekintsen a város a román bankok és a szász hitel-szövetkezetek telepítéseire, azok nyereszkeskedni nem akarnak, hanem földhöz akarják juttatni a szegény elemet. Nemzeti és szociális kötelessége a magyar államnak az olyan telepítés, mely nem akar a telepítők kárán jó üzletet csinálni, de földet és ezzel együtt hazát ad a földművesnek. Ami pedig kötelessége a magyar államnak, kötelessége Kecskemét városának is. Kecskemétre úgysis igen előnyösek voltak eddig az összes földkiosztások, hisz a földesúri váltság egész összegét kivette a város egy pusztának az árából. Az olyan homok területeket, melyért a harmincas években 3 forintot alig adtak, a hetvenes években pedig 21 krajcár szájbért fizettek, ezelőtt 8 évvel eladta a város olyan áron, hogy a vételár kamata 42 koronát hoz holdanként!

Kada polgármester legszebb, leghumánusabb alkotása Kadafalvának és Hetényegyházának létesítése. Mindkét telep 50—50 házból áll s egy telepes 2 hold földet kapott, a város a telepeseket ingyen szőlővesszővel és gyümölcsfákkal látta el, azonfelül a város építette

* Város által eladott földek összeírása 450—523.

fél a telepesek házait, aminek darabja a városnak 1170 koronájába került. Egy telepes a földért, a házáért apró részletekben 1200 koronát fog fizetni. Ilyen humánus alapon szervezeti munkástelepe aligha van az országnak, de azt hiszem a szépen megkezdett munkástelep alapításoknak mostanában aligha lesz folytatása Kecskeméten.

Amint láttuk 1892 óta a város 5000 holdat parcellázott, de azóta szerzett közel 23 ezer holdat, így jelenleg 52.528 hold föld van a város birtokában, tehát a város egész határának egyharmada! A 943 \square^2 km. kiterjedésű terület egyharmad részének birtokosa tehát a város közönsége, emellett 7650 földbirtokos van még a határban, akik közül 3 holdon aluli törpebirtokos 3516 van, 3—5 holdas törpebirtokos pedig 600, tehát az összes földtulajdonosok 53%-a törpebirtokos, akik az összes terület 18%-át bírják.

Mivel Szentkirályon, Alpáron, Borbáson, Úrréten és Monostoron a kiosztás alkalmával megállapított nagyságban maradtak meg mai napig is az egyes birtokok, ez az oka, hogy Kecskeméten, eltérőleg az Alföld többi gazdálkodó városától, 100 holdnál nagyobb birtokkal ritkán találkozunk. A város határában két 1000 holdas birtokos van, a két birtok a város területének 4% sem alkotja. 500 holdnál nagyobb birtokos 11 van, kiknek birtokai együtt véve sincs 8000 hold. A nagy és középbirtokok tehát a város határának csak 8%-át foglalják el, tehát felényit, mint a törpebirtokok. A 13 nagy és közép birtokos mellett 170 olyan földbirtokos van, kinek 100 holdnál több földje van, akik összesen is alig bírják a határ 15%-át. Kecskeméten tehát a birtokmegoszlás a legkedvezőbb, mert határának közel egyharmada a kisbirtokosok kezén van, a kisbirtokosok kezén levő földek 40%-a pedig 20—50 hold nagyságú.

Legnagyobb birtoktestekkel Ágasegyházán és Köncsögön találkozunk, az átlagos nagyságú 20—50 holdas birtokkal pedig Szentkirályon, Borbáson, Alpáron és Monostoron, míg a homokostalajú földeken a törpebirtok a túlnyomó.

Kedvezőbb tehát Kecskeméten a birtokmegoszlás, mint a Tiszántúl nagy gazdálkodó városaiban, kedvezőbb, mint a Kunságban vagy Hajdúságban, de kedvezőbb, mint akár észak Németországban, vagy akár Franciaországban is!

A mezőgazdasági kultúra fejlődésére meg van tehát Kecskeméten a kellő alap: az arányos, páratlanul álló birtokmegoszlás.

IV. Talajviszonyok

Kecskemét város határának több mint 70% a homokos terület, aminek féle buckás vidék, csak a város déli részén levő Városföld az egyetlen pusztá, ahol a területnek nagyobb fele kötött talajú fekete föld — amint a nép nevezi „tarhonyásföld” — vagy sűrű homok. Nagyobb kiterjedésű kötöttebb talaj van még Szentkirályon, Szentlőrincen, Csödörben, Talfáján, míg Ballószög, Köncsög és Ágasegyháza a leghomokosabb, legbuckásabb pusztái a város határának.

Történelmi idők óta terjedt el ily nagy területen a homok, különösen pedig a tatárjárás óta, amit oklevelekkel is lehet igazolni. A Városföldén, Törökfáiban nagy tömegben található vadkörtefák arra engednek következtetni, hogy a népvándorlás előtt ott hatalmas vad gyümölcsösök voltak, amiről különben Anonymus is megemlékezik. Ha nem is gyümölcsösök, de szép őstölgyerdők vették körül a várost északról, mit a Talfája név és a mai erdő is igazol. Az erdőségek észak-nyugaton már a tatárpusztítás után kivesztek, legelő lett a város környékén levő falvak határából, a kopár legelőt pedig az északi szél homokkal borította el. Így járt a XVI. század végén elpusztult Kiskunság is, mihez hozzájárult az a körülmény is, hogy a Kiskunságban még a redemptio után sem volt szabad fát ültetni, tanyát építeni. A városi tanács 1801-ben a „várost elborítással fenyegető homokokat” * erdő- és szőlőültetéssel igyekszik megkötni, de mivel a homok terjedését erdősítéssel sem volt képes meggátolni, árkoláshoz fogtak, ami azonban szintén nem sok sikerrel járt. 1830-ban** a tanács panaszkodik, hogy a homok egész tengert képez és folyton terjed, különösen a lajosi határtól Cethalig. Az 1830. évben megkezdődött szárazság, mely 1836-ig tartott, különösen sokat ártotta kecskeméti legelőknél, mert az egész Ballószöveget, Talfája jó részét behordta homokkal, hiába ültetett a város négy év alatt közel 800 hold erdőt, a magánosok pedig 3674 holdat.*** A homok terjedése bírta rá a várost, hogy az addig legelőnek alkalmas, de 30 év óta sivány buckává lett pusztáinak felparcellálásához hozzáfogjon.

Kecskeméten a talajviszonyok az agrikultúra csekély fejlettsége folytán nagyon befolyásolják a gazdálkodást. Az alacsony fekvésű vizesebb pusztákat kaszálónak, a barna homokot rozs, burgonya, tengerinek, a kötöttebb talajú földeket búzának, tengerinek, árpának,

* 1801. 273. tjkv. Városi levéltár.

** 1830. dec. 30. tjkv. Városi levéltár.

*** Város által eladott földek összeírása 1800-tól. (Városi levéltár.)

a buckát szőlőnek, ritka esetben erdőnek és birkajárásnak, a szikes talajú földet pedig kaszálónak használják.

Mesterséges öntöző csatornákról, a talajvíznek modern felhasználásáról Kecskeméten még csak nem is álmodnak, pedig a modern agrikultúra ezek nélkül már el sem képzelhető.

V. Állattenyésztés

A város területének legnagyobb része 1820-ig marha- és juhlegelő volt. Nem kell azonban azt hinnünk, hogy csak Városföldön, Talfáján és Csödörben, a város legrégebb pusztáin foglalkoztak földműveléssel, mert az „élő földek árendájából” kimutatható, hogy Vacson, Szentkirályon, Pákán, Péterin már 1790-ben voltak gabonaföldek. A kötöttebb talajú földeket a legrégebb időtől kezdve művelték s a művelés alá fogott földeket a nép „élő földeknek” nevezte.

A XVI. század végén a török katonák élelmezésének egyik főpontja lett Kecskemét, attól fogva kezdődik a gabonatermelésnek nagyobb mértékben való kifejlődése. Amint azonban a XV111. század közepén Mária Terézia jóvoltából Magyarország Ausztria gyarmatállamává lett és a Magyarországon termelt gabona értékének 30%-át fizették a külföldi kereskedők a határon vám gyanánt, Kecskemét lakosai nemcsak a saját pusztáikon, de az általuk bérbe vagy zálogba bírt birtokokon is a csekély hasznot hajtó földművelés helyett állattenyésztésre adták magukat. Tévedés tehát azt hinni, hogy Kecskemét állattenyésztése a török hódoltság alatt érte volna el fénykorát, mert épen a XVIII. század végén és a XIX. század elején volt Kecskeméten a marha- és juh-tenyésztés a legvirágzóbb.

Kecskemét által az 1757-ben zálogba bírt és bérelt birtokokon 56.474 juh legelt 32 falkában. Úgy látszik, hogy a nagyobb gazdák saját birtokaikon külön is őriztették juhaik egy részét, mert csak egy gazdát találtam, akinek 800-nál több juha legelt a városi legelőkön. 1791-ben 44 falkában 65.547 juh legelt s ezért a tulajdonosok a városnak 980 forint árendát fizettek. 1792-ben 60.000, 1794-ben 86.250 drb. juhot őriztek a juhászok s az árenda ekkor 1237 forint volt. 1799-ben Alpáron, Ballószögben, Szentkirályon, Pákán, Városföldön, Borbáson, Monostoron, Péterin, Vacson, Szentlőrincen, Pusztaszeren 80 ezernél több juh legelt, míg 1800-ban 50 falkában 100 ezernél több juhot őriztek a pásztorok s a bérösszeg 1807 forintra rúgott. A városi levéltárban levő szájbéri kimutatás szerint ekkor volt Kecskemét pusztáin a legtöbb juh és a város főjöveldelmi forrását ebben az időben a szájbér képezte. Ne gondoljuk azonban, hogy ez a város polgáira egyformán volt kivetve, mert a tanács, valamint

a választott közönség elsősorban a maga érdekeinek megfelelőleg a szegénység rovására vetette ki a szájbért, mert akiknek földjük nem volt, azoknak 3 pénzt, akiknek pedig földjük volt, 1 pénzt kellett fizetni egy juh után. 1797-ben a szájbért felemelték s a földesgazdák ettől fogva 2 dénárt fizettek, de már 1800-ban azon gazdák szájbérét emelték fel 3-ról 5-re, akiknek földjük nem volt, míg a földesgazdáké maradt a régi 2 dénár. 1811-ben újból felemelték a szájbért és pedig a földtelenekét 5-ről 8 dénárra, a földesgazdákét 2-ről 5-re, míg a juhászok mindig a szájbér felét fizették. Talán a szájbér felemelésére vezethető vissza, hogy 1811-ben már csak 75 ezer drb. juhot hajtottak ki Szent-Demeterkor a város által bérelt pusztákra, ez a szám azonban évről-évre fogyott, annyira, hogy 1820-ban már ennek csak $\frac{1}{3}$ -a volt. A juhok számának fogyásával járt a kijáró marhák számának növekedése. A XVI. század végén kezdődik meg a kun-puszták bérlete. Akkor szaporodnak fel a kecskeméti gazdák marhái és Kecskemét, mint a marhatenyésztésnek egyik főgócponjtja, állatvásáraitól lesz nemcsak hazánkban, de a külföldön is híressé.* A kecskeméti tőzsérek, mint akkor a marhakereskedőket nevezték, látták el nemcsak a bécsi, hanem a nagyobb német városok mészárosait is marhákkal. Az egyes gazdák, mint főntebb láttuk, megyei vagy kun-pusztákat vettek bérletbe és azokat legelőknek használták, vagy mint akkor mondták nyaralónak. Télre pedig telelőre a városhoz közelfekvő, már magántulajdonokban levő földekre hajtották a gulyákat. Az ilyen gazdákat zahin gazdáknak nevezték. Egy-egy gazdának 1000—2000 drb. szarvasmarhája és több ezer juha volt s így a város baromtenyésztés tekintetében a Duna-Tisza közének első városa lett. Kecskemét látta el a török-, majd később az osztrák csapatokat marháival. A háborús idők kedveztek a marhatenyésztésnek s Bél Mátyás, sőt Korabinszky földrajzi műveikben Kecskemétről, mint állattenyésztő városról és a kecskemétiokről, mint kiváló tőzsérekről tesznek említést. Kecskemét marhakereskedésének virágzását legjobban mutatja az a körülmény, hogy a várostól nagy távolságra levő Fehértó mellett egészen a XIX. század közepéig 2 hétig tartottak a vásárok, melyekre nemcsak a német, hanem a francia kereskedők is eljöttek. Ezek a marhavásárok nemcsak vetekedtek a híres debreceni vásárokkal, hanem azoknál nagyobbak és forgalmasabbak voltak. A német alaposággal megírt Meyer Lexikon legújabb kiadásában még ma is azt olvashatjuk Kecskemétről, hogy itt a 2 hetes marhavásárok még mindig megvannak, holott már 70 év óta megszűntek.

* Hornyik: *Kecskemét város gazd. fejlesztésének története* I. 147.

A „zahingazdák” nagyszámú marháit a XVIII. század elejétől fogva a rideg legények legeltették, ezekre volt bízva a gazdaközönség marhaállománya, akik csekély számú marháikat télen a zahingazdák nagyszámú marhái közé lopták, hogy ne kelljen takarmányról gondoskodniok, ami hogy sokszor megtörtént, igazolja az a körülmény, hogy 1683-ban a városnak rendeletet kellett hozni a rideg legények ezen szokása ellen.

A szarvasmarha-tenyésztés képezvén a város vagyonosodásának alapját, így érthetjük meg, hogy már a XVIII. században, még későbbben a XIX. században is a városi tanács szigorú tiltó végzéseket hozott a szőlőültetés ellen, mert a zahingazdák érdekében kímélni kellett a legelőket. Ebből érthető meg legalább Kecskemét és Nagy-Körös között a puszták bérletéért folytatott örökös versengés is, mert ha a város pusztákat bérelni nem tudott, azáltal marhatenyésztése kockázttá volt. De nemcsak Körössel, hanem Szegeddel is állandó háborúskodásban volt a város a legelők miatt, pedig a tanács mindent elkövetett, hogy a maga részére megszerezze sokszor a nádort, sokszor Grassal-kovicst, hogy csak a kun-puszták bérletében megmaradhasson.

Rengeteg vagyon összpontosult a marhatenyésztés révén a kecskeméti gazdák kezében. A marhatenyésztés a XVIII. század végén még nagyobb lendületet vett, mivel a napóleoni háborúban a hadsereg részére szükséges keresletek fokozták a marhatenyésztést, csak ezen háborúk végével lett kevesebb értéke a marháknak. A szájbér lajstromból megállapítható, hogy 1797-től 1810-ig a marhák száma négyszeresére emelkedett.

A marhatenyésztés a húszas években kezdett stagnálni, mert ekkor fognak hozzá a város határában levő homokos legelők, csücskő-földek kiosztásához, mellyel lépést tartott az állattenyésztés fokozatos hanyatlása. De még az ötvenes években is aránytalanul magasabb fokon állott az állattenyésztés Kecskeméten, mint ma, mivel akkor az állatállomány a mainak háromszorosa volt, sőt a juhállomány a hatvanas évek végén a mainak még négyszeresét is fölülmúlta. A szarvasmarhák száma a kilencvenes években kezdett legjobban fogyni, mint azt az állatösszeírások is igazolják. Ennek oka azon körülményre is visszavezethető, hogy a nyolcvanas évek végén a gazdák felhagytak az ökörrrel való szántással és nemcsak a kis, hanem az 50 holdnál nagyobb gazdaságokban is a lovakat kezdték használni a mezőgazdasági munkára.

A mezőgazdasági viszonyok változása folytán a városnak csak egyetlen pusztája maradt olyan, ahová a gazdák állataikat kihajthatják, t. i. Bugac. Itt maradt meg, a Hortobágyon kívül, a maga teljes eredetiségében a régi magyar állattenyésztés, itt maradt meg a cserény, a

karám és a régi pásztorélet. A Bugacra kihajtott marhák száma évenként változik úgy, hogy midőn legkevesebbet hajtottak ki, akkor 3121, midőn legtöbbet, akkor 6715 marha és ló volt kiverve.* Az utolsó évben 3505 marha és ló után körülbelül 32 ezer korona szájbérfelvétele volt a városnak. Rövid idő múlva Bugac jelentékeny része is, 1500 hold kiosztás alá kerül, úgy hogy a nagy Bugacból mindössze 6000 hold marad meg járásnak, Bugacnak legszebb része, az ú. n. Ökörjárás és Kis-Bugac. A mai, igen elmaradt viszonyok mellett is közel 4000 ló- és marha-eltartására lesz ez elegendő, azonban öntözés segélyével Bugac képes lenne háromszor ennyi szarvasmarhát és lovat is eltartani. Az öntözőműveknek megalkotása pedig Kis-Bugac kedvező fekvése következtében aránylag csekély összeggel lenne eszközölhető. A legelőknél pedig fűmaggal való bevetése és modern gondozása bizonyára behozná azokat a kamatokat, amiket a város legelőibe fektetne.

Az 1911-ben tartott állatösszeírás szerint a kecskeméti gazdák állatállománya a következő volt:

Marha	11.842
Ló	8.623
Sertés	31.494
Juh	12.656

Ha ezt az állapotot csak az 1894. évi állatállománnyal hasonlítjuk össze, akkor is a szarvasmarhák, de különösen a juhok számánál nagy mértékű apadást tapasztalhatunk. A modern gazdálkodásnak létfeltétele pedig az állattenyésztésnek fokozatosabb mértékben való kifejlesztése. Ezért méltánylandó egyfelől a városnak azon törekvése, hogy a városi ménés tartásával a városi gazdaközönség lóállományát fejleszti, jöllehet a 30 darabból álló városi ménésre a város a zárszámadások szerint közel 9000 koronát ráfizet és részben Bugacon, részben a városi csordákon 32 drb. magyar és színesfajta bikát tart s ezáltal igyekszik nemesíteni a városi gazdaközönség marhaállományát, amire a város szintén tetemesen ráfizet. Méltánylandó az is, hogy a városi gazdasági egyesület éppen a múlt évben vásárolt Svájcban teheneket 750—1800 koronáért.

A gazdasági egyesületnek és a városnak azonban inkább célszerű volna a Kecskeméten még óriási tömegben elterjedt magyar fajta marhák nemesítésére fordítani a főgondot, mert tudvalevőleg ez alkotja hazánk marhaállományának legértékesebb részét. A magyar fajta marháknak nemesítése annál inkább első kötelessége lenne a városi gazdaközön-

* A városi gazd. hivatal összeírása.

ségnek, mivel hazánk 5 legnagyobb gazdálkodó városa közül Kecskemét áll leghátrább a takarmánynövények termesztésében, ami nélkül pedig meddő marad a külföldi színes marhákkal való kísérletezés. A kunsági, Kecskemétnél négyszerte kisebb kiterjedésű gazdálkodó városok is nagyobb területen és nagyobb eredménnyel természetnek takarmánynövényeket, mint Kecskemét, ahol 1910-ben 1280 hektár volt takarmánynövényvel bevetve, míg Szabadkán 1700, Debrecenben és Hódmezővásárhelyen 3600 hektár. Nem csoda tehát, ha ezen városok állattenyésztésével és állatállományával a kecskeméti gazdák állattenyésztését össze sem lehet hasonlítani. A mezőgazdaság egyetlen terén sem mutatkozik olyan nagy elmaradottság, a régi állapotokhoz való konzervativizmus Kecskeméten, mint az állattenyésztés terén. Az 50, sőt a 100 holdas gazdáknak egész tömege alig tart állatokat, mindössze 4, 6 lovat és egy pár sertést, az ilyen gazdáknak apáik által épített istállóit üresen állanak és sajnos, hogy ezen az állapoton a gazdasági egyesület és a város által kezdeményezett díjkiosztások, jutalmazások sem igen változtatnak.

Kecskemét jelenlegi gazdasági viszonyainál fogva a gazdákat még csak évtizedek választják el a modern állattenyésztéstől és állathizlalástól. A magyar fajta marhatenyésztésnek felvirágoztatását azon körülmény is fogja Kecskeméten elősegíteni, ha a gazdasági munkánál ismét visszatérnek a szarvasmarhákkal való gazdálkodásra, ami, mint azt Németország kiscgazdaságain, valamint Franciaországban is láthatjuk, hasznosabb, mint a lóval való gazdálkodás. Nagyon jellemző a kecskeméti felfogására, hogy ezelőtt pár évvel, midőn egy gazdasági szakelőadó a tehénnel való szántást ajánlotta, kinevették. A lóval való gazdálkodást ugyanazon körülmény teszi célszerűvé, hogy a kecskeméti gazdák földjei a várostól nagy távolságra vannak, de amint a kiscgazdaságok birtokosai, vagy bérlői kivonulnak a tanyákra, még ez a célszerűségi ok is jórészen önmagától elenyészik.

Kecskeméten 1907-ben alapították meg a karakul juhászatot s ekkor hozták Kecskemétre a legelső kosokat Bocharából s jelenleg tisztavérű karakul juha a városnak 40 drb. van, a fél- és háromnegyedvérű nyája pedig 126 drb.-ból áll. Ezen karakul juhászat meghonosítása a város mostani gazdasági tanácsosának érdeme, ugyancsak az ő érdeme az angolai kosok behozatala is.

Az állattenyésztés felvirágoztatása, mely Kecskemét város gazdaközönségének ma már létérdeke, legkönnyebben elérhető volna, ha a földművelésügyi kormány egy pár kiscgazda birtokát minta-uradalomnak rendezné be, ahol a külföldi államok mintájára az állattenyésztésre fektetné a fősúlyt. Az ilyen kiscgazdaságok felvirágzását látva a kecs-

keméti gazdák, talán kedvet kapnának az állattenyésztésnek fokozottabb mértékben való fejlesztésére.

A hatvanas évek elején Kecskeméten a sertéshízlalás óriási lendületet vett, úgy hogy 1865-ben a város megalkotta a ma is meglevő sertéshízlalótelepet. A kilencvenes években hazánkban kiűtött sertésvész és a Bismarck-féle gazdasági politika azonban Kecskemét sertéshízlalását tönkretette. A kecskeméti sertéshízlalás virágzását mutatja azon körülmény, hogy 1886—1896 között a heti- és országos vásárokon 435 ezer drb. sertést adtak el. A Kecskeméten hízlalt sertéseknek legnagyobb része ma a lakosság szükségletét képes csak fedezni; kivételre alig jut valami, mint azt a statisztika is igazolja. Az árpa és tengeri árának nagymértékben való növekedése a rossz tengeri termés gátolják a sertéshízlalás fejlődését, úgy hogy e tekintetben évről-évre mindig rosszabbodnak a viszonyok s a sertéshízlalótelepet lakóházakkal építik be és az egykor virágzó sertéshízlalás Kecskeméten éppúgy tönkremegy, mint a világhírű marhatenyésztés.

— Befejező közlemény a jövő számban —

HATÁRKÉRDÉSEK

Szilárd Ödön: A fenomenalisztikus világnézet*

Annak a modern természettudományos világfelfogásnak, amely főleg Stallo és Mach tanai alapján az összes eddigi filozófiai rendszereket alapjukban támadja meg és amely különösen a természettudósok körében mind diadalmasabb térhódításokat csinál, egyik kiváló és harcos képviselője Hans Kleinpeter. Ő maga is fizikus, de mint annyi más természettudóst a XX. században, őt is éjjeli lepkeként vonzotta a filozófia fénye. Elsősorban Mach tanításai találtak nála termékeny talajra, akinek egyik leglelkesebb tanítványa, majd széleskörű filozófiai tanulmányai után, magába szíván az új természettudományos bölcséleti felfogás tanait, ellentétben A mesterrel, aki csak természettudós akar lenni, Kleinpeter nyíltan beállt az Új filozófia kombattánsai közé. Ennek a modern filozófiának aztán valóságos agitátora lett. Az *Annalen der Naturphilosophie* és a *Vierteljahresschrift für wiss. Philosophie* revükben elhelyezett figyelemreméltó tanulmányain kívül, egymásután fordította le németre az új iránynak külföldi kiválóságait, Cliffordot, Stallot, Jevonst, Snydert, 1905-ben pedig megjelent önálló filozófiai tanulmányainak eredményét föltüntető első nagy munkája *Die Erkenntnistheorie der Naturforschung der Gegenwart*, amelyben gazdag tudással, finom elmeéllel, erős logikával, és egyenesen élvezetes fordulatokkal és nyelvezettel boncolja az eddigi természettudományi felfogás és uralkodó filozófia alapvető dogmáit, megállapításait, módszerét, problémáit és eredményeit és igyekszik kimutatni a tudományos relativizmus jogosultságát.

Jelen munkája mintegy kiegészítője akar lenni szerző első könyvének. Az *Erkenntnistheorie*-ban Kleinpeter a régi gondolkodás és filozófia kritikáját adta; új könyvében, az új irány, az új világfelfogás pozitív fölépítését kísérli meg. Fenomenalizmus alatt szerző azt a világfelfogást érti, amely ellentétben azzal a régivel, mely a világot és a természeti történéseket logikai, deduktív úton akarta „megmagyarázni,” az alapvető fogalmak újjáképzése és minden hipotézis kiküszöbölése, avagy csakis, mint ilyennek megállapítása kapcsán, egyrészt lemond az abszolút igazságok, axiómák és felsőbb tételek föllállításáról, másrészt a tudományt a tiszta tapasztalat leírására szorítja és a világot a tapasztalhatón túlmenő teóriák nélkül fogja fel és adja vissza.

* Dr Hans Kleinpeter: *Der Phänomenalismus*. Leipzig, Barth. 1913.

Könyve első részében szerző a fenomenalisztikus világnézet gyökereit kutatja és állapítja meg a filozófia és tudomány eddigi fejlődésében. A fenomenalizmus első alapvető gondolatai először Locke, Berkeley, Hume és Kantnál találhatók föl. Különösen Locke az, aki a fenomenalizmus apjaként tekinthető. Nála e világfelfogás két fundamentális tételére bukkanunk. Az egyik, hogy a dolgok, mint ilyenek nincsenek nekünk adva, amit mi ismerünk, az csakis eszméink, azaz tudatunk elemei. A másik tétel pedig, hogy tudatelemeink közül is csak az érzékletek adottak, reálisak, a képzetek saját produktumaink, melyeket szabadon teremtünk. Ugyancsak Lockenál megcáfolva találjuk már az összes filozófiai irányoknak azt a téves alap-tételét, hogy az apriori tudás valóságos tudás, amely föltétlenül igaz axiómákból vezethető le s a mellyel szemben a fenomenalizmus álláspontja jut nála kifejezésre, hogy minden ismeret egyes ember aktusa, amely ép úgy lehet hamis, mint igaz. Berkeley és Hume folytatói Locke fenomenalisztikus ismerettanának, de már náluk súlyos tévedésekkel találkozunk. Berkeley a dolgok és eszmék keletkezésének kutatásában, a világszellem és isten fogalmának segítségül hívásával a metafizika útvesztőjébe tévedt, Hume okfejtéseinek pedig Kleinpeter szerint pszichológiai megalapozása gyöngébb, mint Locke-é, azonkívül ismeretkritikai megállapításai sok pontban hibásak.

Kleinpeter itt még a saját nézőpontjából is igazságtalan Hume-al szemben. Éppen Hume az, akihez az egész modern ismeretkritika kapcsolódik. Hume vizsgálódásai az okságról, ha bizonyos módosításokkal is, a fenomenalisztikus világnézet támasztékai, szubstancia-kritikája pedig e világnézet egyik legfontosabb alapköve. Ha tehát Kleinpeter azt állítja Humeról, hogy „munkássága egész sor fontos pontban Locke és Berkeley teljesítménye mögött marad” akkor e megállapítása éppen a fenomenalizmus szempontjából „csodálatos”. Magának ennek a világnézetnek egyik legkiválóbb filozófus képviselője Petzoldt állapítja meg Lockeról, hogy „a két-szubstancia”-tan talaján maradt, az isten létét bebizonyíthatónak tartotta... különben a mechanikus természetfelfogás hívője, sőt klasszikus képviselője, aki újra fölveszi a primär és szekundär kvalitások régi különbségét.* Ezzel szemben „Humeot realistának kell tekintenünk, de nem a mechanikai természetfelfogás, hanem a közönséges ember felfogása hívőjének”.** Ennek a megkülönböztetésnek a jelentőségét és ezzel Kleinpeter ítéletének helytelenségét csak akkor látjuk egész teljességében, ha tudjuk, hogy a fenomenalizmus elsősorban a mechanikai világnézet ellen küzd. Amit Kleinpeter Hume pszichológiája hibájaként felró, hogy az érzéklet és képzet közt más különbséget nem tud tenni, mint az elevenség különböző fokát, az nem túlságosan találó. Mert az a megkülönböztetés, amit Kleinpeter Locke után tesz, hogy t. i. az érzékletek rákényszerítődnek az elmére, míg a képzeteket az maga hozza létre, lényegében semmivel sem „alkalmasabb a tudatjelenségek e két osztályának elválasztására”. Egyébként

* Joseph Petzoldt: *Das Weltproblem*. Leipzig 1912. 132. 1.

** U. o. 155. 1.

magánál szerző mesterénél Machnál is majdnem teljesen ezen diffikultált humei megkülönböztetést találjuk. „A képzetek az érzéketektől nagyobb mulékonyságuk és változékonyságuk és egymással való kapcsolati módjuk által különböznek”,* vagyis Mach is csak úgy mint Hume, a két tudatjelenség között első- és fősorban graduális különbséget tesz. Szerzőnek Hume oksági teóriája ellen fölhozott ellenvetése szintén nem helytálló. Okság alatt a filozófia mindaddig a dolgok egymásutániségának szükségszerűségét értette, amit Hume a szokásból magyaráz. Ez a megszokás — a szükségszerűség gondolata — pedig csakis a jelenségek ugyanazon társulásának többszöri ismétlődése után keletkezhetik. Ha A után B csak egyszer következik, vagy néha következik, néha nem, akkor az A B jelenségeket csak a naiv ember, s az is csak a nyelv sajátossága folytán hozza oksági viszonyba, de itt filozófiai értelemben vett kauzalitásról nem lehet szó. Az, hogy az üstökös megjelenése veszéllyel jár, s a többi emberi babonák, nem oksági tételek, csak egyszerű képzetasszociációk, mert e jelenségekkel babonásán összefüggésbe hozható más jelenségeket még a babonás ember se várja a bizonyosság érzetével és elmaradásukat nem tartja természet- vagy rendellenesnek, csak a netán mégis beálló eseményt (pl. a Kleinpeter másik példájában, a szénakocsival való találkozás után, a valamilyen szerencsétlenséget) utólag és akkor se szükségszerűleg hozza kapcsolatba az adott eseménnyel. Hume szerint okságról akkor beszélünk, „ha az eseményeknek egy bizonyos faja mindig és minden esetben össze volt kapcsolva egymással”,** már pedig a babonáknál mindigről és minden esetbenről nem lehet szó. Kant Kleinpeter szerint annyiban előfutárja a fenomenalizmusnak, amennyiben ő az első, aki az értelmi funkcióknak befolyását tudásunk formájára hangsúlyozta. De már az ebből levont kanti következtetések is messze eltérnek a fenomenalizmus álláspontjától. Abból ugyanis, hogy bizonyos fogalmi formulázások szükségszerű elemei minden tudományos tételnek, egyáltalán nem következik, hogy fogalmi konstrukcióink igazak. Hogy a tudás igazságot tartalmaz-e, azt nem az ész apriori fogalmakkal, hanem a tapasztalat dönti el. Kantnak főhibája, hogy az ismeretforrásai közül kihagyta a legfontosabbat, a tapasztalatot. Szerzőnek ez a megállapítása kiegészítésre szorul, mert ilyen formában nem egészen igaz. Amikor Kantnál ilyen tétellel találkozunk: „minden ismeretünk a dolgokról, mely pusztán a tiszta észből és érteleből ered, nem egyéb, mint csupa látszat és csak a tapasztalatban van az igazság”: akkor nem lehet olyan apodiktikusan mondani, hogy Kant az ismeret keletkezésénél a tapasztalatnak semmi szerepet sem ad. Szerzőnek ebben az ítéletében csak akkor volna némi igazság, ha kiemelte volna azt a különbséget, amely a tapasztalat fogalma tekintetében Kant és a modern tudomány közt van. Találébb Kleinpeternek az a megállapítása, hogy a kanti disztinkció a valódi és nem igazi tudományok között ma már túlhaladott.

* Mach: *Erkenntnis und Irrtum*. Leipzig, 1905. 20 l.

** Hume: *Vizsgálódás az emberi értelemről*. Ford. Alexander B. Filozófiai írók tára. 65 l.

Az általános és szükségszerű igazság kanti fogalma szerinte értelem nélküli, a logikai igazság nem létigazság.

A fenomenalizmus első igazi képviselője a filozófusok közül Nietzsche, aki először ismerte föl az eddigi tudományideál keresztülvihetetlenségét és az ismeret relativitását. A fenomenalizmus második előfeltételét a pozitív tudományok ismeretkritikája adta. A modern tudomány, melyet a régi fogalmak már nem elégítettek ki, szigorú kritikai analízis alá vette az egész eddigi gondolatanyagot és ez az új ismeretkritika a kanti gondolkodás előfeltételeinek megdöntéséhez vezetett. Általános igazság csak a végső célja lehet törekedéseinknek, de előre nem posztulálhatjuk egy ítéletnek sem általános érvényességét. Szükségszerű igazság a geometriában sincs, amint azt Kant hitte, ezt igazolták a nem-euklideszi geometriai vizsgálatok és a matematikai tételek szintén nem apriorisztikusak. De a modern tudomány ismeretkritikája még tovább is ment. Kimutatta a régi meggyökeresedett fogalmaknak, mint atom, abszolút mozgás, lehetetlenségét és ezzel a világra vonatkozó minden mechanikai megoldási kísérlet keresztülvihetetlenségét.

Könyve második fejezetében szerző a különféle filozófiai irányok és iskolák mai képviselőivel (Cohen, Husserl, Rickert, Stumpf, Riehls, Külpe) foglalkozik és kimutatni igyekszik, hogy princípiumaik nem képesek a modern tudományos filozófia követelményeit kielégíteni. Ezek után rátér szerző a fenomenalisztikus világfelfogás alap-gondolatainak kifejtésére. Descartes módszerével kezdve, első sorban azt akarja megállapítani, aminek létezése föltétlenül bizonyos. Ez a föltétlenül bizonyos a közvetlen tapasztalat. Közvetlen tapasztalat alatt Kleinpeter a tudattartalmat általában érti. A kérdés már most az, hogy ezzel az egyetlen bizonyossággal a közvetlen tapasztalat fogalmával lehet-e tudományt és filozófiai rendszert fölépíteni. Ez ellen a legfőbb ellenvetés az, hogy a közvetlen tapasztalat csak az egyénre bizonyos, vagyis csak rá nézve bír objektív érvényességgel. A tudománynak pedig mindenkire érvényes tételeket kell tartalmaznia, az egyes egyén érzékletbizonyosságán tehát a tudomány nem épülhet föl. Ezzel szemben Kleinpeter azt állítja, hogy igenis ezen az egy fogalmon is megalapozható a tudomány és a fenomenalizmus ezt a feladatot meg is oldja. Első sorban mondja Kleinpeter a tudománynak nem kell általános érvényességű tételeket tartalmaznia, aminthogy nem is tartalmaz. Másrésztől minden ismeret és igazság először egy embernek a találmánya, tapasztalata, teljesítménye és csak lassan lesz általános igazsággá és pedig épen a Mach által kiemelt és elnevezett közvetett tapasztalat útján. Ha a közvetlen tapasztalatot analizáljuk, akkor azt találjuk, hogy az tudatélményekből, vagy Mach kifejezésével, érzékletekből áll, mely alatt mindazon élményeket értjük, amelyek az idegrendszer fizikai állapotának változásával vannak összekötve. A gondolkodás anyagát két csoportra oszthatjuk föl. Az egyik csoport, amelynél a tudatjelenségek az elmére fölkényszerítődnek, az akarat hozzájárulása nélkül lépnek föl és tűnnek el: ezek a szorosabb értelemben vett érzékletek és érzések; a tudatjelenségek másik csoportját az elme maga hozza létre, azoknak fölmerülése és eltűnése akaratunktól függ:

ezek a képzetek. A tudat változásának e kétféleségéből két fogalmat alkatunk: a természet, vagy természetető, vagy isten, szóval egy olyan idegen hatalom fogalmát, amely életünkbe belenyúl, s amelylyel szemben mi tehetetlenül állunk és az akarat fogalmát, melyet ama második fajú, tetszésünktől függő változások hipotetikus okának fogunk fel. Más szóval a tudatváltozásokat egy külső és egy belső ágens hatásaiként tekintjük. Azt mondhatjuk tehát, hogy az érzékletek változása egy külső ágens hatása, vagy befolyása által jön létre, a képzeteké pedig elménk, vagy organizmusunk tevékenysége által. Minden ismeret az érzékletvilág „megfigyelésével kezdődik és érzékletekben végződik, mert az ismeret értelme megköveteli, hogy valamilyen jelentést adjon az érzékletvilágnak. A közbelső stádiumban működik a tudomány egyrészt képzetekben, másrészt tiszta fogalmakban. Két világ áll tehát egymással szemben: érzékleteink és azok kapcsolatainak világa és képzeteink és fogalmaink világa. Amaz az adott, mely végső instanciában mindennek az alapja, emez pedig csak a tudomány mesterséges segédeszköze, amelynek célja az első világot reprodukálni, gondolatokban utána konstruálni.

A fenomenalizmus már ezen első alapgondolatainak kifejtésénél hiányosságokat tapasztaltunk. Amit Kleinpeter filozófiai rendszere fundamentumává tesz, a közvetlen tapasztalat érzéklet világa, az a machi elemek összessége, ámde a tudomány nem ezeken az elemeken épül föl. Kleinpeternek épp úgy, mint Machnak már a kiinduló ponja helytelen, amikor az érzékletet elemnek, tehát alapténynek veszi. Az érzéklet nem alaptény, mert pszichofiziológiai szempontból idegfolyamatnak, ismerettani szempontból pedig gondolati analízisnek az eredménye. Nem áll tehát az, hogy az egyes érzéklet az „adott”, az csak absztrakció, mert tökéletesen igaz, amit Höffding mond: „az élményeket mi csak összefüggésükön belül ismerjük meg. Ha különböző élményekről beszélünk, akkor mi azokat már kivettük a (közvetlen adottnak folytonossági összefüggéséből)*. Az érzékletnek eredeti machi fogalmát különben Kleinpeter maga se tudja elméletébe beleilleszteni és kénytelen azt bizonyos korrekció alá vonni. Könyve V. fejezetében azt mondja ugyanis: „Az a mi nekünk az érzékletben közvetlenül adva van, nem fejezhető ki kényszer nélkül szavakban, mindazonáltal itt egy alapvető tény van, mely az ismeretfogalom formulázásban jelentőségeltjesnek bizonyul”. Ezzel azonban Kleinpeter maga cáfolja azt az alaptételét, hogy a tudomány az egyén közvetlen tapasztalatán fölépülhet. Ha ugyanis az érzéklet szóval nem fejezhető ki, akkor a tudomány, amely szavakkal dolgozik, nem is illeszthető rá, akkor a tudomány voltaképpen nélkülözne minden szilárd bázist, a levegőben lógna. De a rendszer legnagyobb hiányossága ott van, hogy Kleinpeter a legsúlyosabb problémán egyszerűen túlteszi magát. Arra a kérdésre ugyanis, hogy mi az az érzékletvilág, amely „mindent lét alapja” (99 l.) Kleinpeter szerint a fenomenalizmus nem felel, mert „az emberi szellem nála, mint pusztá szemlélő jelentkezik, amelynek egyetlen célja a lejátszódó folyamatokat reprodukálhatóvá

* H. Höffding: *Der menschliche Gedanke*. Leipzig, 1911.357 l.

tenni és nem a mindenség mechanizmusát megmagyarázni.” Ez az álláspont a fenomenalizmus óvatossági princípiumából folyik, amellyel minden „fölsleges” hipotézist és metafizikai megoldást a tudományból kiküszöbölni akar. Amennyire helyén van azonban ez az óvatossági princípium a racionalizmus túlhajtásával szemben, megvédve az empirikus tudományt a kisiklások ellen, annyira kerékkötőjévé válik az a tudománynak, ha olyan dogmává lesz, mint amilyenné azt Kleinpeter avatja. Mert nem áll az, amit Kleinpeter mond, hogy a létprobléma megoldása csak az emberi szellem kényelmi princípiumának megnyilatkozása. Ez egy éppen olyan állandóan meglévő törekvés bennünk, mint a kutatás vágya általában. És e kérdés megoldása nem egyéb mint tudományos kutatásaink és azok eredményeinek lezáró szintézise. E szintézis nélkül, a legexaktabb és messzemenő tudás birtokában is épp úgy nem vagyunk kielégítve, mint egy akármilyen sikerült kísérletnél, ha egy ismeretlen és megmagyarázhatatlan momentumra bukkanunk. Ezzel korán sincs mondva, hogy ilyen szintézis a filozófiai gondolkodást örökre lezárja, mert ezzel az ember egyáltalán nem mond le a további kutatásról és ha ennek során a szintézis hiányosnak, vagy helytelennek bizonyul, igyekszik azt kiegészíteni, vagy ujjal pótolni. A fenomenalizmus Kleinpeteri álláspontjában egyébként egy ellenmondás is van. A fenomenalisztikus világnézet lemond a világ megismeréséről és „abban áll a sajátossága, hogy megelégszik a tényleg tapasztaltnak visszaadásával”. Ámde ismételten találunk utalásokat arra, hogy a közvetlen tapasztalat nem adható vissza, a tapasztalati világot mi mesterségesen konstruáljuk meg, a tapasztalat reprodukciója mesterkélt, tehát hamis és „e hamisítást mi nem is tudjuk elkerülni.” (99). Ha ez így van, ha a fenomenalizmus szerint mi sem a rajtunk kívül lévő világot nem ismerhetjük meg, sem saját élményeinket nem tudjuk a maguk tisztaságában és valóságában gondolkodásunk és ítéleteink elemeivé tenni, akkor micsoda kritériumunk van az így megkonstruált tudomány helyességére és értékére nézve, és mit jelent az, hogy a tudás helyességéről a tapasztalat dönt és az igaz és hamis végső instanciája a közvetlen érzéklet? Kleinpeter nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az érzékletet nem szabad pszichológiai értelemben vennünk. Ámde ismerettenilag viszont mit sem tudunk vele kezdeni, mert nem igaz az, amit Kleinpeter mond, hogy az érzéklet, a tudat adott része. Egyes érzéklet nekünk egyáltalán nincs adva, csak érzékletkomplexum.

Az ismeret a fenomenalizmus szerint az elme ama tevékenységének eredménye, amellyel a természetes és mesterséges világot egymással szembeállítja, analizálja és összehasonlítja. Az ismert ítéletekben fejeződik ki, amelyek vagy azonosságot, illetve partikuláris azonosságot, vagy különbséget állapítanak meg. A ítélet, habár logikailag helyes is, éppúgy lehet hamis, mint igaz. A logika formái ugyanazok mindkettőnél, a kapcsolat helyességét vagy helytelenségét megállapítani nem áll a megismerő alany hatalmában. Az ismeret helyességének, az igazságnak pozitív kritériuma egyáltalán nincs. Csak az a negatív kritériumunk van, hogyha a megfigyelés ellenkezik a tétellel, akkor az hamis. Ez a negatív kritérium természetes kivá-

lasztást eszközöl a teóriák között. Amelyik elmélet helytelenek, vagy alkalmatlannak bizonyul, az eltűnik és helyet ad a helyesebbnek, vagy megfélelőbbnek. Egy tétel igazságát végeredményében tehát az dönti el, hogy tudományos használatra mennyire alkalmas. A segítségével végzett tudományos munka eredménye az irányadó értékére nézve. Ez áll még az axiómákra is, melyeknek igazsága használhatóságukban van. A geometriai axiómák tehát sem abszolút, sem szükségszerű igazságok, mert rendszerük helyettesíthető más rendszerrel és a geometria ezen az új alapon éppúgy fölépíthető, mint az euklidesin. Vagyis az axiómák igazsága is csak relatív, t. i. csak a további tételek komplexumával való összefüggésükben igazak. Minden ismeret és minden fogalom relatív. A mint nincs abszolút igazság, úgy nincs abszolút anyagi kvalitás, szubstancia, abszolút fizikai egység, abszolút mérték, abszolút mozgás, abszolút nyugalom, idő, tér.

Az ismeret és tudás e fogalmából következik a tudomány fenomenalisztikus fogalma. A tudomány nem az igazságot, a tudást adja nekünk, hanem csak eszköze a tudás megszerzésének. A tudomány célja az egyes egyén szellemi produktumát másoknak érthetővé tenni. Minden ismeret először egy gondolkodó szerzeménye, aki azt közölhetővé igyekszik lenni. Ez a nyelv által történik, melyet azonban fogalmi rendszerek és képletek által helyettesítünk vagy egészítünk ki, mint pld. a matematikában, kémiában és zenében. A tudomány feladata ezt a gondolat-ismeretátvitelt a legrövidebb, a legegyszerűbb és legtakarékosabb módon keresztülvinni. Ez a tudomány egy alapvető princípiuma, melyet Avenarius a legkisebb erő kifejtés elvének, Mach gondolatökönómia elvének nevezett el. A gondolatökönómia úgy a reális, mint a formális tudományokban érvényesül. Ha ugyanazon tényterületre különböző teória lehetséges — amint ez különösen a fizikában fordul elő — akkor a gondolat-ökönómia elve dönt és pedig a legegyszerűbb javára. De a gondolatökönómia elve az ismeretelmélet szempontjából is jelentőséggel bír. Ezzel a princípiummal t. i. megdől a tudománynak az az eddigi fogalma, hogy az általános és szükségszerűen érvényes tételeknek rendszere és az a kanti teória, amely szerint a tiszta matematikán kívül más nem volna igazi tudomány. E teória helyébe lép a tudománynak a gondolatökönómia elve szerinti fogalma az ismeretek minél rövidebb és takarékosabb közvetítése, ami által e fogalom tiszta és világos tartalmat nyer és egyben olyan terjedelmet, mely a tényleges viszonyoknak megfelel.

A fenomenalizmusnak kétségtelenül tudománytana a legértékesebb része. A machi gondolatökönómia és a gondolatok alkalmazkodása elvének részben ismerettani, de főleg módszertani nagy jelentősége elvitathatatlan, valamint joggal emeli ki Kleinpeter az új iránynak azt az érdemét is, hogy az apriorizmust végleg megdöntötte és a tudománynak az eddigi logikai mellé biológiai fundamentumot adott. A tudománynak az a meghatározása azonban, amit annak Kleinpeter ad, kiegészítésre szorul. A tudomány nemcsak az ismeretek továbbítása, és nemcsak a tények leírása, hanem a jövődönök a múltból való levezetése is és ezzel cselekvéseinknek irányítója

is.* Ezzel a követelménnyel pedig nehezen egyeztethető össze a relativitásnak az az extrém elve, amit Kleinpeter hangoztat. Ha a relativitásnak olyan jelentősége volna, mint a milyen annak Kleinpeter s vele együtt a fenomenalizmus néhány képviselője tulajdonít, akkor a tudománynak és első sorban a természettudománynak értéke egészen problematikussá válnék. Abból a tényből azonban, hogy a tudomány fenti feladatát igenis képes betölteni, következik, hogy a relativitás elve maga is relatív. Hogy semmilyen ismeret és semmilyen fogalom nem abszolút, abban igaza van a fenomenalizmusnak, de ez a relativitás éppúgy, mint Mach herakleitosi természetfelfogása végeredményében csak teoretikus jelentőségű, melyet a gyakorlati tudományban és világfelfogásunkban éppúgy figyelmen kívül hagyhatunk és hagyunk is, mint a matematikai számításoknál az eredmény helyességét folyton kevésbé és kevésbé befolyásoló pontosság-hiányokat.

Kleinpeter majdnem teljesen magáévá teszi a pragmatizmus igazságelméletét. Igaz az, ami használható s igaz az, ami az életet előmozdítja. Ám éppen a természettudósoknak kellene látnia, hogy ebben a pragmatista felfogásban a legjobb esetben is csak féligazság van. A pragmatista igazságfogalomnak lehet jogosultsága az erkölcsi és szellemi tudományokban, de ellenmondássá lesz, ha a reális tudományokban akarjuk alkalmazni. Minden tudományos igazságnak kell valamilyen objektív kritériumának lenni, ezt még Kleinpeter is elismeri, ha mindjárt e kritérium szerinte csak negatív, ámde a pragmatista igazságnak semmilyen kritériuma sincs, exakt tudományban tehát helye nem lehet.

Könyve második részében szerző a fenomenalisztikus felfogás jelentőségét fejtegeti az egyes tudományokban. A logika terjedelmét kiszélesíti, a fogalmak keletkezését, értékét és rendeltetését új világításban mutatja meg. A természetfelfogást új irányba tereli. Nyilvánvalóvá teszi a mechanikus természetfelfogás lehetetlenségét és keresztülvihetetlenségét. Az ok és okozat fogalma elimináltatván, a „megmagyarázás” nem mint eddig, a ténynek logikai levezetését jelenti, hanem az új, az ismeretlen összehasonlítását az ismerttel, ami mellett a végső tények megmagyarázatlanok maradnak. A pszichológiában a fenomenalizmus megszünteti a fizikai és pszichikai ellentétét és ezzel lehetőséget nyújt a régi lélektani probléma megoldására. A két jelenség elemei ugyanazok, csak a vizsgálat iránya különböző. Kleinpeter szerint a test és lélek eddigi metafizikai fogalma nem annyira azért mellőzendő, mert téves, mert elvégre tekinthetnők e fogalmakat és a viszonyukra vonatkozó elméleteket képleteknek és munkahipotéziseknek, melyekkel a tényeket épp úgy leírhatnók, mint a fizikai jelenségeket a fizikai munkahipotézisekkel.

* Kleinpeter még egy definícióját adja a tudománynak, a mely szerint a tudomány hipotetikus kényszer. Minthogy azonban idevonatkozó felfogása nem itt, hanem a *Die Erkenntnistheorie der Naturforschung* c. művében van részletesebben kifejtve, jelenleg nem akarok e definícióval foglalkozni. Azt hiszem lesz alkalmam egy külön tanulmányban e tudomány-felfogás egyoldalúságát és fél-igazságát kimutatni.

A test és lélek merev szétválasztása ellen azonban a legsúlyosabb kifogás, hogy ezzel a tényleges jelenségek nem adhatók jól vissza. A fenomenalizmus a két ténycsoport elválasztását arra szorítja, hogy az elemek változását részben az emberi testen belül, részben kívül lokalizálja. A testek nem egyebek mint képzetképek, a fizikai jelenség gondolatvilágunk konstrukciója. Az Én nem egy megmaradó egység, hanem érzékletek és képzetek kapcsolata. A fizikai és pszichikai parallelizmus az érzékletek és képzetek közti funkcionális függőséget jelenti.

E vázlatból kitűnőleg Kleinpeter magáévá teszi Mach pszichológiai felfogását, de bizonyos óvatossággal. Elfogadja a kvalitatív identitás tanát, anélkül azonban, hogy belebocsátkoznék az érzékletek függvényi viszonyára vonatkozó teóriába, az én és alanyiség problémájába, vagyis a machi filozófiának épen a legkényesebb pontjain siklik hallgatag keresztül. Ha ehhez hozzáveszem azt a körülményt, hogy szerző előző könyvében nem egy idevágó pontban, Machtől nagyon is eltérő álláspont jut kifejezésre, akkor arra a következtetésre jutok, hogy Kleinpeter maga is érzi a machi felfogás revíziójának, vagy legalább is kiegészítésének szükségességét.*

Az a terep, ahol a fenomenalisztikus világfelfogás alapgon-dolata a legtermékenyebb módon érvényesül, az erkölcsan. Sajnos, Kleinpeter, a legkurtábban végez könyvében az etikával, holott az a forradalmi és tisztító munka, melyet az új irány a tudományok műhelyében végzett, legértékesebb az erkölcsan terén volt. Az az új erkölcsani irány, amelynek főképviselői Nietzsche, Menger és Kleinpeter bátran hozzátette volna, Max Stirner, kutatni kezdte a hagyományos fogalmak eredetét és kritikai analízis alá vette első-sorban magát az érték fogalmát. Az eredmény volt annak az évezredes megmerevedett morálnak a megdőlése, amely abszolutumokon, a jó és rossz, az igazság, jog és jogtalanság abszolút fogalmain és érint-hetetlen erkölcsi imperatívuszokon épült föl. Kleinpeter találóan fedi föl a morál örök törvényeinek eredetét abban, hogy az ember nem elégedett meg a földi élő királyokkal, hanem absztrakt uralkodók után vágyott, melyeknek tirannizmusa minden történelmi zsarnok-ságot felülmúl. Amily kevésbé születtek velünk a logikai axiómák, épp oly kevésbé az erkölcsi ideálok.

Könyve utolsó fejezetében Kleinpeter a fenomenalizmus törté-netét adja és különösen behatóan foglalkozik Goethevel és Nietz-schevel, akikről számos idézettel igyekszik bizonyítani, hogy a feno-menalisztikus világnézet hívei. Ha szerzőnek Nietzsche vonatkozó megállapításai mindvégig igazak is, amit Goethéről mond, azt csak megszorításokkal tudom elfogadni. Goethe már régóta azzá vált, amivé a biblia, egy univerzális forrása, amelyben minden felfogás

* Hogy pl. az Ént nem tekinti pusztá érzékletkomplexumnak, mint Mach, azt a következő idézet bizonyítja: „Énünk lényegében különböző az összes tudat-elemek összegétől s azzal nem tehető egyenlővé . . . Az én fogalma nem eliminálható, az én tudat egy utolsó, a tapasztalat által bebizonyítható tény marad” (Kleinpeter: *Die Erkenntnistheorie der Naturforschung* 30. 1.)

és minden irány megtalálni véli a maga eredetét. Goethét idézik a racionalisták és szenzualisták, magukénak vallják a materialisták és empiristák, a spinozizmus mindig magának vindikálta és Haeckel főképviselőjévé avatta az ő monizmusának. Kleinpeter idézetei, megengedem, támogatni látszanak az ő álláspontját, de más idézetekkel Goethe világfelfogása egészen más megvilágításba is helyezhető. Sőt némely ugyanazon idézettel is meg lehetne Kleinpeter következtetését cáfolni. Kleinpeter szerint pl. ez a verssor:

Müset im Naturbetrachten
Immer eins, wie alles achten,
Nichts ist drinnen, nichts ist draussen
Denn was innen, das ist aussen.
So ergreifet ohne Säumnis
Heilig öffentlich Geheimnis.

a fizikai és pszichikai ellentétének Avenarius-Mach-Schuppe-féle föloldását egy harmadik által foglalja magában; holott ugyanezt a verssort a monisták mint Goethe panteizmusának egyik kifejező megnyilatkozását emelik ki és én a magam részéről is inkább hajlok ahhoz a magyarázathoz, hogy itt a természet és egy extramundális isten és nem a fizikai és pszichikai szembeállításáról van szó. Ugyanilyen más magyarázatlehetőséget enged meg a Faust-idézet is. Mind-ebből nem azt a következtetést akarom levonni, mintha a fenomenalisztikus felfogás Goethénél egyáltalán nem találna igazolást, de a felfogásnak csak bizonyos részei, bizonyos gondolatai azok, amelyeknek visszhangjával találkozunk nála, az egész Goethét azonban Kleinpeter sem jogosult az ő világnézete részére kisajátítani.

Goethén és Nietzschén kívül hosszasan méltatja Kleinpeter Mach korszakalkotó tevékenységét és azonkívül megemlékezik a modern tudomány és filozófiának mindazon képviselőiről, akik részt vettek, vagy vesznek a fenomenalisztikus gondolat kiépítésében. A függelékben a Mach elleni kritikákkal polemizál.

Kleinpeter könyve előszavában a fenomenalisztikus világnézet pozitív fölépítését ígéri, ezt az ígéretét azonban csak részben váltja be. Amit könyvében ad, az inkább egy váz, amelyre lehetne építeni, amely azonban így nem filozófiai rendszer, hanem csak egy új ismeretkritikán nyugvó módszertani princípium maradt. A könyvnek legnagyobb értékét abban látom, hogy kitűnő bevezető a modern természettudományos filozófiai gondolkodásba.

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Aradi Victor: Tanulmányok a nemzetiségi kérdés köréből.

(A ruthén skizma. — Pásztory Árkád. — A hajdúdorogi püspökség. — Visói Papp Simon).

A nemzetiségi kérdés tanulmányozására a nyelvhatárok a legalkalmasabb területek. Amíg a kompakt tömegben lakó nemzetiségi nép között a nemzetiségi kérdés jelenségeit elfödi a passzivitás, addig a nyelvhatárokon valósággal állandósul az erőpróba, a legapróbb jelenségek is nagyra nőnek és az ellentétek élesen kidomborodnak. Már ebből a szempontból is különösen alkalmas a kérdés tanulmányozására Magyarország, ahol a nyelvhatárok kusza szövevényével találkozunk és ahol aránylag kis területen, — úgyszólván egymás mellett találjuk a legtipikusabb jelenségeket.

Az elsőrendű nyelvhatár majdnem pontosan összeesik a legfontosabb topográfiai vonallal, az Alföld peremével. Ez a tömören lakó magyarság és a nemzetiségi lakta terület választvonalja és ez a vonal egyszersmind különböző gazdasági létérdekű népeket is választ el. Az Alföld földműves lakosságával iparra, bányászatra, erdőgazdaságra utalt nemzetiségi állanak szemben és ez a törvényszerűség a másodrendű nyelvhatároknál is szembeötlő. A másodrendű nyelvhatárok szintén földrajzi természetű vonalak, — az egyes medencéket és nagyobb völgyeket szegélyező perem. De ezektől eltekintve úgy a síkság, mint a hegyvidék a nyelvhatárok, a nyelvszigetek valóságos szövevénye. Alig van az országnak oly vidéke, ahol a nemzetiségi kérdésnek legalább csökevényeivel ne találkoznánk.

Még ebben a nagy tarkaságban is különös figyelmet érdemel a hat északkeleti vármegye, Zemplén, Ung, Bereg, Máramaros, Ugocsa és Szatmár vármegyék területe. Itt érintkezik a magyarság legészakibb határa a románság, ruthénség, tótság lakta területekkel és a tarkaságot még fokozzák a kazárok és a szétszört német telepek. Az érdekes vidék tanulmányozása a nemzetiségi kérdés sok részletére vet jellemző világot és magyarázatát adja sok oly dolognak, amelyek mint alig megfejtető problémák merülnek fel más nemzetiségi vidékeken. Lépten-nyomon látszólagos ellentmondásokkal találkozunk és ugyancsak lépten-nyomon találkozunk azokkal a jelenségekkel is, amelyek ezeket az ellentmondásokat megértetik. Ugyanazon nemzeti-

ségnél aránylag kis területen a beolvadás, a passzivitás és az ellentállás legkülönbözőbb fokozataival találkozunk és kitűnő anyagot gyűjthetünk a törekvések és eredmények összehasonlítására. Az óriás anyaghalmozék kimerítő ismertetése nagyon messze vezetne és ezért most csak néhány aktuális kérdés kapcsán vázoljuk ezeket az eredményeket.

Amint már előzőleg kiemeltük, a magyarság terjeszkedésének legészakibb határa itt ér össze a nemzetiségek lakta területek határaival. Ezek a határvonalak azonban korántsem élesen kiemelkedőek és jelentős területen kevert a lakosság. Különösen elmosódott a magyarság és a románság közötti határ Szatmármegyében, amelynek sok járásában a legtöbb falu kevert lakosságú. A magyar és a román földnépe itt békésen él együtt, a legutóbbi időig a közigazgatás egyformán bánt velük és ezáltal bizonyos érdekezésség fejlődött ki közöttük. A magyarok megtanultak románul, a románok viszont magyarul és a bilingvis nép között nyoma sem volt a széthúzásnak. Hogy mily kevésbé fejlődött ki itt a tömegekben a nemzetiségi ellentét, azt kitűnően bizonyították a hajdúdorogi püspökséghez való kapcsolás következtében kitört botrányok, amikor is az ellentálló románság akcióját a magyar parasztság rokonszenvvel nézte, sőt sokhelyt támogatta is. Ugyancsak ilyenek a viszonyok Szatmármegye délkeleti részében, — az erdődi és a nagysomkúti járásokban is, — ahol úgy a magyar, mint a román tömegek egyaránt el vannak nyomva és féljobbágyi sorsban sínlődnek. Itt már ki van fejlődve a románságban a nemzetiségi érzés, de ez nem okoz meghasonlást. A magyar paraszt itt is megérti román társát és rokonszenvvel kíséri törekvését, amely elsősorban az általa is gyűlölt közigazgatás ellen irányul.

Nagyon érdekes ezen a vidéken a románkérdés. A máramarosi román intelligencia teljesen beolvadt a magyarságba, — helyesebben szólva a dzsentriosztályba, — vezető részt vesz a közigazgatásban, bejutott a közhivatalokba és képtelenül kifejlesztette ennek az osztálynak bűneit. A szomszédos szatmármegyei Avasban viszont a románság teljesen magára van hagyatva, a beolvadásnak még nyomaival sem találkozunk.

A ruthénség körében szintén nagyok az ellentétek. A ruthénség intelligenciája teljesen beleolvadt a magyarságba és előszeretettel tagadja le ruthén származását. A föld népének az a kis része, amely írni-olvasni tud, szintén beolvadófélben van. Az analfabéták nagy tömege passzív, abszolút elnyomatásban él és nincs meg a nemzeti-ségi öntudata. A ruthénség körében csakis néhány intelligensebb, Amerikában megfordult munkásemberben él titokban a nemzetiségi öntudat.

Az osztályozás és a lényeg tekintetében teljesen azonosak a viszonyok a terület nyugati részén lakó tótoknál, de az intenzitás más. A tótságoknak csak nagyon kis része olvadt be, míg a nemzetiségi érzés hasonlíthatatlanul intenzívebb.

A szétszórt német telepeket a Sárosból átvándorolt németek alkották. Nagyrészüket mint iparos vagy mint bányász került ide, de nem tudott a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodni és teljesen

tönkrementek. Beolvadásról csak azon részüknél lehet szó, amely teljesen elszegényedett és kiszakadt a kis telepekből, viszont a nemzetiségi öntudat majdnem teljesen hiányzik náluk.

Nagyon érdekes a kazárság elhelyezkedése a tarka lakosságú vidéken. A kazárt bigott vallásossága élesen elkülöníti és sajátos helyzetük izolálja őket. A hat vármegye területén még alig volt példa arra, hogy a kazár levetköztette volna faji sajátosságait és beleolvadt volna a magyarságba, avagy valamelyik nemzetiségbe. A meggazdagodottak közül is csak azok olvadnak be, akik elkerülnek a vidékről és kivonhatják magukat a szigorú ellenőrzés alól. Ahol tömören lakik a kazárság, ott teljesen a rabbik uralma alatt él és példátlanul szigorúan ragaszkodik vallásához, faja hagyományaihoz. Helyi beolvadásról csak annyiban lehet szó, hogy a rendezettebb viszonyok között élők kész szolgái a közigazgatásnak és szembe helyezkednek a nemzetiségekkel, amit hazafiúi szolgálatnak tekint a közigazgatás. Maga a tömeg passzív, de megtámadtatás esetében roppant hevesen védekezik. Jól láthattuk ezt nemrégiben, amikor a Vadász-féle választás előtt bezártak néhány chajdert. A kazárság egész tömege megmozdult, élehangú röpiratokban keltek ki a „magyarosító tendencia”, — a magyar nyelvű iskoláztatás ellen és a nyugtalanság addig nem szűnt meg, mígcsak békében nem hagyták a chajdereket.

Ez a sok rikító szín kaleodoszkópszerűen változik az érdekes területen. A tarka képek közül kiválogattunk néhány jellemzőt és a sort a

ruthén skizma

körüli mozgalmak ösmertetésével kezdjük meg.

A huszonöt milliónyi oroszországi és negyedfél milliónyi galíciai ruthénség félmilliónyi magyarországi töredéke egészen különleges helyzetet foglal el nemzetiségeink között. Az oroszországi ruthénség maga is erősen el van nyomva, amit leginkább az ukrainai parasztlázadások bizonyítanak, de azért ebből az elnyomott népből mégis kiválnak a Gogolok, Goncsarovok és Sevesenkák. Ugyancsak elnyomatásban élnek a galíciai ruthének is,* de azért nemzetiségi mozgalmaik folyton intenzívebbekké lesznek és ezzel párhuzamosan javul helyzetük is. A magyarországi ruthénség helyzete teljesen reménytelen és a ruthénkérdéssel foglalkozók túlnyomó része egyetért abban, hogy a mi ruthénségünk haldokló nép. „Egy darab Oroszország Magyarország testében, olyan, amilyen a kancsuka országában sincs. Egy beteg testrész, mely megcsúfolja a magyar igazgatási képességet és állandó fertőzést terjeszt.”**

* Gróf Bobrinsky Vladimir, herceg Sapicha Pál és W. J. Birkbeck szerint (*Times*, 1912. április, május és decemberi számai) a galíciai ruthénség elnyomatása és papjaihoz, a közigazgatáshoz való viszonya sok tekintetben megegyezik a magyarországi ruthénekével, csakhogy az elnyomatás Galiciában nem oly intenzív és a nép nem degenerálódott, mint minállunk.

** *A ruthén kérdés. Az Est*, 1910. december 24.

A hetvenes évekig a ruthénség nyugodtan, rendezett viszonyok között élt. Intelligenciája azelőtt is beleolvadt a magyarságba, de nem szakadt el teljesen a néptől és nem fordult vele szembe. A hetvenes évek sovén fellángolása azonban megváltoztatta a helyzetet. Ebben az időben általában sokat szenvedtek a magyarországi nemzetiségiek és az oroszokon ruthénnel szemben különösen nagy volt az ellenszenv. A ruthén intelligencia féltette kiváltságos helyzetét, letagadta ruthén származását és „hazafias érdemek”-re törekedett. A ruthénségnek nincs nemzeti egyháza, mint például a románságnak és így a nép még görögkatholikus papságánál sem talált támaszt. Innen indult ki a pusztulás és a folyton növekedő kazár bevándorlással egyre szomorúbbá lett. A közigazgatás, saját intelligenciája, papsága és a kazárság összefogott ellene és a ruthénség csakhamar visszasüllyed a legsötétebb jobbágykorszakba. Telekkönyvi machinációkkal, uzsorával és hamis tanúkkal kihúzták lábai alól a földet, amelyet ma nagyrésztben harmadra művel, a perkoltségekre ráment kis állatállománya, amelyet azonban ő nevel, gondoz továbbra is, de a tej és borjút az új tulajdonos kapja. Az általános elszegényedés következtében a ruthén nem képes normálisan élelmezni magát és rákapott az élelempotló pálinkára. Alig két évtizedes „beolvasztó politika” a földig sújtotta a szerencsétlen népet.

Azonban alacsony kultúrával nem egészen elviselhetetlen a rab-szolgaság sem és a ruthénség óriás analfabéta tömegei elhelyezkedtek valahogy és alkalmazkodtak a változott viszonyokhoz. Csak egy dolgot nem tudtak elviselni, a papi kizsákmányolást. A görögkatholikus ruthén papok sovén magyaroknak vallják magukat és ezt úgy bizonyítják be, hogy minden felvetődő vitás kérdésben szembehelyezkednek a néppel. Különösen a közigazgatási hatóságok kegyeit keresik és ezekért a szolgálatokért meg is kapják jutalmukat. A közigazgatás szintén támogatja őket a néppel szemben és ez a magyarázata annak, hogy a koldusszegény ruthén falvak papjai nagyrészt vagyonokat harácsolnak össze.

A ruthén papok az egyháztól nyerik alapfizetésüket, a lakást, gazdasági épületeket és a termőföldet. A viszonyokhoz képest már ebből is igen jól megélhetnének, mert ez is jelent átlag négyezer koronát. Ehhez járul a kongrua, amellyel 1600 koronára egészíti ki az állam a pap jövedelmét. A 4000—1600 korona közötti különös viszony ne lepjen meg senkit, mert itt már nem matematikáról, hanem közigazgatásról van szó. Igenis a négyezer koronát egészíti ki ezerhatszáz koronára az állam, csak hogy közben még a szolgabírónak is van szerepe és itt tűnik ki először, hogy milyen becses a papra nézve a szolgabíró barátsága. A szolgabíró a négyezer koronás tényleges jövedelmet mondjuk négyszáz koronára becsüli és ennek alapján ad az állam ezerkétszáz korona „pótlék”-ot. A kongrua által a ruthén pap jómódja biztosítva van, de az egyház és állam után a nép következik és a ruthén pap a szolgabíró segítségével rettenetesen megsarcolja híveit. A párbér sok ruthén hívó jövedelmének tekintélyes részét elnyeli, — igen sok ruthén többet fizet párbérben, mint állami adóban. Különösen a legszegényebbekre terhes ez az adó, mert a

ruthén papság szintén híve a fordított progresszív adónak. Egy négyholdas ruthén parasztember évente egy szekér szénát, egy szekér fát, egy véka zabot, két napszámot és ünnepnapokon 1—1 oltári kenyeret fizet a papnak. Természetesen nagyrészt pénzértékre átszámítva. És ezek a számítások megdöbbentő képet adnak arról, hogy milyen drága a ruthén vidéken a széna, a fa meg a napszám.

Ezek a jövedelmek már magukban véve elegendőek volnának ahhoz, hogy a ruthén pap nagyúri módon megéljen, de a tulajdonképpeni jövedelmi forrás csak ezután következik. Az eddigieket csak azért kapja, mert pap; papi működéséért már külön díjazás jár, — a stóladíjak. És a ruthén pap remekül ért ahhoz, hogy milyen útkonmódokon sarcolja meg híveit. Mielőtt az új adóalany megszületik, a ruthén pap megáldja a terhes anyát = stóladíj. Az újszülöttet kereszteléssel fogadja a nyájba a pap, = stóladíj. A felgyógyuló anyát megáldja és „anyává avatja”, = stóladíj, a beteg gyermekre ráolvas, = stóladíj. A bajba kerültekért misét mond, a haldoklónak utolsó kenetet ad, elkészíti végrendeletét, (természetesen meg nem feledkezve a szent egyházzal = önmagáról sem) a halottat eltemeti, a házat felszenteli és a vetést megáldja, ami mind stóladíjat jelent. Nem szólva a zseniális újításokról, amelyekről helyenként rémmeséket mondanak.

A mindenéből kiforgatott, vegetálni is alig képes ruthén parasztot ezek a papi terhek nyomják a legjobban és elsősorban ezektől akar megszabadulni. Ezek már létminimumát — a ruthén értelemben vett létminimumot — apasztják és ezek ellen egész kiéhezett szervezete fellázad. Ez a magyarázata annak, hogy a különben bigott nép körében egyre erősebbé lett a vágy, elszakadni a papoktól. Néhány elszántabb, éhesebb úgy segített a bajon, hogy kitért, de most már szembetalálkozott a közigazgatás büntető hatalmával. Semmi kedvünk sincs ahhoz, hogy okmányhamisítással, csalással vádoljuk meg a magyar közigazgatást és ezért beszéljen helyettünk a közigazgatás egyik tényezője, Riskó Béla huszti szolgabíró.* „Akiről tudtuk, hogy át akar térni, az ellen vizsgálatokat tartottunk közrendészeti, közegészségügyi és más ilyen paragrafusok alapján. És büntettük őket.” A papok vérszemet kaptak a támogatás következtében és csakhamar a papok, a közigazgatás és a bíraskodás egész ereje ráfeküdt a renitensekre.

A szerencsétlen emberek belátták, hogy egymagukban képtelenek lerázni a nyűgöt nyakukról és segítséget kerestek. Magyarországon egyetlen szláv liturgiájú egyház van, a görögkeleti szerb. Ide — Brankovics pátriárkához — fordultak segítségért és megkérték, küldjön egy bizalmi embert, aki elősegíti a kitérést és az új egyház szervezését. Brankovics örömmel vállalkozott és a budai szerb püspököt bízta meg az ügy vezetésével, aki a lelkes Petrovics Geraszimot küldte le Máramarosba. A nép úgy fogadta mint szabadítóját, a közigazgatás tehetetlen volt Petrovicscsal szemben és a papság rémülődve látta, hogy mily nagy a ruthénségnél az elszakadási vágy. Firczak ruthén püspök felsietett Bécsbe és könyörgéseire az udvar

* *Az orosz igazság. Az Est*, 1913. március 24.

köréből intették le a budai szerb püspököt. Petrovics kénytelen volt visszatérni Máramarosból és a magára hagyott népre újra ráfeküdt a közigazgatás. Csakhamar „fölfedezték”, hogy a skizmát orosz kezek élesztgetik és a kitérőket „hütlenség” címén súlyosan elítélték. A brutális üldözés megtörte a népet és a kitérések egyidőre megszűntek. Hogy a ruthén papok semmit sem tanultak az esetből, az csak természetes.

A skizma erőszakos elfojtása végzetes hatású volt a ruthénségre nézve. A görögkeleti szerb egyház szláv liturgikus nyelve, demokratikus szervezete nagy megkönnyebbülést jelentettek volna reájuk nézve és különösen az lett volna fontos, hogy a szerb papok már a dolog természeténél fogva a közigazgatási hatóságokkal szemben a néphez szítottak volna. Csakhogy a magárahagyott nép nem bírta kiküzdeni még ezt sem, visszasüllyedt a közigazgatási papi jobbságba.

Új reményt ébresztett a ruthénségben a máramarosi románság körében ébredező skizma-mozgalom. Délkeleti máramaros románlakta vidékeinek papsága a ruthén papok példájára sarcolta a népet és különösen a szacsali járásban túrhételenné lettek a viszonyok. A járás román papjai fantasztikus módjait eszeltek ki annak, hogyan lehet a népet sarcolni és a román görögkatholikusok között is megindult a skizmamozgalom. Csakhogy a románság viszonyai mások, más a nép vérmérséklete is és csakhamar erőszakos összeütközésbe került a papok segítségére siető közigazgatással. A ruthének feszült figyelemmel kísérték a küzdelmet, egész Máramaros, Bereg és Ung népe lázban égett és a lángot csak szította a magyar lapok gyűlöletteljes hangja. A közigazgatás kénytelen volt a csendőrséget igénybevenni és a Szacsalra érkező Cristea görögkeleti román vikáriust Scholcz Béla főszolgabíró csendőrökkel akadályozta meg útja folytatásában. Nagy erőlködéssel leverték a mozgalmat, de azért ez mégsem maradt eredménytelen a máramarosi románságra nézve. A papok belátták, hogy ezt a népet nem lehet oly könnyen leigázni, mint a szerencsétlen ruthéneket és kiegyeztek velük. Néhány helyen kigyulladt a pap szénakazalja, más helyen más úton félemlítették meg és a román görögkatholikus pap kénytelen volt kisebb, de azért elég bő falatokkal megelégedni. Igaz, hogy azóta a máramarosi románság és papsága között feszes a viszony, de ennek is csak hasznos eredményei vannak a népre nézve.

A románság győzelme nem maradt hatástalan a ruthénekre nézve. A ruthén papok riadozva látták, hogy az öntudatra ébredt nép mily könnyen rázza le bilincseit és még jobban ráfeküdtek saját népükre. A szerencsétlen emberek nyomorúságos életének minden mozzanatánál ott örködött a pap és mindezért szedte a stólat. A helyzet egyre elviselhetlenebbé lett és a koponyákban égett, perzselt az elszakadási vágy. Kétségbeesetten látták, hogy a két magyarországi ortodox egyháznál nem kaphatnak segítséget és külső segítség nélkül képtelenek felszabadulni. Ekkor ébredt néhány Amerikát megjárt ruthén agyában az a gondolat, hogy az orosz görögkeleti egyház segítségét veszik igénybe. Oly természetes ez az elhatározás, hogy csak a magyar közigazgatás tudott rajta megakadni. Elvégre a ruthének megkísérel-

ték a megoldást itthon, a szerb és a román görögkeleti egyházakkal és nem rajtuk múlt, hogy mindezek a kísérletek eredménytelenek maradtak. Amikor minden kötél szakadt, évtizedes vergődés után, fordultak csak az orosz egyházhoz. És akkor hívtak be orosz papokat. Néhány intelligensebb, lelkes ruthén parasztember kiment orosz zárdákba, áttért, megtanulta a görögkeleti egyház tanításának alapelveit, felszenteltette magát hittérítőnek és visszatérve a mozgalom élére állott. A ruthének százával tértek át és rövid idő leforgása alatt a papok hatalma alapján megrendült.

Ebben az esetben Beregmegyében erősödött meg lefelől a mozgalom. Palay András főispán és Gulácsy István alispán már 1911-ben jelentették a kormánynak, hogy a nép körében „felette gyanús” mozgalom észlelhető, hogy a görög katolikusok „egyszerre csak görögkeletiekké akarnak lenni. Áttérnek az orosz hitre és nyelvük mellett vallásukkal is Oroszország felé fordulnak.” Akkoriban még nem mertek erélyesebb eszközöket alkalmazni az áttérőkkel szemben és megelégedtek a közigazgatási úton való üldözéssel.

A balkánháborúval kapcsolatos orosz mozgósítás első napjaiban gyökeresen megváltoztak a viszonyok. Hirtelen felfedezték az „orosz kéz” munkáját, a ruthén papok Papp Antal püspök elnöklete alatt értekezletet tartottak Ungváron és sürgős feliratot intéztek a kormánynak, kérve a „hazára nézve oly veszélyes” skizmamozgalom elfojtását. Megoldási módot is ajánlottak és ez a megoldási mód maga jellemzi legjobban úgy a ruthén papokat, mint magukat a viszonyokat. „Legbetegebb vizsgálat” alapján el kell kobozni minden skizmat előmozdító vagy terjesztő könyvet, füzetet és írást, ezek postai és vasúti szállítását meg kell tagadni és a „bűnösök érzékeny pénzbüntetéssel sújtandók”.

A „legbetegebb vizsgálat” meg is indult és a csendőrség rövid időn belül elkobozott néhány zsáknyi imakönyvet, misekönyvet és rőpiratot. A hatóság sürgősen átvizsgálta valamennyit és csakhamar felfedezte az „államellenes tendenciát”. A misekönyvek ugyanis Oroszországból származtak és mint minden orosz misekönyvnek, úgy ezeknek a címlapja előtt is ott díszelgett az orosz címer és fölötté az orosz felírás: „Imádkozzatok a cárért”. Az imakönyvekben pedig volt egy csomó orosz imádság, a cári család egészségéért, az orosz fegyverek győzelméért. A szegény ruthének persze nem az orosz cár imádságáért lettek skizmatikusok, hanem azért, hogy megszabaduljanak vámpíréhes papjaiktól. De a hatóság más szemmel nézte a dolgot és ezek alapján mint „felségárgulás”-t kezelték az ügyet. Báró Perényi Zsigmond máramarosi főispán sürgős felterjesztést intézett az igazságügyminiszterhez és különleges intézkedést kért.

És az igazságügyminiszter méltányolta is a főispán aggodalmait, jobban mondván méltányolta a ruthén papok „hazafias érdemeit”. A máramarosszigeti királyi ügyészség, azaz a törvényszék hatáskörét a skizma-felségárgulás ügyekben kiterjesztette Máramaros, Bereg, Ung Ugocsa- és Sáros vármegyék egész területére és külön vizsgálóbizottságot szervezett. A belügyminiszter a maga részéről Homér Imre

budapesti határrendőrségi tanácsos vezetésével határrendőrökből és detektívekből álló tizenegytagú vizsgáló bizottságot küldött ki. A bizottság végigjárta a rutén községeket, tömeges házkutatásokat és letartóztatásokat eszközölt és csakhamar kitűnt az is, hogy a skizmamozgalomban az orosz papoknak alávetett görögkatholikus magyar parasztság is részt vesz, sőt igen sok magyar nemességű, törzsgyökeres magyar paraszt van a skizmatikusok között. Ez azonban nem gyűjtött világosságot a rendőri koponyákban és kérlelhetetlen szigorral folytatták az üldözést.

A külföldi lapok a *Novoje Vremja* nyomán az idei tavasz elején rémes dolgokat írtak erről a vizsgálatról, ezek hitelességét azonban mindeddig nem volt módomban ellenőrizni. Magam az árvizes időben jártam a vidéken és a rettenetes pusztulás közepette csak kevés adatot gyűjthettem és kénytelen voltam egy ottlakó barátomat megkérni arra, hogy a további adatokat gyűjtse össze. De az a kevés adat, amely néhány nap alatt birtokomba jutott, már magában véve is elegendő arra, hogy megrajzoljuk egy középkorisan rémséges vallási üldözés sötét kereteit. A belügyminiszteri vizsgáló bizottság három hét alatt nyolc község kunyhóit vizsgálta végig és több mint félszáz szerencsétlen ruthént juttatott vizsgálati fogságba. A csendőrség maga nem bírta el a rettenetes hajszát és kénytelenek voltak a csendőrzárórsöket egy-egy szakasz katonával megerősíteni. Tény az is, hogy a skizmatikusokat láncra verve kísérték az ügyészi fogházakba, ahol ugyancsak láncra verve várják a főtárgyalást, amelyen az 1878. évi V. törvénycikk 127, 129, 132. §§. alapján felségsértés címén emel ellenük vádat az ügyészség. És végül nagyon szomorú, de jellemző tény, hogy az összes magyar polgári napilapok hosszánával kísérték a bizottság működését.

De azért a kormány jól látta, hogy még ez a drasztikus megoldás sem lehet végeleges és rászánta magát arra, hogy tegyen is valamit ezért a szerencsétlen népért. Nagyobb összeget bocsájtott Papp Antal püspök rendelkezésére, hogy indítson kultúraképzést a ruthének között. Az akció egyévi cselekménye két ruthén nyelven írt füzet, Viseman Fabiolá-ja és Volosin Ágost bazilita gyermekmeséinek kiadása volt . . .

De nagyon messze vezetne az események részletes vázolója és egyelőre szegezzük le a végeredményeket. A rettenetes üldözés dacára a skizma folyton terjed és ugyancsak a rettenetes üldözés következtében ébred a ruthénségben a nemzetiségi öntudat. Feleszméltek és látják, hogy ők csak mostoha gyermekei ennek az országnak, hogy minden, amit ők magyarnak ösmernek, — ellenük fordul és vérüket szipolyozza.

A ruthén skizmakérdés kapcsán áttérhetünk az északkeleti felvidék egyik legérdekesebb kérdésére, a volt szentbazilrendi szerzetes, Pásztory Árkád dolgaira. A máramarosi skizmaellenes vizsgálatok alkalmával a határrendőrség egy hittérítőnél Szófiából keltezett levelet talált, amelyben azt írták a hittérítőnek, hogy minden ügyében forduljon csak bizalommal Pásztory Árkádhoz. A vizsgáló bizottság csodálatosképpen ebben az esetben nem volt szigorú és a lapok is

elhallgatták az ügyet. Már ez magában véve is felkeltette érdeklődésemet Pásztory személye iránt és ehhez csakhamar más körülmények is hozzájárultak. Egyes budapesti napilapok, — főképpen a *Világ* és *Az Est*, — rémséges dolgokat írtak az avasi* viszonyokról, de csodálatosképpen csak a nép „gazságairól” írtak. Hogy milyen iszákos, verekedő, fajtalan az Avas népe. Majd a bikszádi bazilrendi zárdát kezdték ki és végül egy egész csomó lap rácsapott a tartolczi kazár uzsorásokra. Gyakorlott újságolvasó és megfigyelő előtt nem maradhat rejtve a tendencia és így az avasi cikkekben csakhamar rá is akadtam valami titokzatos, — tisztán ki nem vehető tendenciára. Csakhamar megtudtam azt is, hogy a közleményeket úgynevezett progresszív körökből sugalmazzák. Előbb innen igyekeztem felvilágosítást kapni, de az illetők mereven elzárkóztak. Akkor a szatmári román nemzetiségi mozgalmak vezetőihez fordultam és azoktól kaptam meg a szükséges felvilágosításokat, amelyek alapján összegyűjthettem az adatokat és ezek világánál egy páratlanul álló kórkép keretei bontakoztak ki.

Pásztory Árkád

nemcsak egy barát neve, hanem egy egész különleges és eddig még nem ösmertetett, de a nemzetiségi vidékeken oly nagyon is ösmert típus képviselője. Pásztory Árkád viselt dolgai mélyen bevilágítanak a ruthén- és a románkérdés, továbbá a két nép papjainak életébe, a nemzetiségi kérdés legrejtettebb zugaiba.

Pásztory Árkád egy szegény beregmegyei ruthén javasasszony fia, aki már gyermekkorában a bazilita szerzetesek közelébe került. Az anyai háznál tanult kéziügyességnek és furfangnak nagy hasznát vette és a baziliták felkarolták, szerzetesnek nevelték. Ez a nevelés persze nem jelentett sokat, a fiatal ruthéngyerek segédkezett az egyházi szertartásoknál, valamennyire megtanult írni-olvasni is, később imákat, szertartási dolgokat és néhány főszent élettörténetét tanulta meg és mire húsz éves lett, belépett a magyarországi Szent Nagy Bazil-rendbe. A rend híres máriapócsi zárdájában kezdte meg pályafutását és csakhamar tudója lett az összes szent titkoknak, egész a síró Mária-kép titkáig.** Kitűnő tanítványnak bizonyult, mert csak-

* Az Avas Szatmármegyének Máramarossal szomszédos része és itt lakik Pásztory Árkád is.

** „Illetékesen beavatott helyen” elmondották a síró Mária-kép csodájának magyarázatát. A csoda alapja abban áll, hogy a képet a templom oly pontjára helyezik, ahova naponta csak rövid ideig esik be egy keskeny sávja a napsugaraknak. Tegyük fel, hogy a képre délután hat óratól hat óra tíz percig süt egy lassan tovasikló fénykéve. A többi már nagyon egyszerű dolog. A déli szünet alatt, amíg üres a templom, valamelyik barát széles foltot ken a kép szeméi alá olyan illó olajjal, amely 10 — 12 óra alatt nyom nélkül elpárolog. Délután vecsernyére megtelik a templom és amikor a fénykéve közeledik a képhez, a pap ügyesen odairányítja hívei figyelmét. Amíg a fény-sugár nem ér az olajfolthoz, semmi különös nem látszik a képen. De ahogy

hamar egész önállóan végezte a „csodatevés”-eket, a betegek gyógyítását, a jövendőmondást, sőt néha bizalmas környezetben a szenteket is elővarázsolta. Csakhamar vetekedett hírneve a Mária-képével és a szegény tót, ruthén, magyar és román parasztok távoli vidékekről felkeresték. Pásztory csodát-csodára halmozott, míg végre közbelépett a hatóság, a főszolgabíró leleplezte dolgait és a rend úgy vette elejét a botránynak, hogy Pásztoryt a csendes nagybereznai zárdába helyezték át.

A nagybereznai zárda csendes hely volt addig a percig, amíg Pásztory oda nem érkezett, de attól az időtől kezdve ugyancsak látogatottá lett. A papi üzlet képtelenül fellendült, a kuruzslások csodái mindennaposak lettek, de azért a barát nem érezte jól magát. Nagyberezna nem volt alkalmas hely, a sok kliens nagyon feltűnő volt a csendes vidéken és Pásztory sürgette a rendet, hogy helyezték át alkalmasabb helyre. A rend vezetői belátták, hogy egy forgalmas búcsújáró helyen Pásztory jobban kifejtheti „tehetség”-ét és ahogy feledésbe mentek kissé a máriapócsi dolgok, a bikszádi búcsújáróhely házfőnökévé tették.

Pásztory okult a máriapócsi szomorú eseten és most már az volt az első dolga, hogy megnyerje magának a közigazgatási hatóságok jóakarátát. Ezért fényes ünnepségeket tartott a zárdában, amely csakhamar a szatmári urak kedvenc találkozóhelyévé változott. A bikszádi víg élet híressé lett, híre terjedt a jó lakomáknak, a kitűnő boroknak és az új házfőnök bőkezűségének, úgy hogy néhány hónap múlva Pásztory biztonságba érezte magát. Akkor újult erővel hozzáfogott a csodatevés mesterségéhez. Az egyik földszinti teremben színpadot épített modern felszereléssel, titokzatos színes világitásra és szűkség esetében vakító magnéziumfényre berendezve, csapóajtókkal, sülyesztőkkel, ahol a szűz Mária meg a Gábor arkangyal jelent meg esetről-esetre, hiányos öltözetben, de dicsfényel és óriás szárnyakkal és praktikus tanácsokkal látták el a szegény bámuló hívőt. Sőt szükség esetében jó magas kamatra kölcsönöket is adtak a megszorult hitelképes egyéneknek szabályos kötelezvény ellenében.

A rend vezetői nyugtalankodva nézték Pásztory vakmerő működését és amikor lejárt a három éves ciklus, már nem választották meg újra házfőnökké. Csakhogy most már a közigazgatás mozdult meg a jó pajtás érdekében: Papp Kálmán főszolgabíró, Privigyei Bertalan körjegyző, Finta János bíró és Majos Károly pénzügyigazgató vezetésével küldöttség ment a szamosújvári és munkácsi püspökökhöz és kieszközölték, hogy Pásztory Árkád továbbra is Bikszádon maradjon.

A következő három év eseményei oly regényesek, hogy csak a bizonyítékok kapcsán merném elmondani, ahhoz azonban szűk ennek a cikknek kerete. Tekintsük tehát csak a végeredményt. Pásztory maga is érezte, hogy túlságba viszi a dolgokat és hogy a játék könnyen veszélyessé válhatik, továbbá tudta azt is, hogy baj esetében

a kéve szélső fénysugarai érintik az olajfoltot, az csillogni kezd és a sugarak lassú vándorlása közben a csillogó olaj csepp meglepő hűséggel utánozza a könnyek gördülését. Másnapra elillan az olaj és a Mária újra nem sir addig, amíg a papok újra célszerűnek nem találják.

a baziliták támogatására már nem számíthat. Ezért minden igyekezete oda irányult, hogy a pápai udvarnál nyerjen védelmet. Tízezeret küldött évente Péter-fillérek alakjában Rómába és a sok pénz sok rokonszenvet szerzett meg Pásztorynak. A majdnem analfabéta* barátot kinevezték pápai kamarásnak, trónállónak, a szent sír lovagjának és Pásztor most már biztonságba érezte magát. Hallatlan mértékben kiterjesztette a szent üzletet és százezreket harácsolts össze a jámbor bucsusoktól. A szentek meg az ördögök mindennaposak voltak Bikszádon és a vasveretű ládában halomra gyűlt a váltópénz, a bankó meg a kötelezvény. Már maga a közigazgatás is nyugtalankodva nézte a jó pajtás csodás buzgalmát, különösen amikor a környéken túlságosan elszaporodtak a hamis ötkoronások és a közvélemény hangos felzúdulására kénytelenek voltak a zárdában is házkutatást tartani. A baziliták is rettegve gondoltak a botrányra, amely nem is késett sokáig. Szmrecsányi püspök egy csomó uzsora- és kuruzslási eset kapcsán följelentette Pásztoryt a szentszéknél.

Az első följelentés még nem vezetett eredményekre, bár maga Firczák püspök is támogatta Szmrecsányi akcióját. Pásztor akkor már szoros összeköttetésbe lépett néhány fővárosi napilappal és hírlapi akciót indított ellenfelei ellen. Politikai térre játszotta át az esetet, majd pedig nemzetiségi kérdést csinált belőle** és így sikerült elérnie, hogy Rómában húzták-halogatták a döntést. Szmrecsányi azonban nem nyugodott meg, újabb vádiratot küldött Rómába és ebben már oly kegyetlenül súlyos bizonyítékokra mutatott rá, hogy kénytelenek voltak Pásztor ellen elrendelni a vizsgálatot.

A vizsgálat folyamán Pásztor minden követ megmozgatott, minden eszközt felhasználta arra, hogy bírát megfélemlítse. A fővárosi lapokban képtelen cikkeket jelentek meg, „leleplezte” a jámbor Firczák püspököt mint orosz agitátort, hazaárulót, „leleplezte” a Szent Bazil Társaság hazaellenes aknamunkáját, megtámadta a vizsgálatot vezető papokat és aki az akkori *Magyar Szó*-ból, *Magyar Állam*-ból, *Pesti Napló*-ból, *Magyar Estilap*-ból avagy a *Magyarország*-ból ösmeri a kérdést,** az meg van győződve arról, hogy 1900 közepén az észak-

* Intelligenciájának jellemzésére a sok példa közül álljon itt egy felirat, amelyet a bikszádi zárda nagytermében lógó kép alá festetett. Ez a jeles felirat eredeti ortográfiával így szól: „Le színezés Izsaiás archimandritának kegyetlen megölése a szerzetett üldözi zsvány haramiák által a bikszádi szent szerzet lakhelyén.”

** *Magyar Szó*: 1910 június 12. „Az apátúr és a gvardián” „Oláh jelölt van, — magyar ebéd nincs” — alcímmel. Ugyanott, június 14. „Az apátúr és a gvardián”.

*** *Magyar Szó*: 1900. szeptember 26.: „A püspök színe változása”, szeptember 27.: „Firczák püspök körlevele”, szeptember 28. .: „Szent Bazil Társulat. — Firczák püspök és a ruthének, —” szeptember 29.: „Nemzeti eretnokség”, szeptember 30.: „Magyar hazafiság”, ugyanott: „Szent Bazil Társulat”, október 2.: „Firczák püspök körlevele”, október 3.: „A ruthén szeparatizmus”. Továbbá a *Pesti Napló*, a *Magyar Állam*, a *Magyar Estilap* és a *Magyarország* 1900. szeptember—októberi számai.

keleti felföld ruthénsége és románsága hazaárulásból élt. Pedig mindezekből egy szó sem igaz, mindez a csodabarát konyháján főtt és arra volt szánva, hogy befolyásolja bíráit. Ez csak félig-meddig sikerült, a vizsgálatot 1900 október végéig befejezték és november elsején a rend egyetemes gyűlése megfosztotta Pásztoryt rangjától és a csemekhegyi zárdába internálták.

A vakmerő ember, akiről a vizsgálat folyamán a leghajmeresztőbb bűnök egész sora beigazolódott, még ezt az aránylag enyhe büntetést is el akarta kerülni és folytatta akcióját. Megfelebbezte az ítéletet a szentszékhez és a fővárosi lapokban folytatta a „leplezés”-eket.* Úgy látszik Rómában nem feledkeztek meg a Péterfillérek tízezreiről és a szentszék csodálatos, de felette jellemző döntést hozott. Feloldotta az egyetemes gyűlés ítéletét, visszaadta Pásztorynak rangjait és címeit és megengedte, hogy a zárdán kívül lakjon azon feltétellel, hogy szegénységi, engedelmisségi és szüziességi fogadalmát lehetőleg tartsa meg. A szentszéki ítélet többek között azt mondta, hogy keressen magának Pásztory oly püspököt, akiben megbízik és annak vesse magát alá.

Ami ezután következett, az talán még a magyarországi katolikus klérus történetében is páratlanul áll. A szegénységi fogadalmat tett szerzetes az ezerholdas túrvékonyai birtokra költözött, amelyet a rend pénzén vásárolt meg a saját részére Privigyey Bertalantól. A baziliták meglepetve látták, hogy Pásztory magával vitte a bikszádi zárdá egész ingó vagyonát, sőt néhány ingatlant is átíratott a saját nevére. A vakmerőség óriás konsternációt keltett a rendnél, de erőiesen nem mertek fellépni, mert minden próbálkozásra a fővárosi sajtó „hazaárulási” vádjá harsogott. A ruthén papok pedig semmitől sem félnek annyira, mint ettől a vádtól. És méltán. Elvégre egész életükben a nép ellen dolgoznak csak azért, hogy hazafiúi érdemeiké: szerezzenek és rettenetesen félnek az önmaguk készítette mumustól, hogyha az ellenük fordul. A mumus védelme alatt Pásztory Árkád nyugodtan aratott és kijelentette, hogy egyik püspöknek sem veti alá magát, mert egyikben sem bízik. Rómával eligazította a dolgát és mással nem törődött.

Közben azonban furcsán fordultak a dolgok. A ruthénség körében egyre jobban megért a skizmatikus törekvés és Pásztory Árkád kéz alatt támogatta a mozgalmat, hogy ezáltal is gyengítse és lekösse ellenfeleit. A dologról azonban valahogy tudomást szerzett Firczák püspök és buzgón gyűjtötte a bizonyítékokat. Amikor Pásztory értesült a készülődésről, Firczák kezében már nagyon sok fontos bizonyíték

* Például: *Magyar Szó*, 1900. november 5.: „Ungvári professzorok”, november 6.: „A ruthén mozgalom, november 17.: „Az üldözött magyar szerzetes, írta: dr. Barbul Jenő, november 18.: „Megbüntetett hazafiság” írta ugyanaz, november 20.: „Megbüntetett hazafiság”. Végre 1900. november 22-én előáll a nagy ágyúval és „A magyar lithurgia” című cikkben felesküszik a hajdúdorogi görög-katolikus magyar püspökségért harcolók közé. Azóta Pásztory Árkád egyik előharcosa ennek a szomorú ügynek.

volt és az exbarát rémülten látta, hogy az egész épület a fejére dül. A hazafias érdemeket, a római Péterfillérek hatását mind ledöntik Firczák bizonyítékai és nemcsak vagyona forog veszélyben, hanem még a börtön is fenyegeti. Kétségbeesésében zseniális fogáshoz fordult. Mint megtört bűnbánó zárandokolt a püspökhöz, meggyónta neki bűneit és kiegyezett vele. Nyilatkozatot adott arról, hogy birtoka a rend tulajdona és ő csak haszonélvezője marad élethossziglan. A rend meg volt elégedve a megoldással és Pásztory is megnyugodva ment haza. Ezután már szabadon „dolgozhatott”. Pompás palotát épített a négyezer holdasra nőtt gyönyörű birtok központjába, Bikszád mellé várkastélyt emeltetett és megalkotta az első magyar magánbúcsújáró helyet. Két templomot épített palotája szomszédságában, cégérnek kitűzte a magyar és a pápai címet és berendezkedett országos búcsúk rendezésére.

De ennél az üzletnél még nem állapodott meg. A túrvékonyai magánszerzetes kiterjedt kölcsönüzletet folytat és a gyengeelméjű vallási fanatikusok penzióját alakította meg. Ezek a szerencsétlen elbolondított áldozatok pénzzé teszik mindenüket és azt átadják Pásztorynak, hogy „Isten dicsőségének növelésére” fordítsa. Maguk letelepednek Pásztory tanyáján, a konyháján étkeznek és ingyen dolgoznak a nagy gazdaságban, amelynek határai ma már Túrvékonyára, Felsőfalúra, Bujánházára, Lekenczére, Terepre, Bikszádra és Tubára kiterjeszkednek. A milliomos barát élete bennünket nem érdekel* és ezért csak azokat a részleteket ragadjuk ki, amelyek kapcsolatban vannak a nemzetiségi kérdéssel.

Pásztory az újabb időben mindent elkövetett, hogy a vagyonra megnyerje a szabad rendelkezési jogot, intrikált, fenyegetett és próbálkozott, beleavatkozott a ruthén skizmakérdésbe, de itt majdnem rosszul járt, mert a határrendőrség egy máramarosi házkutatás alkalmával oly adatok birtokába került, amelynek szálai egyenesen Pásztoryhoz vezettek. Ezenkívül a rend is megunta a bizonytalanságot és perrel támadta meg. Szorultságában Pásztory újra a régi, de jól bevált fogáshoz folyamodott. Meghívta magához az új görögkatholikus magyar püspököt és vidám poharazás közben felajánlotta vagyonát az új egyháznak. Természetesen tisztában volt azzal, hogy ez az ajándékozás nem érvényes, mert hiszen nincs meg a szabad rendelkezési joga, de viszont arra számít, hogy ezzel az ajándékozással hazafias színezetet nyer a bazilitákkal való pöre. Hogyha azt megnyeri, akkor majd visszacsinálhatja a nem jogérvényes ajándékozást és teljes békében élvezheti regényes úton szerzett millióit.

Pásztory Árkád esete kitűnő példája annak, hogy mily óriás visszaélések takarójául szolgál a „hazafiság” a nemzetiségekkel szemben. Még alig létesítették a magyarosítási célzatokat szolgáló hajdúdorogi püspökséget, máris kalózhajóra vonták fel lobogóját. És nagyon

* Lásd: Budapesti Hírlap, 1913. július 26., 27. és 29. Az Est, 1913. július 30., augusztus 6., 9. és 20. Népszava, 1913. augusztus 9., 12. és 15. Pesti Napló, 1913. augusztus 10., 14. és 15. Pesti Hírlap, 1913. augusztus 15. Új Hírek, 1913. augusztus 6. és Szamos, 1913. augusztus 31-iki számaint.

kevés fantázia szükséges ahhoz, hogy a Pásztory Árkádok gócpontjai körüli erkölcsi rohadást elképzelhessük.

De a hajdúdorogi új püspökségnek nemcsak a Pásztory-ügy az egyetlen szépséghibája, — ez az egyházmegye maga is nagyon érdekes és jellemző körülmények között jött létre. Egy csomó sovinszta és így többek között Pásztory Árkád is már régen dolgoztak érdekében és mint a magyarosodás egyik fontos tényezőjét állították a közvélemény elé. Nagy szerepet játszott ennél az akciónál a nemzetiségek iránti gyűlölet, mert jól tudták, hogy a kizárólag magyar anyanyelvű közösségek száma túlságosan kicsiny ahhoz, hogy ezekből egy új püspöki egyházmegyét lehessen alakítani, — tehát csak a nemzetiségek rovására lehet a kérdést megoldani. Az előzmények és maga a megalakulás oly jellemzően érdekes, hogy érdemes vele külön foglalkozni.

— Befejező közlemény a jövő számban —

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

Külföldi aktualitások

A balkáni helyzet

A második balkánháborút, mely méreteiben borzalmasabb volt az elsőnél is, a bukaresti békekötés fejezte be. A háború tudvalevőleg a bolgároknak, akik az első ütközeteket diadalmasan vívták meg, megsemmisítő leveretésével fejeződött be. Az első háborúban példátlan erőt kifejtett bolgárokat az újonnan felidézett háborúban megsemmisítette a pénztelenség. Daneff miniszterelnök oroszbarát politikája, mely a pánszlávizmus nevében az utolsó pillanatig várta az Oroszország felől érkező megváltást, csődöt mondott. Daneff most mint „hazaáruló” kiközösítetten bolyong, neki rója fel nemzete a siralmas kudarcot. A vereséget Románia pecsételte meg, amidőn nemcsak a birtokába vett területeket szállottá meg, hanem csapatait Szófia felé küldte s ezzel a bolgárokat a bukaresti béke haladéktalan megkötésére kényszerítette. A bukaresti békekötés végérvényességéhez kevés szó férhetett. A monarchiának alkalmá nyílt ezúttal, mint a balkánválság folyamán annyiszor, szaporítani kudarcainak és rövidlátó baklövéseinek számát a revízióknak időn túl való követelése s majd kényszerű visszavonása által. Alkalma volt a monarchiának ezenfelől a revízió követelésénél újabb bizonyosságot szerezni a német szövetségstárs szövetségi hűségének kétes értéke felől. Azokra, akik e jelenségnek mélyebb okait nem ismerik, a kiábrándulás erejével hatott Németország magatartása, amellyel oly határozottsággal pecsételte meg a bukaresti béke érvényességét.

Törökországgal az ügy még nincs elintézve. Ezidőszert eredménytelennel biztató béketárgyalások folynak, amelyeknek befejezésével Törökország minden valószínűség szerint meg fogja tartani az első háborúban bolgár kézre jutott, s a másodikban újra visszafoglalt Drinápolyt. Törökország ennek ellenére is úgyszólván ki lesz küszöbölve az európai államok sorából. Európában bírt területeinek csaknem négyötöd részét elveszítvén, tulajdonképpen jelentősége mint európai államnak, csupán Konstantinápoly birtokára szorítkozik. E körül várható életének jövőendő bonyodalmi. Az orosz politika a Balkánon kezdettől fogva Törökország meggyengítésére irányult, s végső célul Konstantinápolyi tűzte ki. Ehhez a koncepcióhoz hozzátartozott a nagyorosz pánszlávizmus megteremtése a Balkánon; hogy orosz hegemónia alatt élő balkánnépekben végződjék az az óriási lánc, amely

Oroszországot a Földközi-tengerig eljuttatva, ezen a tengeren is nagyhatalommá tegye. A balkán-háború eredményei ennek a célnak nem okvetlenül kedveznek; Törökország pusztulásával a balkánépek olyan újjászületése fog beállni, amely aligha kedvez az oroszok ilyen törekvéseinek.

Törökország ilyképen letűnván Európa térképéről, nagyjelentőségű kérdésnek mutatkozik megvizsgálni az új helyzetet, amelybe a hódító balkánállamok jutottak.

Szerbia gyarapodott az összes balkánállamok között a legnagyobb mértékben. A háború előtt volt 48.303 □ km. területe, jelenleg 95.000 □ km. Megszerezte a szandsákon kívül Ószerbiának legnagyobb részét, a kossovoi és monastiri vilajetek legnagyobb részét.

A háború természetesen súlyos áldozatokkal járt; a szerb részről elesettek számát 28000-re becsülik. A háború költségeit, amelyet napi fél millió koronára becsülnék, nagyrészt francia segítséggel teremtették elő. Az állami adósságok terhe természetesen jelentékenyen emelkedett. Hozzájárul ehhez az a veszteség, amelyet a földek megműveletlenül hagyása miatt szenvedtek. A rendszerint megművelt területnek 35—40%-a elesett ebben az évben a megművelés alól. Mindezek azonban múltó jelenségek, amelyek mögött áll Szerbia megnövekedésének kétségtelen ténye.

Nemzetiségi szempontból a bukaresti béke által teremtett helyzet nem teljesen megnyugtató a szerbekre. Számos olyan terület jutott ugyanis uralmuk alá, amelyen másféle nemzetiségek élnek. Az első háború kezdete előtt Macedóniában állandóan versengés volt az ott lakó bolgár és szerb parasztság között. A bolgárok értek el nagyobb eredményt az ott lakó keresztény parasztnépség megnyerésénél s e tekintetben az ortodox exarchátus nagy segítségükre volt. A szerb és bolgár parasztság ezen vallási és nemzetiségi alapon nyugovó évtizedes vetélkedésének elnyomó török uraik látták hasznát, továbbá a paraszti sorba soha sem tartozott és kereskedelemmel foglalkozó burzsoá görög lakosság. Ezek a parasztság egymás közti harcai folytán könnyebben folytathatták a nép kizsákmányolását. Fel kell tételeznünk mindamellett, hogy az újonnan meghódított macedóniai területen lakó bolgárok nem fognak az új állami élet kereteiből kisiklani. A szerb propaganda, amely a macedóniai bolgárok között a háború előtt is folyt már, a szerb uralom körén belül most kétségkívül új erőt fog nyerni és valószínű, hogy a macedóniai szerb uralom alá rendelt bolgárok asszimilálódnak fognak. A szerb államszervezet, a nyelv közel rokonsága, csaknem azonossága és a meghódított osztályoknak a szerbekkel egyező volta kedveznek ennek a feltevésnek. A demokratikus berendezésű földművelő paraszt állam ugyanazokat a létfeltételeket fogja nyújtani a bolgár lakosságnak, mint a szerbeknek. A török feudalizmus karmaiból megszabadult bolgárság a szerb uralom alatt egészen új életre fog kelni, úgy hogy a török háború rájuk is szociális forradalom jelentőségével bír. A szerbek által megnyert területen laknak továbbá az úgynevezett kucó-oláhok, egy körülbelül 160.000 főből álló s nyelvszigetek gyanánt elszórt nép, amely a románokkal tart szoros rokonságot. Románia a háborúba való beavat-

kozáshoz éppen a kuco-oláhok kérdését választotta jelszavul s a bukaresti szerződésben tényleg gondoskodott a kuco-oláhok személyi és vallási életének biztosításáról is.

Gazdasági tekintetben Szerbiára a győztes háborúk nem hozták meg a kielégítő megoldást, Területileg megnövekedve mégsem érte el célját, amelynek érdekében a balkánszövetséget létrehozta s a háborúba indult: nevezetesen nem tudta megnyerni a tengerhez való kijutást. Az agrár Szerbia nyersterményeit seholsem tudta elhelyezni. A monarchia maga nem vette át ezeket s megakadályozta azt is, hogy más területekre kijuthasson. A magyar agráriusok uralma összevágott a Ballplatz szlávellenes politikájával, amely merevséggel zárkózott el Szerbia kívánságai elől. Az utolsó évtized vámháborúja a monarchia és Szerbia között eléggé ismeretes. 1905-ben kezdődött meg a határok kíméletlen elzárása; 1908-ban ismét ideiglenes szerződést kötöttek, amely 35,000 marha és 70,000 sertés behozatalát engedte meg a monarchia területére. Ez a szerződés 1909-ben hatályon kívül helyeztetett, míg végül az 1911. évi szerződés 15.000 darab levágott marhának és 50,000 darab levágott sertésnek behozatalát engedélyezte. Ez a mennyiség természetesen nem állt arányban a kivitelre szánt szerb termeléssel. Szerbia tehát menekülni akart börtönéből. A balkánszövetség megalakításakor Szerbia nem gondolt az aegi tengerhez való kijutásra, hanem az adriai tenger partjain óhajtott kikötőhöz s illetőleg a szandzsákon keresztül kivezető úthoz jutni. Mint tudjuk, a monarchia ezt a törekvést megakadályozta. Ez volt a balkán válságban a monarchia számtalan kudarcai között az első „sikere”. Az adriai tengertől a monarchia ellenállása miatt elesett Szerbia kénytelen volt a szövetségi szerződést félredobva, új háborút kezdeni. A bukaresti béke kétségkívül javított ebben a tekintetben is a szerbek helyzetén. Tengerpartot nem kapott ugyan, de megszerzte Macedóniának az aegi tengerhez közelfekvő részeit s ezáltal mintegy gazdasági kényszerhelyzetbe juttatta az aegi tenger partját és kikötőit, ezek között a Szalonikit és Kavallát elnyert görögöket, hogy a szerb terményeket kedvező feltételek mellett fogadják el szállításra.

Szerbia belső gazdasági alakulása szempontjából a mezőgazdasági termelés terén fog megmaradni. Ipartelepeinek száma állandóan növekszik ugyan, de az iparosodás előfeltételei, szén, petróleum, stb. hiányzanak. A mezőgazdaság terén azonban a legszebb kilátásokkal indul a jövő elé. Nem kell megtennie azt az utat, amely a nyugati államokban a feudális gazdálkodáson kezdve a kapitalizmuson keresztül vezet a föld felszabadításához. Szerbiában nincs nagybirtok, nincs feudalizmus. A kezdetleges termelési rendszerből, amely a zadrugák (házközösségek) együttműködésén alapult, egyszerre térhet át, — amint megkezdődött is, — a fejlett szövetkezeti rendszerre. Politikai szervezete, a paraszt-demokrácia, továbbá az osztálykülönbségek hiánya kedveznek ezen fejlődésnek. A szerb ortodox egyház, amely a népeletnek igen jelentékeny tényezője, kétségkívül demokratikus jellegű, szemben a katolikus egyház hierarchikus szervezetével.

A monarchia szempontjából a főkérdés, minő fokozott vonzó-

erővel fog hatni a tényleg létrejött Nagy-Szerbia a monarchiában élő délszlávokra? A szerbeket régóta izgatja a monarchia délszláv elemeinek Szerbiához való csatolása; Otto Neurath bemutat tíz év előtt készült ideális szerb térképeket, amelyeken Temes és Bács-Bodrog megyék nagyrésze, Horvát-Szlavonország, a keleti tengerpart, Dalmácia, továbbá Bosznia-Hercegovina a nagy szerb birodalom részeként szerepelnek. A monarchia ezt az életbevágó kérdést 1908-ban esetleg radikálisan megoldhatta volna, ha az annexióval egyidejűleg megszállottá volna Szerbiát is és ekként az összes délszlávokat Habsburg uralom alatt egyesítette volna. Megfelelő belső garanciákkal, trialista államszerkezettel és alkotmányos valamint gazdasági biztosítékokkal esetleg sikerült volna a délszláv kérdést ilymódon elrendezni, nem is szólva arról, hogy a Szaloniki-be vezető út is biztosítható lett volna. Ehelyett azonban az történt, hogy a monarchia kivonta csapatait a novibazári szandzsákból. Otto Bauer méltán hibáztatja ezt, mint olyan lépést, amelyet most is idő lett volna, persze kellő ellenérték mellett, megcselekedni. Természetesen a világejt se állítjuk, hogy Szerbia megszállása annak idején lehetséges volt-e, hisz az erre vonatkozó adatok ki vannak véve az ellenőrzés alól. Ma azonban számolni kell a változott helyzettel s a Nagy-Szerbia felé irányuló centripetális erővel. Az osztrák demokrácia a bajokért az 1867. évi kiegyezésen alapuló s azóta fennmaradt rendszert okolja, amely kiszolgáltatta a nemzetiségeket és a magyar nép alsó osztályait is a magyar oligarchiának. Ez a vád teljesen jogosult, hozzájárul azonban az uralkodóház külpolitikája, amely a németiség hegemóniáját dogmaként ismeri el, „ékpolitikát” folytat s nem számol a kebelében élő 28 millió nem magyar, illetőleg német nyelvű lakossággal, kivéve legfeljebb a „gutgesinnt” lengyeleket, akiknek viszont a ruthének vannak kiszolgáltva. Nem számol a monarchiában élő 7,700.000 délszlávval. A Horvát-Szlavonországgal szemben követett bánásmód, a királyi biztosokkal való kormányzás, a felségsértési pörök (1908.) eléggé ismeretesek s kívül is esnek e cikk keretein. A legújabb időkben mintha érezhető volna némi közeledés, így csekély mértékű ráeszmélés arra, hogy a mai eszközök csak elmérgecsíthetik a helyzetet. Ezt azonban válságossá teszi az a történelmileg felismerhető folyamat, amelynél fogva a népekben a fejlődés bizonyos fokán erősen fellép a nemzeti szervezkedés, az állami kereteknek nemzetek szerint való meghatározása utáni vágyakozás, amely semmiféle eszközzel sem tartóztatható fel. Ha nem is lehet a közeli jövőre megjósolni a monarchia testének szétदारabolását a nemzetiségek nemzetekké alakulásai, illetőleg anyanemzetükhöz való csatlakozásai folytán, az eddig ismert tényekből úgyszólván a törvény szükségével következik ez. Az a vészjósló hang, amely attól fél, hogy Szerbia lesz az a „délszláv Piëmont”, amely megindítja a délszlávok egyesülésének folyamatát, nem alaptalan és sok gondot fog még adni a hatalmát féltő osztrák-magyar imperializmusnak.

Románia a leghatalmasabb balkán állam. Lakossága 7 millió 500 ezer; területe 131,400 □ km. Gazdasági jelentősége is kétségkívül legnagyobb a balkán államok között. Románia a hármasszövetség

tagja volt a legutóbbi ideig s ennek karjaiba kétségkívül az oroszoktól való félelem vezette. Oroszország, hálából a török háborúban nyújtott segítségért, elvette tőle annak idején a románok által lakott Bukovinának nagyrészét. A berlini konferencia ezt az állapotot szentesítette is s az elvett részekért kárpótlásul a főként bulgárok által lakott Dobrudzsát adta nekik. Ezt azért tette, hogy Oroszország ne legyen közvetlenül határos Bulgáriával. A Dobrudzsa igen termékeny és gazdaságilag rendkívül fontos része (a tengerhez kivezető útja folytán) Romániának, de a nemzetiségi kérdés fenyegette az egyensúlyt, főként azért, mert a berlini kongresszus Silistriát, a Dobrudzsának kapuját Bulgáriának juttatta. A bukaresti béke Silistriát s a Dobrudzsának még bulgár kézen volt részét adta a románoknak, akik így bulgár alattvalóik számát szaporították, megteremtve a bulgár irridentizmus lehetőségét. A legújabb román hódítás nemcsak az említett stratégiai szempontból nagyjelentőségű, hanem jelentékeny gazdasági előnyöket is biztosít; a bulgár Várna kikötő rovására, amelynek háttere Romániának jutott, még nagyobb jelentőséghez fog jutni a Fekete tenger mellett levő Konstanza román kikötő és vidéke.

A Magyarországon lakó románok szeparatiztikus törekvéseire is kétségkívül hatni fog a román győzelem, bár ez a mozgalom a délszlávokétól különböző természetű. Románia feudális-agrár állam, amelynek nyomása nemrég is, ezelőtt négy évvel, nagy paraszt lázadást váltott ki az elnyomottakból. A hatalmukat féltő bojárok a nemzetiségi kérdést, Magyarországon élő véreik különváltságának kérdését felszínre hozták és agitáció tárgyává tették, hogy ezzel eltereljék a parasztság figyelmét saját égető kérdéseiről. Sikerült is magában Romániában valóságos jingoizmust megteremteni. Ennek természetesen visszahatása van a Magyarországon élő jogfosztott román nép között is, amelyet az említett tendenciák a nemzeti élet megteremtése irányában lényegesen erősítenek.

Bulgária a második háborúban szenvedett súlyos veszteségei dacára is jelentékeny területtel növekedett. Nagy árat fizettek érte; 70.000 bolgár pusztult el a harctereken; a terület 15—20%-a megműveletlenül maradt; a bulgár államadóság körülbelül 60%-al növekedett, a török államadóságon kívül, amelynek a meghódított területekre eső részét át kell venni. A meghódított területek nemzetiségi viszonyait tekintve, a lakosságnak ezen területeken csupán fele bulgár, fele pedig török és görög. A görögök az aegai-tenger partvidékein laknak, Thráciának bulgár kézen maradó részében legnagyobbbrészt törökök élnek; a Strumica és Mesta vidékein bulgárok. Gazdaságilag termékeny területek az új hódítások is, amelyeken a szerbvel úgyszólván egyformán ki fog fejlődni a Bulgáriában egyebütt is fennálló kisbirtokos paraszt-demokrácia. Súlyos csapás volt, hogy a bukaresti béke elragadta előle az aegai-tenger mellett levő jó kikötőket, Szalonikit és Kavallát. Be kell érnie a kevésbé alkalmas Lagos és Dedeagacs kikötőkkel; ezt fogja majd Philippopol és Szófián keresztül Viddinnel és a Dunával összeköttetésbe hozni. A Fekete-tenger partjain, mint említettük, a román hódítás következtében szenved hátrányokat.

A második háborúban és a bukaresti békében megalázott

Bulgária már a békekötés pillanata óta revancheot hirdet és bosszúállást; egyelőre azonban gondolni sem lehet ezekhez hasonló dolgokra.

Görögország az első háború előtt kötött szerződésben csupán Kréta-szigetére, néhány aegei-tengeri szigetre és Epirusra tartott igényt. Kréta-szigetére ez nagyon természetes is volt; ez a török uralom alól már régebben felszabadult, önálló törvényhozást kapott, s csak a nagyhatalmak akadályozták meg a görög nemzetiségű krétaiak csatlakozását. A második háború sikeres fegyvertényei nagy eredményekhez juttatták Görögországot. Megnyerte Szalonikit, mely önmagában véve is rendkívüli fontosságú kereskedelmi piac, habár jelentőségében sokat veszít azáltal, hogy a háttérben levő gazdasági terület nem görög, hanem szerb kezekbe jutott. Megszerzett továbbá több jelentékeny tengeri kikötőt. Serres, Drama, Demirhissan vidéke kítúnó dohánytermő talaj. A törökök ellenkezése folytán Görögországnak nem lehetett vasúti hálózatát a macedóniai vasútvonalakhoz bekapcsolni. Most ez meg fog történni, s ezzel Budapest—Üszküb—Mitrovica útirányban gyors vasúti összeköttetést fogunk nyerni Athén és a távolabbi vidékek, Egyiptom stb. felé.

A görögök által meghódított területen is laknak idegen nemzetiségek; a szaloniki vilajetben szerbek és bulgárok, Orfano és Kavala vidékén törökök. A Macedóniában élő görögök nem földműves, hanem kereskedő népesség, továbbá papság. Elyomásról ezek a török uralom alatt sem panaszkodhattak, mert kezdettől fogva jómódjuk és üzleti tehetségük folytán előjogokat élveztek. A konstantinápolyi patriarcha és a görög egyház nagy befolyása, továbbá a görögök magasabb kultúrája nem maradt hatástalanul; a görög népelem kétségkívül szociális hivatást töltött be Macedóniában, de egyidejűleg a parasztság uzsorása is volt. Az aegei tengerben levő szigetek kérdése egyelőre még nincs elintézve; ezeket ugyanis a tripoliszi háború idején olaszok szállottak meg s most, bár a törökökkel korábban kötött békeszerződés kötelezi őket erre, nem akarják a szigeteket átadni. Franciaország a görögök pártján van. Ez a kérdés már belekapcsolódik a Földközi tenger hegemoniájának európai problémájába. Franciaország a tripoliszi háború óta a Földközi tengeren megnövekedett jelentőségű Olaszország ellensúlyozására támogatja Görögországot, amelyet a balkánháborúban is pénzzel támogatott; sőt a görög hadsereg kiképzését is francia tisztek végezték.

Albániáról annak idején részletesen tájékoztattuk e rovatban olvasóinkat. Beszámoltunk a monarchia és Olaszország érdekelletéiről, amelyek örökös bizonytalansága okozói lesznek. Ha átengedte volna a monarchia Albániát a balkániaknak, ez a kérdés alkalmasint lekerült volna a napirendről. Albánia kormányzása legfeljebb a balkániak gondját szaporította volna. Észak-Albánia kormányzása ugyanis egyelőre rendkívüli akadályokba ütközik. Ennek kizárólag állattenyésztéssel foglalkozó népessége ugyanis törzsek szerint van szervezkedve, leginkább rablásból élnek s a vérbosszú intézményét tartják fenn. Az ifjú törökök, akik Macedóniában a paraszt-forradalom letörésére vállalkoztak, az észak-albánok elleni küzdelemben a haladást képviselték. Azonban nem sikerült lefegyverezni őket; ellenkezőleg az

ellenforradalom felhasználta őket az ifjú törökök megbuktatására. Ez a része Albániának az állami élet kényszerét, a rendszeres adófizetést, katonáskodást stb. egyáltalán nem ismeri s az új albán állam rendkívüli nehézségek elé néz, ha ezeket a törzseket az állami élet körébe igyekszik bevonni.

A balkáni háborúk alkalmasint maguk után fogják vonni a balkáni hadseregek fejlesztését és megerősítését. Hiába mutatnak arra, hogy a győztes hadseregek alapján véve nem rendesen megszervezett álló hadseregek voltak, hanem a népből a háborúra megszervezett katonaság, valóságos milícia jellegével bírtak s hogy győzelmeik épen ennek tulajdoníthatók; hiába figyelmeztetik őket, hogy rendkívül megduzzadt adósságaik folytán csak úgy tehetnek eleget mai és jövőbeli kötelezettségeiknek, ha hadi kiadásukat korlátozzák. Minden előjel szerint diadalmaskodni fog a hivatásos militarizmus követelése, amely az ágyú és fegyvergyárak érdekeivel egybehangzóan a hadsereg rendkívüli fejlesztését parancsolja. A török feudalizmus alól felszabadult népek nyugodt haladását és gyarapodását ezen egyre fokozódó állami és hadi terhek komolyan veszélyeztetik. *(Halasi Béla)*

Bebel

Nagy emberekről írt nekrológok nem szoktak egybevágni a történelmi igazsággal. Bebel halála alkalmából is ezt kellett tapasztalnunk. A lapok és folyóiratok rengeteget irtak össze róla. Ámde aki ezen kívül egyebet sem olvasott, annak lehetetlen volt helyes képet alkotni Bebelről. Hogy történelmi jelentőségét emeljék, azt írták róla némelyek, hogy a társadalmi tudományok terén végzett úttörő munkát, míg mások azt az egyént látták benne, aki a német szociáldemokratapárt működésének megszabta az irányát és ezzel a tetteivel egy történelmi mozgalom igazi megteremtőjévé vált. Akadtak viszont olyanok is, akik egyáltalán kétségbe vonták iratainak tudományos értékét, gyakorlati tevékenységének történelmileg kiható jelentőségét és felületes „politikust” láttak benne, aki parlamenti és népgyűlési beszédeivel tett szert népszerűsége. Az a szeretet pedig, ami Bebel irányában megnyilvánult, főleg az ő egyéni szeretetreméltóságára vezethető vissza, aki — így írták róla — életében sohasem sértett meg senkit. Ilyen és hasonló dolgokat olvashatott az ember, csupa oly megállapításokat, melyek egyik vagy másik irányban a végletekig menőleg túloznak, vagy pedig egyenesen a feje tetejére állítják a tényeket. Hogy csak a legutolsó megállapítást ragadjam ki: Bebel sohasem sértett meg senkit! Aki a német szociáldemokratapárt gyűléseit figyelemmel kísérte, az tudja, hogy ezeken a temperamentumos Bebel éppen nem szokott fukarkodni a *pfuj, infam, moral insanity, moralisch tief gesunkene Elemente* stb. jelzőkkel, melyeket a vele szemben álló vezető egyénnel szemben használt. De nem kell idáig sem menni, hogy ezt megállapítsuk. Aki csak Braun Lilly emlékiratait olvasta, az is tudja, hogy Bebelt, a

drezdai pártgyűlésen használt invektívái miatt, atyja pisztolya elé szerette volna állítani!

Egy szóval: a nekrológok még az egyénről sem nyújtottak tiszta képet, nemhogy a történelmi Bebelt helyesen mutatták volna be. Pedig alig van ember, akinek működését halálakor oly helyesen lehetett volna értékelni, mint Bebelét. Pályája már mintegy hat évvel ezelőtt be volt fejezve, amikor kínzó betegség szállta meg és vette le lábáról. Későbbi föllépései a parlamentben, a pártgyűléseken és az irodalom terén csak végső föllobbanások voltak. Ami pedig azt a korszakot illeti, melybe Bebel félszázados működése esik, ez világosan áll előttünk egész sereg kiváló történetíró földolgozásában. Így tehát már ma módunkban áll, hogy helyes véleményt alkothassunk magunknak Bebel tevékenységéről.

Bebel gyermek- és ifjú korában még mi sem árulja el a későbbi nagy embert. Inaskodott, vándorolt, majd egyik, majd másik délnémet városban dolgozott, mint segéd, csakúgy mint akármelyik proletár. Korántsem hasonlított a Livingstoneokhoz, akik a tizenöt órás napi munka után még könyveket bújnak, illetőleg csakis a tudományok iránt érdeklődnek és egyéb semmivel sem törődnek. Megvolt benne is a német *Handwerksbursch*-ok tanulási vágya, de ezt teljesen kielégítették a katolikus legényegyletekben tartott előadások. Azonban már korán kifejlődik benne az a tulajdonság, mely későbbi sikereinek egyik fő nyitja: a föltétlen őszinteség, a végtelen odaadás oly ügygyel szemben, melyet helyesnek ismert föl. Huszonkét éves korában Lipcsébe érkezik, előbb mint segéd dolgozik itt, majd önállósítja magát. Ebben a városban indul meg aztán tulajdonképpeni karrierje.

A hatvanas évek elején ugyanis történelmi napok virradtak Németországra: vajúdni kezdett a német kérdés. A porosz abszolutizmus katonai követelésekkel állott elő, tudatosan készítette elő a leszámolást Ausztriával. A katonai kérdések miatt azonban konfliktusba keveredett a parlament többségét alkotó liberális párttal. Hogy a liberálisok hatalmukat gyarapítsák, szervezni kezdték a munkásokat, de csak művelődési egyesületekben, külön politikai vagy gazdasági program nélkül és mindenesetre azért, hogy céljaikra tetszésük szerint fölhasználhassák őket. Azonban ezek az egyesületek nem váltották be azokat a reményeket, melyeket alapítóik hozzájuk fűztek. A munkások előrehaladottabb elemei nem elégedtek meg a pusztán művelődési programmal, radikális politikai és szociális reformokat követeltek. Csakhamar hatalmas vezetőre letek Lassalleban. Lassalle föllépésével megindul a harc a polgári demokrácia és liberalizmus közt egyrészt és a munkásdemokrácia közt másrészt, amely harc néha háttérbe szorítja a munkásdemokráciának a reakció ellen folytatott harcát, csakúgy, mint ahogy nálunk is a munkásság első harcai a radikális függetlenségi pártnak szóltak, amelytől az utcát kellett elhódítani.

A munkásságnak politikai párttá való tömörítését Lassalle kezdeményezte, ő rakta le a mozgalom elméleti alapjait — Marx tudományos fölfedezéseit alkalmazván a gyakorlati politikára — de már nem érte meg, hogy a politikai-parlamentari pártnak ő adja meg az akcióprogramját. Ezt tanítványa Schweitzer készítette el, még pedig oly mintaszerűen, hogy a német párt, sőt a nemzetközi szociáldemokratapártok akcióprogramjává vált, sőt még máig is az maradt.

Bebel a művelődési egyesületek konzervatívabb elemeihez tartozott, akik a beállott szakadás után megmaradtak továbbra is a polgári pártok uszályhordozóinak. Minthogy azonban intelligenciájával, ügybuzgóságával, megbízhatóságával kivált a többiek közül, csakhamar a liberális munkás művelődési egyesületek élére került. Az ellentét a munkásság és a polgárság közt egyre jobban kiélesedik és Bebel is kezdi érezni, hogy neki a munkásság mellett a helye. Már Lassalle halálakor azt az indítványt terjeszti elő, hogy egyesülni kell Lassalle híveivel. Ámde a liberális munkások hatalmas vezetője, a burzsoá Sonnenmann, a *Frankfurter Zeitung* kiadója, hallani sem akart róla. A német kérdésnek porosz bajonettek által való megoldása hátráltatja némiképp az osztálytudat kialakulását, az előrehaladottabb munkásságot a nemzetiségi kérdés foglalkoztatja, azonban 1868-ban Bebel már azok közé tartozik, akik a liberális munkás egyesületeknek nürnbergi közgyűlésén az Internacionáléhoz való csatlakozás mellett foglalnak állást. A többség így is határozott. Ezzel azonban a munkás egyesületek még nem lettek szocialistákká. Bebel ki is jelenti a parlamentben, ahová polgári demokráciával programmal választották be, hogy távol áll mindenfajta szocializmustól. Ennek dacára a parlamentben ugyanazt a politikát folytatja, mint a lassalleanus Schweitzer és egy évre rá, mikor a lassalleanusok között belső szakadás áll be, a kiváltakkal egyetemben megalakítja az eisenachi pártot. Ekkor véglegesen szakít a polgári demokráciával, ellenségévé válik minden elvi megalkuvásnak.

Itt kezdődik azután Bebel tulajdonképpeni szocialista pályája. Fölismerését, melyekhez csak nagy küzdelmek árán jutott, tollal és szóval egyaránt terjeszteni iparkodik. Schweitzer már 1866-ban feladta a Lassalle-féle termelőszövetkezeteket, de Bebel még 1869-ben ezek mellett tör lándzsát. Azonban Bebel tanul, amiben segítségére vannak a bíróságok, melyek időről-időre börtönbe csukják és így nemcsak úgyszeretével, önzetlenségével, szónoki képességével, hanem tudásával is kiválik. A góthai pártgyűlések a szocializmus terén fejlettebb lassalleanusok egyesülnek a hátramaradottabb eisenachiakkal, megszületik az egységes párt, a szocialista törvény idején megtisztul az oda nem való elemektől, a párt tagjainak tudományos ismeretei gyarapodnak. A német szociáldemokratapárt-mozgalom egy nagy, eddig sosem látott kultúrmozgalommá válik. És Bebel egyre fejlődik a pártban, minden téren elsők közé küzdi

fel magát. Megírja könyvét a nőről, a nő helyzetéről a múltban, jelenben és jövőben, mely később a *Nő és a Szocializmus* címen tett szert világhírré. Azok, akik minden pamphletet készek tudományos, sőt standard műnek megtenni, e munkát teljesen tudománytalannak bélyegezték. Nagyon igazságtalanul. Mert bármennyi kifogásolni valót is talál benne az ember, még¹ pedig épp marxista szempontból, e munka mégis magasan fölötte áll a nőmozgalom irodalma számos híres termékének. A kereszténységről, az arab kultúrkorszakról, Fourier-ről stb.-ről írt művei gyengébbek, de a két előbbi főleg azért, mert nem tud kiemelkedni az úgynevezett szabadgondolkodó-pseudotudományos írók hatása alól. Bebel erőssége nem is irodalmi, hanem egyéb téren keresendő, föltevésem szerint abban, hogy ami jó tulajdonság a német szociáldemokratapártban föllelhető, az mind megtestesült benne. A német szociálista-párt a tömegkultúra fokozása terén óriás eredményeket ért el. Alig van párttag, kinek saját könyvtára nem lenne. A párt legjobbainak tudományos fölfogása Bebelben jegecesedik ki a legtisztábban; ami tudást ezek magukba fogadtak, azt Bebel tudta legvilágosabban kifejezésre juttatni. Példa erre a hannoveri (1899) beszéde, melyet a revizionizmus ellen tartott. A Bernstein által megindított nagy vitában mások (Kautsky, Mehring, Luxemburg, David) nagyobb tudományos készültséggel vettek részt, több eredeti gondolatot hangoztattak. Ámde Bebel beszédéből az úgynevezett proletár, de azért szigorúan tudományos fölfogás hangzik ki: a párt álláspontját ebben a vitában ez a hétórás nagyszerű beszéd tükrözi vissza leghívebben. A német szociáldemokratapártban a tudományápolás mellett egy másik nagyszerű tulajdonság alakult ki, mely nélkül politikai párt el nem lehet: a fanatikus hit a párt eszméinek közeli megvalósulásában. Mikor Bebel a 90-es évek elején azt a kijelentést tette, hogy kevesen vannak e teremben, akik nem fogják megérni a szocializmus diadalát, akkor nemcsak a saját meggyőződését mondta ki hangosan, hanem egyúttal a párt legjobbainak a lelkéből beszélt. Később kénytelen volt belátni, hogy a társadalmi fejlődésben komplikációk állottak be. De azért, mikor hetvenedik születésnapja alkalmából a berlini munkások egy gyűlést hívtak egybe tiszteletére, itt nem mulasztotta el, hogy újra ki ne jelentse: az osztályellentétek rohamosan kiélesednek, az összecsapás rövidesen meglesz, még csak azt szeretné megélni, hogy e harcokban előljárhasson! Így gondolkozik a németpárt legjava és semmiféle csalódás el nem tántorítja hitétől. E nélkül képtelen lenne ama rengeteg áldozatok meghozatalára, mellyel a párt fönntartása jár. Az újabkori történelem egyik legnagyobb alkotása a német szociáldemokratapárt és e párt típusalakja volt Bebel. Írásai, beszédei e párt fejlődésfokait tükrözik vissza. Tán tíz, húsz év múlva már többé-kevésbé feledésbe fog menni Bebel, amennyiben a párt ismeretei túl mennek majd azon a fokon, ameddig ő eljutott. De minthogy

Bebel egybeforrt a párt történetével, senkisé meg tanulmányozhatja majd e nagy kultúrmozgalmat, anélkül, hogy lépten-nyomon Bebel nyomaira ne akadjon. *(Alpári Gyula.)*

Törvénycsempészés

A *Husadik Század* július-augusztusi számában megemlékeztünk *(Törvény a republikánusokról, 103 — 106. 1.)* arról, hogy a munkapárti kormány az ország ezernyi baja közül azt találta legétöbnek, hogy egynéhány idealista hangosan gondolkozik a köztársasági államformáról s hogy nem akadt sürgöb tenni-valója, mint eszeveszett sietséggel egy nem létező veszedelem elhárítását célzó törvényt keresztül hajszolni. A törvény kezdeményezésében és letárgyalásának egész inszcnálásában az a szellem nyilatkozott meg, a melyre — *mutatis mutandis* — egészen ráillik a régi német vándorbölcsestésnek az a tanítása, hogy:

Gebückt, gebückt mit dem Hut in der Hand
Kommt man bequem durchs ganze Land.

Rámutattunk arra, hogy a kormány törvényjavaslatának a tulajdonképpen szomorú jelentősége az, hogy az esküdtszéki elv első áttörését képezi s kifejezést adunk azon aggódo sejtésünknek, hogy a dolognak „folytatása következik” és pedig újabb törvénykezdeményezés formájában. Ez tévedés volt, mert a folytatás megtörtént, mielőtt a republikánusok elleni törvényjavaslatból törvény lett volna. A kormány és pártja ugyanis az igazságügyi bizottság légmentesen elzárt tárgyalószobáján keresztül, a nyilvánosság elöl bujkálva, sőt azt egyenesen megtevesztve, egy olyan intézkedést csempészett be a törvényjavaslatba, a mely anélkül, hogy az eredeti törvényjavaslat tárgyával és hivatalosan hirdetett intencióival okozati összefüggésben állana, esküdtszéki intézményünket a politikai szabadság e végső menedékét alapjaiban rendíti meg. Igaz, csinálhatták volna nyíltan is. Csinálhattak volna törvényt az esküdtszéki intézmény teljes eltörléséről is, de öök csempészek módjára kerültek a világosságot s a jezsuita morál tanításait híven követve orozva támadtak az esküdtszékre.

1913 június 13-án az igazságügyminiszter egy törvényjavaslatot nyújtott be a képviselőházhoz. Címe ez volt: „Törvényjavaslat a király megsértéséről és a királyság intézményének megtámadásáról.” A törvényjavaslat benyújtásakor az igazságügyminiszter elmondta, hogy a király személye elleni támadások készítetik arra, hogy az általa is jelentéktelennek ítélt s szerinte feltűnési viszketegségből eredő köztársasági mozgalom ellen törvényes intézkedéseket kérjen, főleg azért, mert szerinte az ilyen agitáció veszélyezteti az ország jó hírnevét a külföldön. A javaslat 2. §-a a királysértésre állapított meg az eddiginél szigorúbb büntetést, a 3. §. pedig a köztársasági mozgalomban való részvétel büntetéséről gondoskodott. A 4. §. volt az, a

mely az esküdszéki elvet áttörve, a 2. és 3. §-ban foglalt cselekményeket az esküdszék ítélkezése elől elvonta. A 4. §. szóról szóra így szólt: „a 2. és 3. §-ban meghatározott vétség akár nyomtatvány útján, akár más módon követték el, a kir. ítélőtáblák székhelyén működő kir. törvényszékeknek, Budapesten a budapesti kir. törvényszék hatáskörébe tartozik.” A javaslat miniszteri indokolása a királyság intézményének fontosságát hangsúlyozva elmondja, hogy a javaslatban foglalt büntető intézkedésekre valamint arra is szükség van, hogy a javaslatban foglalt deliktumok az esküdszék hatásköréből elvonassanak, mert „az esküdtek a királysértés nyilvánvaló eseteiben is arra az álláspontra bírhatók, hogy a szóban forgó bűncselekmény nem a király személye, hanem kormányának egyik-másik ténykedése ellen irányul.” A javaslatot az igazságügyi bizottság 1913 június 14-én tárgyalta, természetesen a nyilvánosság kizárása mellett. A bizottság tárgyalásáról kiadott s a lapokban megjelent szűkszavú kommunikében főleg arról volt szó, hogy a felszólalók helyeselték a törvényjavaslat intézkedéseit s a kommuniké egy rövid kis mondatban azt is megemlítette, hogy a bizottság Vadász Lipót államtitkár egy módosítványát is elfogadta. De hogy mi volt ez a módosítás, arról a kommuniké nem tájékoztatta a nyilvánosságot. A munkapárt 1913 június 16-iki értekezletén vette tárgyalás alá a javaslatot. Az igazságügyminiszter itt kijelentette, hogy: „az igazságügyi kormány az esküdtbírótságot noha annak megszüntetését nem tervezi, nem tekinti öncélnak,” de arról, hogy az igazságügyi bizottság egy jelentékeny módosítást tett a javaslat eredeti szövegén, egy árva szót sem szólt, legalább is az értekezletről szóló újságtudósítások arról mit sem tudnak. Így pl. a félhivatalos *Budapesti Hírlap* 1913 június 17-iki számának az értekezletről szóló tudósítása nem tett említést arról, mintha az igazságügyminiszter szóba hozta volna az igazságügyi bizottság módosítását. A javaslatnak 1913 június 19-iki képviselőházi tárgyalásakor dikciózott az előadó is meg a miniszter is, de egyik sem árulta el azt s a többi felszólalók sem tettek említést arról, hogy az igazságügyi bizottság a javaslat eredeti szövegébe annak eredeti tárgyán és szakadatlanul hangoztatott intencióján is túlmenő s az esküdszék hatáskörét egyéb területeken is korlátozó módosítást csempészett be s így a hivatalos „*Országgyűlési Értesítő*”-ből sem lehet meg tudni azt, hogy mi készül. Sőt az igazságügyminiszter kijelentette, hogy: „a kormány éppen azért, mert jól tudja, hogy az esküdszéket a legtöbb államban garanciális intézménynek tekintik egyáltalában nem szánta el magát arra, amit különben a lapok már határozottan állítanak, hogy az esküdtbírótság megszüntetését kezdeményezi: ilyen terv egyáltalában nem volt és amint a miniszterelnök úr annak idején kijelentette, a kormány, programjában sem került szóba.”

És mégis mi történt? Az igazságügyi bizottság a javaslat

4. §-ának eredeti szövegét akként módosította, hogy annak hatályát a büntetőtörvénykönyv 173. §-ban meghatározott cselekményekre is kiterjesztette. Ezt a szöveget fogadta el a képviselőház is, ez a szöveg került az Országos Törvénytarban 1913 augusztus 7-én kihirdetett szentesített törvénybe is, úgy hogy nemcsak a törvény 2. és 3. §-ban foglalt, hanem a büntetőtörvénykönyv 173. §-ban foglalt cselekmények is elvonattak az esküdszék hatásköréből, ami annyit jelent, hogy a Btk. 173. §-ban foglalt összes cselekményekre nézve az esküdszéki intézmény nem létezőnek tekintendő. Az igazságügyminiszter tehát nemcsak hogy rosszhiszeműen hallgatott a bizottsági törvénycsempészésről, hanem egyenesen valótlant mondott, amikor azt állította, hogy a kormány nem szánta el magát az esküdszéki intézmény megszüntetésének kezdeményezésére, mert akkor, mikor ezt mondotta, tudnia kellett és tudta is, hogy az igazságügyi bizottság módosításának törvényerőre emelkedése esetén a büntető törvénykönyv 173. §-ban meghatározott u. n. politikai deliktumok egész sorozatára nézve az esküdszéki intézmény *de jure et de facto* megszűnik létezni. Az igazságügyi miniszter maga is jól tudja, hisz mondta is, hogy az esküdszék a legtöbb államban garanciális intézménynek tekintik és pedig első-sorban és főképpen a politikai szabadság garanciális intézményének (annak tartotta Ihering is.) Az esküdszék a politikai szabadság talajából nőtt ki s talán az összes közönséges bűncselekmények elvonása se veszélyeztetné annyira az esküdszéki intézmény életerejét, mint akárcsak egyetlenegy politikai deliktumnak az esküdszék igazmondása elől történt elhurcolása. A büntetőtörvénykönyv 173. §-ban azok a politikai deliktumok vannak felsorolva, melyeket „az állam közjogi intézményei elleni izgatás” szokásos elnevezése alatt szoktak összefoglalni. Ez a § bünteti azt: aki 1. király személyének sérthetlensége, 2. a trónöröklés törvényes rendje, 3. az alkotmányos államforma, 4. az alkotmány egyes intézményei, 5. a monarchia másik államával fennálló kapcsolat, 6. a magyar államot képező országok közt fennálló államközösség, 7. a királynak, az országgyűlésnek, az országos bizottságoknak vagy a közös ügyek tárgyalására hivatott bizottságoknak törvényes joga ellen valamely gyülekezeten nyilvánosan vagy nyomtatvány útján izgat. E §-nak csak két olyan u. n. tényálladéka van, mely a szóban forgó törvényjavaslattal kapcsolatba hozható, a többinek semmi köze ahhoz. Ezt a §-t rá lehet húzni mindazokra, akiknek pl. az 1867: XII. t.-c. magyarázatára nézve vagy a monarchia két állama között fennálló kapcsolat kérdésében erősen hangsúlyozott különvéleményük van, szóval rá lehet húzni mindarra, amit negyvennyolcas politikának szokás nevezni, öt esztendei államfogházzal bűnhődhetik az, akinek nem tetszik a főrendiház ósdi szervezete s annak eltörlése vagy gyökeres megreformálása érdekében agitál, büntetni lehet az általános választójog ügyének lelkes harcosait is, s büntetni lehet mindenkit, aki régi korhadó intézmények romjai helyére új,

friss, életerős s az ország millióinak boldogulását szolgáló intézményeket akarnak ültetni. Hogy a haladás iránti vágy megnyilatkozásainak az esküdtek igazmondása előli elvonása és szakbíróságok elé utalása mit jelent, avval mindannyian tisztában vagyunk. És vajjon mi ez más, mint az esküdtszéki intézmény letörésének merész kezdeményezése? Mert ezek után vajmi kevés marad még meg az esküdtszék amúgy is szűkre szabott garanciális hatásköréből. A szabad szóra, a szabad gondolatra, a szabad sajtóra ez már a végnek a kezdete!

De az új törvénybe csempészett jogfosztás egész nagy horderejét csak akkor látjuk igazán, ha tudjuk, hogy nem csak az esküdtszék, a sajtó- és a véleményszabadság elleni orvtámadásról van szó, hanem arról is, hogy az új törvény veszedelemmel fenyegeti mindazoknak aktív és passzív választói jogát, akik az ország jövő boldogulásának vágyától vezéreltetve szóval és tollal a fölvilágosítás és eszmeterjesztés ügyének szolgálatába állottak. Az új választási törvény 14. §. 9. pontja szerint a választói jogosultságból ki van zárva az, aki az állam ellen irányuló büntett vagy vétség miatt jogerősen szabadságvesztésbüntetésre volt ítélve a kiszabott büntetés kiállításától vagy elviselésétől számított öt évig, ha pedig ilyen cselekmény miatt egy ízben már el volt ítélve, az újabban kiszabott büntetés kiállításától vagy elévülésétől számított tíz évig. Az új választási törvény 17. §-a szerint a választói jogosultságból kizártak képviselővé nem választhatók, a 18. §. 4. pontja szerint pedig nem választható országgyűlési képviselővé az, aki az állam ellen irányuló büntett vagy vétség miatt jogerősen szabadságvesztésbüntetésre volt ítélve, a kiszabott büntetés kiállításától vagy elévülésétől számított tíz évig, ha pedig e cselekmények miatt egy ízben már el volt ítélve az újabban kiszabott büntetés kiállításától számított tizenöt évig. Az „állam ellen irányuló cselekmények” széles területén a 173. §-ban foglalt összes cselekmények kényelmesen elférnek. Most már a maga teljes világosságában áll előttünk a törvénybe csempészett módosításnak egész hordereje s a jezsuita morálnak abban megnyilatkozó diadala, nem szólva azokról az apró kis bosszúállási lehetőségekről, amire a törvény módot nyújt s amely lehetőségekkel — tudjuk, nem is várjuk másként — bizonyára élni is fog a kormány. Nyíltan hangoztatta a miniszter, hogy ő nem bántja az esküdtszéket s mikor ezt mondotta, akkor egy nagyot rúgott rajta s mi közben hangosan dikciózott arról, hogy ő csak a republikánus urakkal akar elbánni, alattomosan hurkot kötött mindazok nyakára, akik nem ordítják az éhes farkasokkal együtt azt, hogy ez a mostani magyar világ a létező világok legjobbika. Zola mondja valahol, hogy a jezsuiták azok, akik sehol sincsenek és mégis mindenütt ott vannak. Bizony így van ez. Ott találjuk őket mindenütt, még ott is és azok között is, ahol legkevésbé keresnök őket. Ám csak folytassák ezt a munkát. Ők mindent tehetnek, mert ők át vannak hatva attól a nietsche-i igazságtól,

hogy „*die Moral ist die Sache Jener, welche sich von ihr nicht frei machen können*”, ők az ő alkímistáik kotyvasztóiban főtt szemetet is tiszta erkölcsnek deklarálhatják: hisz ők csinálták azt a csodát is, hogy a magyar parlament ma már ott áll — a Néva partján. (Rédei József)

Hármaszövetség és a Balkán-háború

Hellmuth von Gerlach, a kitűnő német publicista, aki a feminista kongresszus alkalmával Budapesten tartózkodott, nyári szünideje egy részét Herkules-fürdön töltötte. Ott jegyezte fel a következő érdekes impressziókat, melyek a *Das freie Volk* című berlini lap július 12-iki számában jelentek meg. A vak magyar sovinizta lárna közepette érdekesek lesznek a gondolkodó olvasó számára, egy teljesen objektív idegennek következő megállapításai:

„Egész Európában újra lázas érdeklődéssel néznek a Balkán-félsziget felé. De itt ebben a zugban, ahol Magyarország, Románia és Szerbia összeérnek, a legújabb háborús események mégis egészen másképpen hatnak mint ott, ahol az ágyúk zajától távolabb van az ember. Mint valami elektromos áram mindenkit megrázott, midőn Románia mozgósításának híre megérkezett. Mindenütt izgatott csoportok támadtak, melyek a vastagbetűs táviratok alapján a jövő eshetőségeit disputálták. A románok egy tekintélyes része azonnal elutazott. Fájdalmasan néztek utánuk az üzletemberek, kik különben is a szerbek és bolgárok kimaradása folytán már úgyis elég kárt szenvedtek. Magyarország rendkívül szenved az oly soká tartó Balkán zavarok folytán. Ha csak egy tekintetet vet az ember a helyi lapokba, feltűnik a csődök és öngyilkosságok nagy száma üzleti tönkök következtében. Oly országra, amelynek különben sincs sok veszteni valója, kritikus idők természetesen hasonlíthatatlanul végzeteszerűben hatnak, mint erőteljes ipari államokra. De még a gazdasági károknál is nagyobbak a politikai aggodalmak. A bolgárok és szerbek közötti testvérharcot még viszonylagos egykedvűséggel nézték. Ennél Ausztria-Magyarországnak, mely Szerbiában egy örök ellenséget lát és ezért meglehetősen leplezetlenül Bulgária mellé állott, talán éppen annyi nyerni, mint vesztenivalója van. De bombaként csapott le a hír, hogy az örök barát Románia, Bécsnek minden értesítése nélkül, Oroszország tanácsára Bulgária ellen mozgósított. Mert ez egy évtizedes ténynek — vagy illúzióknak — végét jelenti.

Romániát a hármasszövetség megbízható társának tartották. Ha nem is formális, de tényleges összeköttetésben állott vele. Egy világháborúhoz vezető minden kalkuláció Romániát a hármasszövetség javára könyvelte el. Számítottak az Oroszország elleni népgyűlöletre, a kormányok és mindenekelőtt a dinasztiák barátságára.

Ekkor hirtelen napfényre került a Bukarest és Pétervár közötti titkos megegyezés és a román fővárosban óriási embertömegek gyűlnek össze, akik kiáltozzák: le Ausztriával! Szomorú ébredés a hármasszövetség diplomáciája számára, melynek újra sejtelve sem volt erről a fordulatról. Azt gondolta, hogy külpolitikáját függetlenül lehet a

belpolitikától intézni és most kiviláglott, hogy a hibás belpolitika által létrehozott hangulat, helyesebben elkedvetlenedés hatalmasabb mint az udvarok összeköttetései, mint a diplomáciának pókszövevei.

Romániának elfordulását a hármasszövetségtől kizárólag Magyarország erőszak-politikája okozza, amelyet román lakosaival szemben gyakorol. Több mint három évtizeden át elegendő volt az Oroszország elleni gyűlölet ahhoz, hogy Romániát a hármasszövetség oldalára terelje. Ez a gyűlölet az 1878/9. évekből ered. A nagy orosz-török háborúban Románia önzetlenül a cár mellé állott, midőn az orosz sereg helyzete Osman pasa hősiesség ellenállása folytán csaknem kétségbeejtővé vált. Károly király Románia legjobb csapatait vezette győzelmes ostromra Plevnához és Oroszország diadalát biztosította. És a cár hálája az volt, hogy mihelyt a török veszélytől szabadult, rákényszerítette Romániát, hogy nagyszerű tartományát, Bessarábiát Oroszországnak adja át.

A gyengének az erős által való ez az erőszakos elnyomása a leigázott gyűlöletét keltette fel, amely a legutolsó időkig tartott. De végre az idő minden sebet begyógyít. Új benyomások elnyomják a régieket. Bessarabia elrablásának emléke lassanként elhalványult a nép öntudatában, de napról-napra újból hangzanak a magyarországi románok panasza a határon át. Bessarabia a kínos múlté. A magyarországi románoknak bántalmazása, az a felbőszítő jelen.

Magyarországot csak fele részben lakják magyarok, de az uralkodó népnek ez az 50%-a kizárja az ország lakosságának másik felét mindenféle politikai közreműködésből. A „nemzetiségek”: a szerbek, a horvátok, a németek, a tótok, a ruthének és a románok egyúttéve éppen oly számosságúak, mint a magyarok. De a törvényhozás és a közigazgatási praxis egyszerűen jégre teszi őket. Ahelyett, hogy a képviselők 50%-át küldenek a parlamentbe, egy szemérmetlenül igazságtalan választási törvény mellett még 5%-át sem tudják behozni. Csak az, aki mint az erdélyi szászok egy része magát a kormánynak eladja, jut elfogadható képviselőhez. Az ellenzéki nemzetiségeket a választási törvény, a kerületek beosztása és a választási terrorizmus útján teljesen megfojtják.

Ez különösen végzettszerűen hat a három millió román nép zárt tömegében, főleg a romániai határon, Erdélyben. Ezen románok *gros*-ja, megvetően „oláhoknak” elnevezve, igen szegény és műveletlen. A magyar kormány, amely ezeknek a csak románul beszélő embereknek gyermekeit olyan tanítókkal taníttatja, kik csak magyarul beszélnek, semmi lényegeset sem tesz oly célból, hogy azokat a szegénységtől és műveletlenségtől megszabadítsa. Saját erejükből, takarékpénztárak és közművelődési egyesületek útján igyekeznek a magyarországi románok magukon segíteni. Egy nem nagyon számos, de igen jelentős középosztály fejlődött ki. Ezt és a román intellektuellek kis csapatát a legerősebb nemzeti érzés hevíti. Sóvárogva tekintenek a közeli határra. Barbár politikai tendenciákban igyekeznek a magyar hatóságok a román nemzeti mozgalmat elnyomni. De a mártírok, akiket így teremtenek, csak erősítik a román mozgalom intenzitását Magyarországon. És maguk gondoskodnak arról,

hogy Romániában a gyűlölet Magyarországgal szemben egyre erősebb legyen és egyre élénkebb a vágy elnyomott testvéreik felszabadítására.

Eddigélé mindig úgy volt, hogy Romániában a kormány hármasszövetség barát, az ellenzék magyarelles volt. Azonban lépésről-lépésre a magyar erőszak-rendszer az egész román népet a Magyarország elleni ellenzék táborába kényszerítette és ezzel Ausztria ellen és a hármasszövetség ellen is. A Balkán bonyodalmak a balkán népek nemzeti érzését és a románokét is forpontra hevítették. A kormány és dinasztia többé nem vonhatja ki magát e néphangulat mindennél hatalmasabb nyomása alól.

Románia eltávozása a hármasszövetségtől súlyos politikai veszteség. Ezt kizárólag a magyar junkerek brutális eszközeinek köszönhetjük, akik az *Oldenburg-Januschau*-rendszerben látják politikai ideáljukat. Németországnak kell lakolni azért, hogy Magyarország feudálisai a hakatizmus ugyanazon elvei szerint uralkodnak, amelyek által mi is a lengyeltségben szállkát vertünk saját testünkbe.

Heltai Ferenc

Minden országnak és minden népnek vannak halottai, akikért a gyász és fájdalom külső jeleinek egész erdeje mozdul meg és senki sem meri felvetni a kérdést, hogy tulajdonképpen miért? Az érvényesülni tudás magas iskoláját az végzi el, aki a közélet minden számottevő tényezőjét nemcsak életében, hanem halála utánra is lekötelezni tudja: Heltai Ferenc Budapest elhunyt főpolgármestere ennek a feladatnak háromnegyed részét megoldotta. Amíg élt, fokról-fokra kisajátította azokat a hatalmi és anyagi lehetőségeket, amelyek egyszerű polgáremberek kivételes presztízshez szükségesek, halálát az állam, a főváros, sőt a közvélemény egyetemes részvéte kísérte és az egész sajtó (— még az antiszemita Alkotmány is magának vindikálta! —) öles cikkekben és tudósításokban ontotta magasztaló ódáit s várta a nagy halott végrendeletének felbontását, aki nem csinált titkot belőle, hogy mily busásan emlékezett meg egykori kollégáiról — a hírlapírókról. A lapok dithirambusai már rég elhallgattak, mikor kitűnt, hogy Heltai halottaiban is hú maradt élete alapelvehez: a *do ut des*-hez s mit sem adott akkor, mikor már nem várhatott — eltemetése után semmit!

S egy szegény kis zsidó diák került vagy negyven év előtt Budapestre és mint főpolgármester, képviselő, majd főrend, méltóságos úr és nagy újságíró távozott el onnan. Mi történt ezalatt a negyven esztendő alatt? Egy szorgalmas és megalkuvó fiatalember keresztülgázolt mindenkin, aki gyengébb volt nála és szolgálatokat tett mindenkinek, aki fölötte állott. A társadalmi mimika szürke, szinte unalmas példája Heltai Ferenc élete és nem is volna tollhegyre való, ha nem kellene egy modern hazai típusra ráismerni benne. Heltai mint újságíró kezdte és mindjárt a közgazdasági rovatot sajátította ki, amely az újságírói kvalitások és a tudományos képzettség helyett már akkor is az

üzletszerzési képesség próbája volt. Heltai jó üzletszerzőnek bizonyult, de — csak a maga javára. Cikkeivel, amelyek nem voltak az átlagnál többet érők és személyes szolgálataival, amelyeket az illetőkkel mindig honoráltatni tudott, észrevételle magát Baross Gáborral és kijárta nála, hogy a vasúti Útmutató és a Vasúti Közlöny szerkesztését reá bizzák, illetve ennek a két magasnívójú irodalmi műnek s általa az ő existenciáját biztosítsák. Bennük és általuk kulminált Heltai újságírói tevékenysége: a vasúti útmutató számoszlopain és a vasúti közlöny hivatalos hirdetésein át lett az első magyar újságíró és évi százezer koronás jövedelem ura. A kettős „szerkesztő” bekerült a kereskedelemügyi minisztérium tarifabizottságába, majd a politikusokkal való állandó érintkezés és jó üzleti érzék segítségével országgyűlési képviselő lett. Heltai a képviselőházban is megmaradt annak, aki addig volt: nagy közgazdának. Nálunk, ahol a földesurak és ügyvédek közt a közgazdasági kérdések iránt igen kevés az érdeklődés és még kevesebb a hozzáértés, rendkívül könnyű a pénzügyi tekintély illúzióját felkelteni. Mindenki kiváló nemzetgazda, aki képviselőtársai előtt ismeretlen fogalmakkal dobálózik és az üzletszerzés mesterségében némi előszobázási gyakorlatra tett szert. Nálunk nagy közgazdának neveznek, nem egy politikust, mert vagyont gyűjtöttek össze miniszteri, illetve pénzügyi előadói működésük alatt vagy után és néhány elárvult közgazdasági axiómát belterjesen műveltek. Heltai is nagy fináncapacitássá fejlődött: a törvényhatósági bizottságban épp oly jelentős lett a szava, mint a képviselőházban, a pénzügyi előadói székben vagy a delegációkban, amikor az ügyvédek és földbirtokosok álmos társaságában a maga kis üzleteit nagyhangú frázisokkal fedezte. Heltai parlamenti tevékenysége mellett idejekorán elhelyezkedett a fővárosi politika csatasoraiban is. Az utolsó évtizedek során a lanyha ellenőrzés és kevés szakértelem következtében néhány klikk és néhány klikkvezér sajátította ki a főváros ügyeinek intézését és a szerződések, adásvételek, beruházások és üzemlétesítmények körül a panamák valóságos virágkorukat éltek. Heltai ebben a csendes üzérkedésben — közmunkatanácsi tagságával súlyosbítva — tevékeny részt vett, különösen azonban a gázgyár megváltásának kérdésében játszotta el újra a mimikri hősszerepét. A néhai főpolgármester 1907-ben az általános osztrák-magyar légszesztársaság helyi igazgatója lett és ebben a minőségben minden lehető és lehetetlent elkövetett, hogy a főváros elfogadja az osztrák szerződést és ejtse el a házi kezelés tervét, tehát mondjon le arról az anyagi előnyről, amely már az első évben két milliót tesz ki és amelyet az ötven szerződéses év tartamára hivatalosan 200 millióban számítottak ki. Heltai elkeseredetten képviselte az osztrák légszeszgyár érdekeit a fővárossal szemben, amelynek bizottsági tagja volt: cikket íratott, könyveket fordíttatott, újságírókat szerződtetett és lármás embereket vásárolt meg, hogy valahogy

a házi üzem terve meg ne valósuljon. Erre mi történt? A gázgyárat mégis megváltották és — Heltait szerződttették százezer koronával vezérigazgatónak. És mit tett Heltai? Cikkeket íratott, könyveket fordított, újságírókat szerződttetett és lármás embereket vásárolt meg, hogy — a házi üzem áldásait hirdessék. Természetes azonban, hogy heves tiltakozásával elérte azt, hogy a főváros nem készülhetett elő a kommunizálásra, félévvel a végső terminus előtt az új városi gázgyárból még semmisen volt és meg kellett váltani az ócska gázgyárat — 21 millióért, a tízmilliónyi tényleges érték helyett. Heltai tehát, mint az osztrák gázgyár igazgatója is keresett néhány százezer koronát az üzleten — jutalékban.

Ugyanezt csinálta végig Heltai in politicis a főpolgármesterség kérdésében is. Valóságos filippikákat tartott a főpolgármesteri intézmény ellen, körülhordozta a véres kardot a fővárosi törvény revíziójáért s amikor a kormány kegye feléje fordult — szó nélkül elvállalta. Evvel véget is ért Heltai politikai pályafutása. Zsidó létére főrend lett, főpolgármester, méltóságos úr, milliomos és emellett a legelső újságíró, a Nyugdíj-intézet elnöke. Megmutatta, hogy mivé lehet valaki Magyarországon, ha mindig az uralkodó politikai áramlattal tart; ha a maga érdekeit össze tudja kapcsolni mások hiúságával vagy ügyefogyottságával; ha minden gyanús üzletből juttat annyi koncot a hozzáértőknek és kellemetlenkedőknek, amennyi a pillanatnyi étvágy csillapítására elegendő és főleg, ha olcsón, sőt bérmentve kezében tartja a nyilvánosság minden kritikái retortáját, különösen a sajtót, azon a címen, hogy valamikor tulajdonosa volt egy olcsó vasúti menetrendnek és egy hirdetmény-gyűjteménynek, amelyek az államvasutak hirdetési átalányából nagyobb összegeket emésztettek fel, mint akármelyik azok közül a szegény napilapok közül, amelyek a nyugdíjintézet elnökének fontak babérkoszorút akkor is, amikor pár száz koronáért leszereltek a gázgyárellenes akcióban. Egy szorgalmas és megalkudni tudó fiatalember, akinek normális szellemi képességein felül legfeljebb csak hideg emberismerete volt, húsz év alatt a hivatalos Magyarország húsz első embere közé vergődött. Jó helyre került: a mai Magyarország fotografiáján nagyon nélkülöztük volna az ő alakját. Méltó közgazdasági nagysága volt ő a Tiszakorszaknak!

(Kósa Miklós.)

KÖNYVISMERTETÉSEK ÉS BÍRÁLATOK

A nagy csalódás. (*Norman Angell: The great illusion. London 1913. William Heinemann 371+ XIX, l.*)

„Mi hasznot hajt a háború?” — Norman Angell könyvének ez az alcíme elárulja, hogy a szerző a háború mérlegét gazdasági szempontból, még pedig a kapitalizmus gazdasági érdekeinek szempontjából állítja fel. Minthogy pedig ezen a szigorúan elhatárolt alapon kifejtett elméleti következtetései és gyakorlati bizonyítékai a háború ellen szólnak, ez az egyoldalúság a könyv legnagyobb érdeme, ami megismeréseit majdnem korszakalkotókká tenné, ha hinni tudnánk a kapitalizmus háború-ideológiájának őszinteségében. Ha a modern nagyhatalmak fejlett kapitalista társadalmi tényleg belső meggyőződésből táplálnák a háború ideológiáját, ha a külpolitikai helyzet örökösen fenyegető beállítása valójában nem belső gazdasági tendenciákat takarna (hadseregszállítás, védekezés a szocialista ideológia ellen stb.), akkor a háború mérlegének ilyen kapitalista megállapítása a világpolitika döntő forduláshoz vezetne. Oktalan optimizmus lenne, ha egy okos és nagy szenzációt keltett könyv megjelenésétől ilyesmit várnánk s azért meg kell elégednünk avval a kétségtelenül nagy eredménnyel, hogy ennek a könyvnek sikerült legalább a legfontosabb háború-dogmák illuzórius voltát bizonyítani s ezáltal a tőke eszméit kibontani abból a misztikus zavarból, mely eddigelé a szociáldemokrácia antimilitarizmusától s a középosztályok túlnyomóan erkölcsi alapú pacifizmusától elválasztotta.

Angell a munkásság álláspontjával természetesen nem foglalkozik, a pacifista eszmék gyöngesége pedig szerinte abban rejlik, hogy nem számolnak a gazdasági kizsákmányolással, a tőke mindennapi hadviselésével, mely morális szempontból is legalább, ugyanannyira „embertelen”, mint a háború „barbarizmusa”. Érthető okból inkább csak sejteti azt az alap gondolatot, hogy a gazdasági kizsákmányolás erkölcsi ideológiája egyúttal a háború erkölcsi ideológiája is. Megerősíti ezt az a tény is, hogy egyes kiváló pacifisták sem tudtak szabadulni ettől az ideológiától (Tolsztojt, Steadet, sőt — bár Angell nem említi — legutóbbi béke-katechizmusa alapján a Nobel-díjas Friedet is ide lehetne számítani) s néha egyenesen „az önmegtágadás keresztényi erényét” kénytelenek hirdetni, hogy belső ellentmondásuktól menekülni próbáljanak. Pedig nyilvánvalóan semmiféle erkölcsi fölemelkedéstől nem várhatjuk a háborús eszmék pusztulását, míg ennek az erkölcsi fölemel-

kedésnek a kapitalizmus gazdasági ideológiája útjában áll. Ezen a ponton Angell pacifista szempontból radikálisabb, mint akár a szociáldemokraták: nem épít ugyan a kapitalizmus rombadőlésére, de a kapitalizmuson belül, a kapitalizmus érdekeinek szemmeltartásával akarja a nagyhatalmi háborúknak elejét venni. A modern imperializmus az erőszak filozófiáján s a háború vallásán alapul. „A régi békés szabadkereskedelmi eszme hanyatlóban van. Mindenütt az új és agresszív imperializmus nyomul előtérbe, mely lázasan keresi az eszközöket, hogyan tudná a politikai hatalmat gazdasági céljai elérésére hasznosítani”. A nagyhatalmi politika bázisa az a meggyőződés, hogy egyedül a katonai hatalom biztosíthatja a világkereskedelemben elfoglalt pozíciót. Az orthodox külpolitika gondolatmenetének logikai láncza ez: piac, a közlekedési utak hatalomban tartása, hadiflotta, sztratégiai pontok megszállása. A mai diplomáciának ez az ideológiája azonban a múlt idők értéktelen maradványa. Megdöntötte ezt az az erős és szoros finansiális kapcsolat, melyet a közlekedés fejlődésével párhuzamosan emelkedő munkamegoszlás idézett elő. A hitel és kereskedelem relációit egyoldalú előnyre megbolygatni nem lehet s ezt a helyzetet az utolsó negyven év hozta létre.

A kereskedelem a nemzeti gazdagság függvénye s nem a katonai hatalomé: egy konkurrens nemzet kereskedelmét tönkretenni csak úgy lehetne, ha összes lakosait legyilkolná, ami lehetetlen s ha nem volna lehetetlen, a hódító nemzetre nézve „kereskedelmi öngyilkossággal” volna egyértelmű, mint-hogy ezáltal saját piacát tenné tönkre. Ha Németország megsemmisítené az angol tőkét és hitelt, ez saját tőkéjének és hiteléletének halálos rázkódását vonná maga után. A tőke tehát a háború óvszere. A római világban a háború rabszolga-gazdagságot, a középkorban zsákmányolást jelentett, később — erre még visszatérünk — a gyarmatháborúk a fölös népesség megélhetését biztosították. Azonban a zsákmányolás kora lejárt: a magántulajdont elkobozni képtelenség volna: „Attilának nem kellett a bankkamatlákkal törődnie”, de ma legfeljebb csak értékpapírokat lehetne zsákmányolni, melyeknek értéke pedig éppen biztosságukban rejlik.

A külkereskedelmet nem a hadiflotta teremti meg, hanem egyesegyedül a verseny kiválasztó ereje képes azt fejleszteni. „A külföld nem azért vásárolja nagyobb mértékben Anglia áruit, mint Németországéit, mert nagyobb flottája van.” Norvégia kereskedelmi flottája a lakosság számához viszonyítva háromszor akkora, mint Angliáé. Egyáltalában arra, hogy gazdagság, jólét és gazdasági haladás nem függenek a katonai hatalomtól, a kis nemzetek nyújtják a legjobb példákat, melyeknek kereskedelmi forgalma fejenként mindig sokkal nagyobb, mint a nagy államoké. Kanada sokkal többet vásárol Svájtól, mint az anyaországtól, Angliától. Angell megjegyzi: „Mit tegyünk hát Svájc kereskedelmi „inváziója” ellen? Építsünk

talán még egy tucat Dreadnoughtot? Fegyvereink megszerezték nekünk Kanadát, de nem tudták megszerezni a kanadai kereskedők megrendeléseit, melyeket Svájc hódított el.” Végeredményben azt a látszólagos paradoxont állítja fel, hogy egy nemzet gazdasági helyzete annál bizonytalanabb, minél erősebben védelmezi azt katonai hatalma.

Ám a háborús ideológia tanítása szerint kézzelfogható és kétségbevonhatlan gazdasági előnynek még mindig megmarad a hadikárpótlás. A 70-es háborún — egykorú számítás szerint Franciaország 14 milliárdot vesztett, Németország 3,5 milliárdot nyert, ez a háború tehát Németországra előnyös üzlet volt. Ezzel szemben Angell rámutat arra, hogy a háború után Franciaország fegyverkezése Németországot újabb fegyverkezésre kényszerítette s valójában az egész óriási fegyverkezési verseny, mely ma Európa nagyhatalmaira nehezedik, innét kezdődik. Ennek a háborúnak költségeit nem Franciaország, hanem egész Európa fizette meg, legelsősorban pedig Németország. Minden számolást pedig fölöslegessé tesz az a tény, hogy Franciaország sokkal hamarabb kiheverte a háborút és hadisarcot, mint Németország. (Ezt maga Bismarck is belátta.) Húsz hónappal a hadisarc utolsó részletének kifizetése után Parisban alacsonyabb volt a kamatláb, mint Berlinben s a francia tőke akkor hódította meg a német piacot, mikor a németek azt hitték, hogy a francia hadisarc révén a világot kezdik meghódítani. Németországot a spekulációs papírok határtalan elterjedése súlyos krízisbe sodorta; ekkor indul hatalmas fejlődésnek a szocializmus s ekkor kezd ijesztő méreteket ölteni a kivándorlás a győztes Németországban. Igaz, hogy ekkor jön létre a német egység s ekkor kezdődik a hatalmas ipari föllendülés: de ez egyrészt a kisebb államokban — mint már említettük — jóval nagyobb, másrészt pedig ezt a föllendülést a vámközösség idézte elő, ami már a háború előtt perfekt volt. A híres „egység” pedig nagy politikai dekadenciát takar, melynek tényezői mind a 70-es háború örökségei: az imparlamentarizmus, a porosz ideál uralma stb. (Emlékezzünk Helmuth v. Gerlach előadására). — Könnyen megállapítható, hogy a győztes fél helyzete ma még sokkal rosszabb lenne, hisz míg a 40 millió lakosú Franciaország „legyőzése” 12 milliárdba került, addig 30 évvel később Angliának a 100.000 lakosú Transzvál meghódításáért jóval többet kellett áldoznia. A háború ma már nem „üzlet”.

Az új viszonyok döntően megváltoztatták a gyarmatosítások jellegét is. A monopolizáló, kizsákmányoló gyarmatpolitika ma már lehetetlen: Anglia gyarmatai mind autonómok s Anglia viszonya gyarmataihoz jóval gyengébb, mint bármely idegen államhoz. Ezek a gyarmatok Angliának nem birtokai, adót nem húz belőlük, gazdasági viszonyaik nem függnek az anyaországtól, vámpolitikájuk teljesen érintetlen. Klasszikus példa minderre, hogy Ausztrália pl. nem enged brit-indiai (tehát angol) alattvalókat letelepedni s Transzvál autó-

nómiaja ma sokkal teljesebb, mint a háború előtt volt, mert azt a gazdasági programot, melynek megvalósításáért a háború folyt, Angliának nem sikerült keresztülvinnie. Azonban „Anglia gyarmatpolitikája nem filantrópia, hanem keserves tapasztalatok kemény iskolájának eredménye”. Érdekes, ahogyan Angell Spanyolország délamerikai gyarmatpolitikáját az organikus szociológia szempontjából nézi: alapgondolata itt a legvilágosabban kidomborodik. A spanyolok nem vették észre, hogy Spanyolország és Délamerika egy testet, egy organizmust alkotnak s nem tudták megérteni, hogy Spanyolország kizsákmányoló gyarmatpolitikája magát az anyaországot döntötte gazdasági romlásba. (A délamerikai spanyol uralom legfényesebb napjaiban Spanyolországban éhínség pusztított s a királyi udvar nem tudta a lakájokat fizetni.) Az organizmus működésének betegségét senki sem vette észre, mert hiányoztak ehhez az észre-vevéshez az érzékszervek: a bankárok. Az egyes nemzetek egymástól való vitális függősége a XIX. század elején még nem volt oly nyilvánvaló, mint ma. A gőzgép feltalálása, a kapitalizmus teljes kialakulása s a pénzügyi kapcsolatok integrálódása: ez az a logikai lánc, mely a huszadik században a nagyhatalmi háborúk képtelenségéhez vezet. „Bismarck közelebb állott Attila módszeréhez, kitől 1400 év választotta el, mint mi állunk Bismarck módszeréhez, kitől mindössze 40 év választ el”. A nemzeti expanzióról beszélve, egyenesen egy „hazaáruló” javaslatot fejt ki az angol Norman Angell: a védővamos német Kisázsia sokkal több hasznot hajtana az angol tőkének, mint a szabadkereskedelmű, dezorganizált török Kisázsia, amint a védővamos Németország is az angol tőke legjobb piaca.

A kérdés pszichológiai oldalával szerzőnk túlságos részletességgel foglalkozik. A háborúnak a biológia, az erkölcs, a természetes kiválasztódás, sőt az isteni eredet szempontjaiból való beállításai teljesen értéktelenek s ezekkel Charles Richet könyve* után fölösleges számolni. Ezeknek semmi közük sincs ahhoz a lehetséges, de nagyon meggondolandó beállításhoz, mely a háború jelentőségét a kultúrfejlődés szempontjából vizsgálhatná. A biológiai fejlődés törvénye — ha a társadalom életét egyáltalán szabályozza ilyen törvény — semmi esetre sem a háború, hanem a természet ellen folyó kooperatív küzdelem felé mutatja a fejlődés irányát. Nagyon érdekes azonban a háború genezise: látjuk, milyen változásokon megy keresztül a háború jellege a vadember spontán gyilkolási ösztönének fellobbanásától az ó-kor gyarmatosításán, a népvándorlás rabló-hadjáratain, a normann hódításokon s a kizsákmányoló gyarmat-háborúkon át egész a modern angol gyarmatpolitikáig, mindig a legkevesebb erőszak irányában fejlődve, hogy végeredményében — szerzőnk szerint a közel jövőben — az erőszak nélküli, közhasznú és közös munka teljes diadalához vezessen.

* *Le passé de la guerre et l'avenir de la paix.* Paris 1912.

Az emberek gazdasági gondolkodásának a racionalizmus javára való befolyásolása siettetni fogja ezt a folyamatot.

Norman Angell sok gondolatot ébresztő könyvéhez csak néhány megjegyzést fűzünk. Angol íróról lévén szó, természetesen, hogy a könyv az angol-német antagonizmus hatása alatt íródott s *par excellence* ennek az antagonizmusnak kapitalista szempontból való oktalanságát bizonyítja. Amennyiben pedig ki is lép ebből a témakörből, megállapításai mindenesetre csak a fejlett kapitalista államokra vonatkoznak s csak ezekre nézve állhatnak is meg. Minél távolabb megyünk kelet felé, annál kezdetlegesebb kapitalista államokhoz jutunk s már Európa keletén rendkívül extenzív kapitalizmust találunk (Oroszország), vagy a kapitalizmus teljes hiányát (Balkán, Törökbirodalom). Itt megszűnik Angell megállapításainak érvényessége s már Ausztria-Magyarország nagyhatalmi szereplésénél, különösen pedig a Balkán-kérdésekben előtérbe nyomulnak azok a nemzeti és nemzetiségi szempontok, melyeket szigorúan kapitalista alapon tárgyalni nem lehet s melyeket ennél fogva szerzőnk nem is érint. Másfelől nem szabad figyelmen kívül hagynunk éppen a nagy és fejlett kapitalista társadalmak munkásságának várható szereplését egy proklamálható világháború esetén. Az elmúlt évek nagy angol és német sztrájkjai valószínűvé teszik, hogy a nyugati világpolitika jövő alakulásai a kapitalistáknak Angell szerint is kétséges „józan belátása” mellett a munkásságnak már ma is kétségtelen józan belátása fog döntő súllyal beleszólni. És itten — úgy érezzük — alaposabb megfontolást érdemelne az a kérdés: vajjon az a tény, hogy a legfejlettebb kapitalista társadalom leginkább képtelen háborút viselni, nem rejti-e magában a kapitalizmusnak olyan tragikumát, mely sokkal plauzibilisebb, mint a katasztrófa-elmélet volt?

Csécsey Imre.

A tót nemzetiségi mozgalom romantikus korszaka. (H. Tourtzer: *Louis Stúr e l'idée de l'indépendance Slovaque. Paris 1913. 244 l.*)

Stúr Lajos élete és működése, amellyel az itt ismertetett munka foglalkozik, tulajdonképpen keretül szolgál a tót nemzetiségi öntudat genezisének és fejlődéstörténetének feltűntetéséhez. Hogy a szerző Stúr Lajost választotta, az igen szerencsés gondolat volt, mert e rendkívüli és különös pályafutású ember egy egész nemzedék típusa. A forradalomelőtti és korabeli tótság egész lelki világa, törekvései ideáljai bámulatreméltó plasztikussággal domborodnak ki az ő életének tanulmányozása közben. Ha jogosan érheti tudományunkat és publicisztikai irodalmunkat az a szemrehányás, hogy nemzetiségeink kultúráját és történeti fejlődését nem méltatja kellő figyelemre — akkor ez a tótok esetében kétszeresen igaz. A románokról még elég gyakran olvasunk — igaz ugyan, hogy többnyire ferde megvilágításban; a Balkán forradalmi átalakulása a délszláv problémákat is felszínre vetette; sőt újabban még a rutén kérdés is ismertetőkre talált, igaz, hogy többnyire csak humorosnak látszó, de végeredményben elszomorítóan értelmetlen újságcikkek

alakjában. De a tótokról majdnem semmitsem hallunk. Itt él mellettünk hazánk legszebb vidékein évszázadok óta ez a szívos, dolgoz, szegény és igénytelen népfaj és mi nem ismerjük lelki világát, ideáljait, gazdasági és társadalmi betegségeit, közönnyel szemléljük, mint idegenedik el egyik része tőlünk, mint vándorol ki a másik része Amerikába mintha valamely távoli — idegen népfajról lenne szó, amelyhez semmi szál sem kapcsol bennünket. Pedig éppen a magyar történelem egyik legfontosabb korszaka: a reformkorszak és a forradalom, különösen pedig ez utóbbi a legszorosabban összefügg a nemzetiségi problémákkal és azok alapos megfigyelése és analízise nélkül meg nem érthető. Történetíróinkra és szociológusainkra számos új feladat vár itt, igen hálás feladatok abból a szempontból, hogy megoldások közben sok kevésbé vagy félreismert tény fog kellő megvilágításba helyeződni. De itt egyúttal, főképpen eddig, egy nagy nehézség is mutatkozott, amely a tót mozgalmak és Stúr Lajos esetére is áll. Ezek az emberek és az ő táboruk ugyanis a sovínisztáknak, sőt majdnem azt mondhatnók, a magyar közvélemény túlnyomó többségének kérlelhetetlen anatómája alatt állanak. Stúr Lajos hazaáruló volt, éppen úgy, mint Kollár, Gáj, Jellachich, Jancu, stb. Mindezek hazaárulók voltak és ez igen kényelmes formula, amely a bővebb történeti, társadalmi és lélektani analíziseket feleslegessé teszi, sőt egyenesen kizárja, minthogy tettük kizárólag hazaáruló és magyarellenes mivoltukból folyik. Aki más szempontból meri őket bírálni és cselekvéseikben nem erkölcselenséget lát, hanem gyakran tévedés, sőt néha kényszerűséget, amely jórésztben a mi elődeink hibájául tudható be — azt *quasi* cinkostársuknak tekintik.

Stúr valóban ellensége volt a magyarságnak, ámbár közszereplésben sokáig igyekezett minél kevesebb ellentétbe jutni a magyar állameszmével. Ellenségeink voltak a tótság akkori összes vezérei, aminthogy ellenségeink voltak a magyar állam többi számbavehető szláv elemei — a horvátok és szerbek is. — De a főbűnüket tulajdonképpen abban látják, hogy a reakció exponensével, Ausztriával léptek véd- és dacszövetségre a magyarországi szabadságmozgalmak és a haladás ellen. Ez politikailag mindenesetre hiba volt, annál is inkább, mert politikailag mindaz hiba, ami balul üt ki, de itt mégis mélyreható okok állanak a háttérben.

A dolognak elsősorban világtörténelmi háttere van. A szláv-ságnak akkor még életszükséglete volt egy erős osztrák centrálmonarchia. A Habsburg monarchiának akkor éppen azok voltak a legfőbb ellenségei, akik ma a monarchia legbiztosabb támaszainak a jellegét vindikálják: a németek és a magyarok. A frankfurti németiség és a pesti magyarság Ausztria szétszakítása mellett volt. Az előbbieket az ausztriai, az utóbbiakat a magyarországi szláv-ságot akarták magukba olvasztani. E kettős támadással szemben a szláv-ság a habsburgi birodalom egységének megóvásában és megerősítésében keresett védelmet. A szláv-ság és a dinasztia érdekei ez alkalommal teljesen párhuzamosoknak látszottak. Safarik és Palacky kifejezést is adtak e nézetnek 1848 június 3-án a prágai szláv kongresszuson, azt hangoztatva, hogy a szláv érdekek védelmének leghathatósabb módja Ausztria teljes

mértékben való támogatása. És itt meg kell jegyeznünk, hogy éppen Stúr volt az, aki Ausztriával szemben sokkal kevesebb bizalomnak adott kifejezést, mint cseh testvérei.

Ami a hazai szlávok és az osztrák reakció szövetkezésének belpolitikai háttérét illeti, hangsúlyozni kell annak a felfogásnak a pontatlanságát, amely szerint nemzetiségeink a haladással és a szabadságtörekvésekkel akartak volna egyenesen szembehelyezkedni. Sajnos, elődeink elkövették azt a roppant horderejű és tragikus következményű súlyos hibát, hogy a szabadság és haladás követelményeit nagyon szűkkeblűen fogták fel és — amint a tótokra vonatkozólag a szerző ezt részletesen kimutatja — nemzetiségeink a reformok és a szabadságharc korszakában sem sok szabadságot élveztek, kulturális fejlődésük elé meg gyakran épen a magyar állam gördített akadályokat. Mikor nemzetiségeink e politika ellen küzdöttek, evvel nem a haladásnak akartak hadat üzenni. Egészen természetes az is, hogy szükségképpen a nemesség privilégiumai ellen irányuló demokratikus politika hívei voltak, mert hiszen a nemesség soraiban ők igen kis arányban voltak képviselve. És valóban, látjuk is, hogy Stúr, mint országgyűlési követ, lelkesen küzd a jobbagység felszabadításáért.

A nemzetiségi öntudat, amely a cseheknél már oly korán kifejlődött, a tótoknál voltaképpen csak a XVII. században kezdett jelentkezni. Az előző századokban teljes szellemi és erkölcsi közösségben éltek a csehekkel, különösen a protestantizmusnak volt e tekintetben nagy befolyása, amely a latin nyelvet a csehhez helyettesítette az iskolákban és templomokban úgy, hogy a cseh nyelv a katolikusok szemében eretnek nyelvvé lett. A katolikus tót papságot éppen egyházi szempontok, nem pedig nemzetiségi gyűlölködés vezette, midőn a cseh nyelvvél szemben a népies dialektus kezdte felkarolni, sokáig eredmény nélkül. Nagyobb jelentőségre e mozgalom csak az ellenreformáció idején tett szert, amikor a protestáns tótok — Csehország katolizálása folytán — elvesztik a velük való összeköttetést és bár a cseh nyelvet továbbra is megtartották, mégis szintén a helyi dialektus hatása alá kerülnek és sok tót szó kerül az irataikba, ami végül a XIX században egy közös nyelv: a központi tót nyelv elfogadására vezetett. Betetőzését a tót nemzetiségi öntudat kifejlődése a magyarosító törekvésekkel szemben támadt visszahatás alkalmával nyerte, a XIX. század elején. Ebben az időben született Stúr Lajos (1815-ben) egy kis felvidéki faluban. Atyja tót tanító volt és a család patriarchális életmódot folytatott. Tizenkét éves korában, tanulmányai folytatása céljából Győrre került, ahol — melleleg megjegyezve — akkor még 70 forintért lehetett egy évre ellátást kapni és ahol egyik tanára szláv szellemben tanította. Azután a pozsonyi protestáns lyceumra iratkozott be, ahol 1803. óta csehtót tanszék állott fenn, amely attól fogva mintegy központja volt a tótok nemzeti fejlődésének. Egy szláv nyelvi és irodalmi intézetet is alapítottak. A Pozsonyban tanuló tót nemzetiségű ifjúság egy tanulóegyesületet létesített, amely az ifjúság nemzetiségi érzésének felkelését célozta. Tagjai romantikus eszméktől voltak áthatva. Kollárt

bámulták, a „Dicsőség leányáért” lelkesültek és egy eszményi világban éltek. „Egy egyedülálló pillanat embereinek érezték magukat” és a tótság létérdekeinek legkomolyabb védőivé váltak. Megjegyzendő azonban, hogy a 30-as években a nemzetiségi öntudat még meglehetősen határozatlanul jutott kifejezésre. Bizonyos pánszláv színezet, vagy helyesebben a szláv együvértartozás és szolidaritás érzelme dominál. Egészen 1836-ig az érzelmek és a lelkesedés uralkodnak, a tettek és az elmélkedés háttérbe szorul. Ezen ifjúság körébe került Stúr Lajos és csakhamar kitűnt szorgalmával és tudásával. Egy időre ugyan félbe kellett — kedvezőtlen anyagi viszonyai miatt — a tanulást szakítania, de vasakarattal sikerült kiküzdenie, hogy ismét visszakерüljön Pozsonyba.

A cseh-tót társaságban vezetős szerepre tett szert, megkezdte irodalmi és szónoki működését is és lázas tevékenységet fejt ki a tót nemzetiségi öntudat propagálása terén. Ez felkeltette a magyarok gyanúját, miért is a cseh-tót diákegyesületet 1837-ben feloszlatták. A tót ifjúság kénytelen volt tevékenységének súlypontját a nyelvi és irodalmi intézetbe helyezni. E veszteségért némi kárpótlással szolgált Stúrnak segédtanárrá történt kineveztetése a cseh-tót tanszéken. 1838-ban félbeszakítva tanári működését a hallei egyetemre ment ki. Ekkor már nem Pozsony volt a tót mozgalom kizárólagos centruma. A katolikus tótok szellemi vezérei Pesten fejtették ki működésüket. A *Zora almanach*, amely az ő kiadásukban jelent meg, nagyban hozzájárult a kath. és prot. tótok közeledéséhez és a tót nemzetiség individuális fejlődéséhez. Számos más városban is tót társaságok keletkeztek, a tót nyelv és kultúra fejlesztésére és propagálására. Tót újságok is keletkeztek, a Hronka és a Tatranka, de ezek politikával nem foglalkoztak — erre nem nyertek engedélyt — a rajongó és romantikus szellemi áramlatokat tükröztették vissza. Magyar oldalról mindazonáltal veszedelmesnek tartották e mozgalmat és egyúttal a nemzeti érzés erősödésével a tótság beolvasztására irányuló tendenciák is erősödnek. A cseh-tót nyelv tanítását Pozsonyban korlátozták és Zay gróf a tótság legerősebb várát, a protestantizmust kezdi ostromolni. A papokra kötelezővé akarta tenni a magyar nyelv tudását és az iskolák elmagyarosítását is progjamjába vette. 1840-ben tudvalevőleg a közigazgatás, 1844-ben pedig a tanítás nyelvének mondotta ki a magyar nyelvet a törvényhozás és a nemzetiségi küzdelem bevonul az egyházakba is. A lutheránusok konventjei lassanként átalakultak nemzetiségi csatározásokká. Ezek ülésain a papságot és birtokos nemességét illette megjelenési jog. De a magyarok nemsokára nem respektálták a konventi szabályzatot. Nem voltak többé viták, csak kiabálások és sértések özöne hallatszott. Befelé a terror, kifelé a hatáskör túllépésének elve gyakoroltatott. Mindez azonban nem volt alkalmas a magyarság fölényeinek tartós biztosítására, Zay grófnak messzebbmenő tervei is voltak: a két protestáns egyház egyesítése. Így azután a nemzetiségi kérdés e részre meg lett volna oldva a mi javunkra. Ez a terv ugyan nem sikerült, de az 1848-iki törvény értelmében a magyar nyelv mindenüvé behatolt. A tótok, érezvén gyengeségüket, nem vehették fel a küzdelmet.

Ehelyett egy egészen más eszközhöz folyamodtak. Felsőfolyamodványt szerkesztettek, amelyben felsorolták a tót nép sérelmeit és kívánságait, amelyek főképpen a tót nyelvnek a tanításban és közigazgatásban való alkalmazására vonatkoztak. Ezt a folyamodványt küldöttség vitte Bécsbe. A küldöttség megjelent Metternich és Kolovrat előtt, akik mindketten igen szívesen fogadták és teljes támogatásukat helyezték kilátásba. Ennek a lépésnek mégis mindössze csak az az eredménye volt, hogy rendkívül felbőszítette a magyarokat, akik a küldöttség szervezőiben és tagjaiban hazáruolókat láttak. A tótüldözés a lutheránus egyház terén is erősebben mutatkozott. A konvent többsége nyomozást rendelt el a felsőfolyamodás ügyében és egy bizottságot küldött ki e célra. E küzdelmek közepette Stúr megírta az első nagy történeti munkáját: *Ázsia és Európa, vagy Oroszország szerepe Ázsiában* címen. Ezt a munkát is a pánszláv irányú tót romantikus szellem jellemzi. A szlávoknak természetesen centrális jelentőséget tulajdonít a történelemben, — ezek védtek meg szerinte az európai kultúrát a dél és kelet felől beözönlő barbárok pusztításaitól — ugyanaz a teória, mint amelyet a mi hazafias könyveink a magyarokról felállítottak. Ázsia meghódításának és civilizálásának feladata az oroszokra vár. A nyugat-európai államokat, így Angliát különösen, nem sokra becsüli és nem nagy jövőt jósol nekik. A munkán egyébként Hegel hatása látszik. Közben a tót petíció ügye kedvezőtlen fordulatot vett; József nádor közbelépése folytán válasz nélkül küldték vissza. A konvent által kiküldött bizottság nyomásai is folytak, de igazán kompromittáló adatokat nem tudtak felfedezni, jöllehet a legnevetesebb részletekre is kiterjeszkedtek: így szemükre hánytak a tótoknak, hogy többen közülök zöld sapkákat hordanak. Ha két tót vezérről kisült, hogy leveleznék egymással, e mögött — azt vélték, hogy a pánszlávizmus réme rejtőzik. Minthogy itt nem értek el eredményt, a sovíniszták egy másik irányban kezdték el a támadást. Stúrt elmozdították tanszékétől. A tótok erre újabb küldöttséget menesztettek Bécsbe, amelyet ismét „kegyesen” fogadtak: ezúttal Lajos főherceg. Amit Stúr felfüggesztésének a hatásait illeti, azok egyáltalában nem voltak olyan természetűek, hogy a magyar hazafiaknak kedvük telhetett volna bennük. „Ez az erőszakosság felébresztette az energiákat és mindenkivel érezte a folytonos küzdelem szükségességét.” A Pozsonyból eltávozó diákok mindenfelé elterjesztették az elkeseredést. Mindenfelé nemzetiségi társulatok alakultak. Az emberek még inkább ragaszkodtak a nyelvükhöz, mert az veszélyben forgott. Mindenütt — az egész tót vidéken — csak a tót nyelvet hallani. A gyűléseken, a társaságokban, a tanítás terén, a sajtóban csak egy nyelv fejezi ki a gondolatokat: a tót nyelv, majdnem teljesen megtisztulva csehtartalmától, a maga eredeti tisztaságában. A katolikus és protestáns tótok soha még ily szorosán össze nem fogtak. Új tót lapok keletkeznek. Stúr 1845-ben megalapítja a Tót újságot és folytatta a küzdelmét a tudomány és publicisztika terén a tót nyelv teljes emancipálásáért. Így ellentétbe kerül Kollárral, aki a cseh-tót egység híve. — Népkönyvtárak, vasárnapi iskolák, antialko-

holista egyesületek alakulnak mindenfelé. Mindezek a tót nép felébredésének kétségbevonhatatlan jelei voltak. 1847-ben Stúr mandátumot nyert az országgyűlésen. A tótok a magyar ellenzékkel szemben az osztrák centralizációs törekvések híveinek vallották magukat, amelyben a magyarosító politika ellen fordultak támogatásért. Stúr felemelte szavát az iskolák elmagyarosítása ellen és hangsúlyozta a nép nyelvén való tanítás fontosságát. A magyarok közül sok igen tekintélyes politikus elítélte Kossuth erőszakos politikáját. De a többség — sajnos — megfontolás nélkül követte őt e veszélyes úton; mind-nagyobb elkeseredést és forradalmi hangulatot váltva ki a nemzetiségeinkből. A horvátok küldöttei Bécsben tárt karokra találnak és Jellachicht nevezik ki horvát bánná. A szerbek között egyre veszedelmesebben terjed a forrongás és hullámai természetesen a tót vidékekre is átkaptak. „Az, aminek a bekövetkezését egy távoli időben, húsz-harminc év múlva vártunk — írja Stúr március 31-én a tót újságban — hirtelenül, egy éjszaka alatt megjött; alig tudunk a szemünknek hinni. Alig lehet egyszerre felsorolni a világon végbement változásokat; az új jogokat és szabadságot, amelyeket a népek kivívtak... elűzték a régi elnyomókat, akik a közrend nevében még a fűszálakat is alig engedték mozogni, kétségessé tették a szólás és a sajtó szabadságát, ellene voltak a nyilvános egyesületeknek és gyűléseknek ...” A magyar minisztérium egy ideig nem tulajdonított nagy jelentőséget az egymást kergető eseményeknek, és feleletül azon kérésekre, amelyeket Liptó megye március 28-án hozzá intézett, elrendelte, hogy Szentiványi Károly nyomozást indítson e megyebeli tót mozgalmak ügyében. Megkezdődött a terror és a tótüldözés korszaka. A tót mozgalom vezetői nem voltak már biztonságban az országban és Stúrnak is menekülnie kellett. Bécsbe sietett, ahova a monarchia többi szláv népeinek vezetői is egybegyűltek. E kritikus pillanatban Ausztria és Magyarország szlávjai élénken érezték a közeledés és együttműködés szükségességét. Csehek és tótok közt minden régi ellentét és féltékenykedés eltűnni látszott és csak a közös érdekekre gondoltak. A kedélyek forrongása a tótföldön is tetőpontra hágott és a megváltozott viszonyok a május 10-iki teplici nagy tót nemzeti gyűlésen jutottak kifejezésre. Az Ófelségéhez intézett folyamodványban foglalt szerény kéréseket most már igen széleskörű, túlzó követelések váltották fel, amelyek azt az óriási haladást mutatják, amely időközben a tót nemzeti öntudat fejlődésében beállott. Hogy csak a főbbeket említsük, követelik az ország területének ethnográfiai alapon való beosztását, külön nemzetiségi országgyűléseket a közös országgyűlés mellett, a nemzetiségek nyelvének legteljesebb érvényesülését az országgyűlésen és a közoktatásban, külön nemzetiségi miliciákat nemzetiségi tisztek vezetése alatt. A petíciót 10,000 példányban nyomatták ki és mindenfelé terjesztették. A magyar kormány még fokozottabb eréllyel felelt és a tótok vezetői, mind Bécsbe és Prágába menekültek. Az utóbbiak példáját követte ismét Stúr is. Ekkor folytak a prágai szláv kongresszus ülései, amely elhatározta, hogy a magyarországi szlávok még egy utolsó lépést kíséreljenek meg a magyar kormánynál is, ha ez eredménytelen maradna, a délszlávok dél, a tótok észak

felől támadják meg a magyarokat; a cseh önkéntesek is hozzájuk fognak csatlakozni. De az események félbeszakították a tanácskozásokat. A délszlávok és magyarok között János főherceg közvetítésével történt tárgyalások eredménytelenek maradtak, a magyarok teljes erővel készültek a döntő mérkőzésre és a szlávoknak nem volt veszíteni való idejük. Stúr és Hodzsa a délszlávoknál maradtak. Stúrt Obrenovics Milán Rohicsba hívta, ahol néhány ezer dukátot adott neki az ellenállás szervezésére. Stúr innen Zágrábra, majd Bécsbe ment, a felkelés előkészítése végett. A magyarok látták a veszedelmet és szeptember 9-én küldöttséget menesztettek az udvarhoz, amely ő felsége segítségét kérte, de amely meglehetően hűvös fogadtatásban részesült. Jellacsics másnap már kibocsátotta a manifesztumát és a következő napra átlépte seregeivel a Drávát. Nyomon követte ezt a cseh-tót morva önkéntesek támadása, de a fegyelmezetlen és rosszul fegyverzett csapatok nemsokra mentek. Szeptember 25-ikén császári manifesztum rendelte el a zavargások beszüntetését. A küzdelem szervezői erre visszahúzódtak. De a fegyverszünet rövid ideig tartott. Lamberg meggyilkolása véglegessé tette a szakítást az udvar és a magyarok közt. Most már császári proklamáció szólítja fegyverbe a tótokat, s teljes szabadságot ígérve nekik. A tótok teljes erővel az osztrákokhoz csatlakoztak. A magyarok vallási viszály feltámasztásával próbálták ez akciót paralizálni, de eredménytelenül. A tót önkéntesek most a császári seregekkel kooperáltak, nagy seregekben gyűltek a zászlók alá és csakhamar több felvidéki megyét megszálltak. De az osztrákok nem szívesen alkalmazták őket, lehetőleg kevés szerepet akartak nekik juttatni és a kápolnai vereség után nagyobb részét szétszóródtak a felkelő csapatok. A tótok vezetői 1849. március 17-én kihallgatáson jelentek meg a császár előtt és úgy ő, mint a bécsi miniszterek elhalmozták őket ígéretekkel. Közben azonban az újjászervezett magyar honvédség egyik diadalt a másik után aratta; ezután következett a debreceni függetlenségi proklamáció, majd az orosz beavatkozás. És ekkor, 1849 július 21-én, mikor minden oldalról megindult az invázió, mikor a kés a nyakunkon volt, jött az összes nemzetiségek egyenjogosítását kimondó törvény. Október 7-én a tótok ismét megjelentek a császár előtt, aki tótul szólította meg őket. Ismét kaptak egy csomó ígéretet. De mi történt? A felkelőket lefegyverezték, a régi fegyvertársak gyanús személyekként kezeltettek, a hivatalokra idegeneket, főleg németeket neveztek ki, a vezérek rendőri felügyelet alá kerültek, az ígért szabadságok helyett a Bach-féle centralizáció és durva germanizáció áldásait élvezték. Stúr is osztozott nemzetesorszában: rendőri felügyelet alá került, működését paralizálták. Minket magyarokat nagy veszélybe sodort oktalán nemzetiségi politikánk. Azon a ponton voltunk, hogy mindent elvesztünk és ettől nem is annyira saját kitarásunk és szerencsénk, mint inkább ellenfeleink hasonló oktalansága mentett meg . . . Hisz ha Ausztria egy valóban liberális és demokratikus nemzetiségi politikát inaugural, az önálló magyar jellegű Magyarország néhány évtized alatt az utópiák birodalmába távozott volna.

V. M.

A trializmus felé. (R. W. Seton-Watson: *Die Südslavische Frage im Habsburger Reiche. Berlin, 1913. Meyer & Jessen XII + 651 l.*)

Scotus Viator e munkájának angol eredetiével már behatóan foglalkoztunk e szemle XXVI. kötet 187. és következő oldalain. Az előttünk fekvő német kiadás nem pusztá fordítás, hanem tetemesen bővített új kiadás: „Sok történt eme könyv angol kiadásának megjelenése óta és nemcsak sok helyet kellett átírni, hanem sok új anyagot újból kellett átdolgozni. Így két egészen új fejezet jött létre Tomasics és Cuvaj kormányzatairól; a végső fejezet kétszeresre nőtt meg a délszlávkérdés különböző megoldási módozatainak tárgyalása által és a balkán háború visszahatásairól egy külön fejezet szól.” Ezenkívül nyolc új melléklet járult a régiekhez. Így felkészülve, túlzás nélkül nevezhetjük az angol publicista munkáját a legteljesebb forrásműnek, mely a világirodalomban erről a kérdéstről létezik s leszámítva néhány kisebb-nagyobb elfogultságát a magyar dolgokkal szemben, általában fenntartás nélkül dicsérhetjük lelkiismeretességét, igazságos törekvését, széles látókörét. Ez az elfogultság a magyar dolgokkal szemben abban mutatkozik, hogy a külpolitika minden baklövését, a horvát-rendszer minden alávalóságát elsősorban a „magyar oligarchia” számlájára írja, holott épp a legutolsó két év eseményei mindenkit meggyőzhetne róla, hogy ez a „magyar oligarchia” a bécsi abszolútizmusnak mindenben engedelmes eszköze, ha ennek fejében szabad kezet nyer osztályuralma és anyagi érdekei zavartalan érvényesítésére. Ellenben a horvát kérdésben és a külpolitikában ennek az uralkodó klikknek nincs semmiféle átgondolt politikája (csak a feudalizmus ösztönszerű gyűlölete minden nemzetiségi mozgolódással szemben) és a külügyminisztériumból pórázon vezetik. A külpolitikában a magyar tényezők befolyása teljesen abban merül ki, hogy a Bécsből kapott leckét eldarálják a magyar „parlamentben” akkor, mikor az osztrák népképviselőt az ilyen játékokra nem kapható. És bár kétségtelen, hogy a magyar osztályuralom volt az, mely a horvát kérdést megmérgezte: úgy másrészt nem lehet vitás, hogy a Cuvaj-rendszer förtelmei nem következhetek volna be, ha külpolitikánkat Bécsben okosabb és erkölcsileg fogékonyabb politikusok intézik. Legjobb bizonyíték erre nézve az a rémuralom, melyet az osztrákok Dalmáciában is folytatnak s melyről épp Scotus Viator olyan megdöbbentő képet rajzolt. Ezt megállapítva viszont nem lehet kétség aziránt, hogy Magyarország agrár-feudális szerkezete egyik fő akadálya egy tűrhetőbb nemzetiségi egyensúlyállapot kialakulásának s hogy a horvát kérdés megoldása el sem képzelhető a magyar országgyűlés mai összetétele mellett.

Pedig ez a kérdés egyre parancsolóbban követeli a megoldást s ma már nem mint pusztá horvát kérdés, hanem a monarchia hét és fél millió délszlávjának szervezési problémája.

Scotus Viator főérdeme, hogy ezt a kérdést éles megvilágításba helyezi és meggyőzően mutatja ki, hogy a trializmus már itt van — nem intézményekben, de a való élet kényszer-tényeiben. Nagyon érdekes munkájának az a része, melyben e gondolat hódításait regisztrálja igen komoly osztrák parlamenti körökben és ahol a trialisztikus megoldás különböző lehetőségeit veszi szemügyre. Itt különösen azt hangsúlyozza, hogy a trialisztikus megoldás egyáltalában nem jelentene egy új államot a monarchián belül, hanem ellenkezőleg a centralizációnak és a decentralizációnak egy olyan alkalmazását, mely a mai laza, elégedetlen, egymást gyűlölő néphalmazatból egy valóban demokratikus, becsületes *home rule*-on alapuló népszövetséget teremtené.

Ez a gondolat ma már kilépett az utópiák ködéből s Bécsben igen befolyásos és öntudatos képviselők felett rendelkezik. Ép azért bővebben kell foglalkoznunk Scotus Viator idevonatkozó fejtegetéseivel, melyen az osztrák keresztény-szocialisták, sőt a szocialisták egy tekintélyes részének tervezetéseit visszhangozzák. Ezek szerint a delegációk mai formájukban túlélték magukat és „a habsburgi monarchia legégetőbb szüksége a központi hatalom egységesítése s ez nem gondolható el egy egyöntetű központi parlament alapítása nélkül. Ezen átalakításnál a delegáltak választása úgy történék, mint eddig, csak hogy az osztrák és a magyar csoportot egyesítenék, a két képviselőház képviselét megkészsereznék (a két felsőház képviselétének változatlan fenntartásával), a horvát tagok választását a zágrábi szaborra bíznák és a boszniai szabor küldötteit is bevennék. Ezen újonnan alkotott parlamenthez tartoznának a birodalom közös ügyei ...”

De a közös parlament megalkotása csak félmunka volna: „egyidejűleg egy délszláv parlamentet kellene Zágrábban felállítani, melyben a monarchia összes horvátjai, szerbjei és szlovénjei képviselőre találnának, amely valami középalkulat volna a továbbra is fenntartandó tartománygyűlések és az új központi parlament között. A most fennálló zárai, sarajevoi, parenzoi, laibachi és zágrábi *Landtagok* megszüntetése ugyanis a lokál-érdekeket könnyen veszélyeztetné s minden templomtorony-politikus ellenállását keltené fel.”

Ezt a reformtervet szerző a következő táblával akarja még világosabbá tenni:

Ma:

- I. Osztrák birodalmi gyűlés (Osztrák delegáció). Magyar országgyűlés (Magyar delegáció).
- II. a) Horvát szabor.
- b) Bosnyák szabor.
- III. a) Galíciai Landtag.
- b) A többi 16 osztrák Landtag.

Holnap:

- I. Központi parlament az egész monarchiára.
- II. Három középparlament,
 1. Birodalmi gyűlés Bécsben.
 2. Országgyűlés Budapesten.
 3. Délszláv szabor Zágrábban.
- III. A Landtagok (17 Ausztriában, 1 Horvátországban, 1 Boszniában).

Már most a központi parlamentre tartoznék a hadsereg, haditengerészet, külpolitika, kereskedelmi szerződések, közös pénzügyek. A középparlamentek lényegileg ugyanazon ügyekkel foglalkoznának, mint a maiak. A Landtagok kisebb fontosságú, helyi önkormányzati ügyek számára volnának fentartva mindaddig, amíg egy-egy Landtag összes képviselőinek kétharmad többsége nem követeli az illető testület felosztását.

A németiség várható ellenállását ezzel a tervvel szemben azáltal vélik eloszlatni, hogy a kikötők és a fővasutak *reichs-unmittelbar* szervezését javasolják, egy terv, melynek E.V. Zenker német képviselő már ma erőteljes publicisztikai propagandát csinál. A fő kikötő helyek közvetlen képviselőket kapnának a központi parlamentben is.

Ezt a tervet kortörténeti érdekessége mellett még azért is szükségesnek tartottuk ismertetni, mivel a magyar közvélemény bornírt közönye mellett, melyet a nemzetiségi kérdéssel szemben általában és a horvát-problémával szemben különösen tanúsít, nem lehet elég gyakran és elég nyomatékosan hangsúlyozni, hogy mialatt mi tétlenül tűrjük a bihari maffia uralmát s mialatt komoly nagy lapjaink kizárólag lokális pletykákkal, „államférfiaink” személyes veszekedéseivel és a nemzetiségek elleni előfizetőfogdosó heccelődésekkel vannak elfoglalva: azalatt *jam proximum ardet* s óráról-órára érnek azok az erők, melyek a régi alkotmányt úgy hazánkon belül, mint a monarchiában lassan, de biztosan fel fogják őrölni.

Most, hogy a monarchia szalonikii Drangja végleg megbukott; hogy a szerb állam egy életerős és gyors tempójú nemzeti fejlődés összes alapköveit lerakta; hogy a délszláv népek kereskedelmi és vámszövetsége sokáig nem maradhat el: nyilvánvaló, hogy a dinasztia legégetőbb problémája ama hét és fél millió délszláv alattvalója politikai, gazdasági és kulturális boldogulását a monarchián belül biztosítani, akik más-különbén egyre hevesebben fognak Belgrád és az orosz befolyás felé gravitálni.

Ilyen óriási történelmi átalakulások küszöbén az egyedüli észszerű magyar politika csak a velünk élő nemzetiségek bizalmának és rokonszenvének megnyerése lehet, hisz Ausztriával szembeni állami és gazdasági mérközésünkben első sorban épp a nemzetiségek magatartásától függ a legfontosabb kérdések eldőlte. Mert a ma kavargó nemzetiségi és gazdasági erőknek csak két elképzelhető egyensúlyállapota van: az egyik a demokrata Magyarország, a nemzetiségi törvény becsületes végrehajtása és messzemenő, tisztességesen keresztülvitt *home rule* Horvátországnak; a másik: osztályuralom, nemzetiségi elnyomás, délszláv állam — Horvátország és Fiume elvesztésével.

Jászi Oszkár.

Tolnai Világlexikona

A franciák, németek és angolok az enciklopédiának egymástól meglehetősen különböző típusát fejlesztették ki. A francia típus képviselője a Larousse-féle mű. Tulajdonképpen nem más, mint egy szótár, melyben a francia nyelv szavai vannak körülírással, illusztrációkkal, fejtegetésekkel magyarázva. A nagy, 9 kötetes Larousse nem más, mint bővítése a kis Larousse-féle magyarázó zsebszótárnak. Külsőjére nézve jellemző a rendkívül sok apró cikk, a rendkívül sok kis magyarázó kép és az apróbetűs nyomás. E külalak bizonyítéka szerint is célja nyilván csak a gyors és rövid fölvilágosítás, olvasmányul szolgálni nem kíván. A német enciklopédia legismertebb képviselője a Mayer-és Brockhaus-féle művek. Ezek célja, az összes ismereteket alfabetikus elrendezésben fölprózva adni. A cikkek kizárólag informatív jellegűek, miért is a szerzőnek minden egyéni véleménynyilvánítást kerülnie kell. Minthogy az a cél, hogy az olvasó azonnal megtalálja azt, amit keres, fölőtte fontos és logikailag összetartozó dolgok külön vannak választva az alfabetikus sorrend kedvéért. Tehát pl. Petőfi nem Magyar irodalom címszó alatt van, hanem a P betűnél. Az angol típus képviselője az *Encyclopaedia Britannica*. Mint a német, szintén az összes mai ismereteket akarja nyújtani. Azonban módszere más. Nem aprózza úgy el a dolgokat és nem áldoz föl minden logikai összetartozást az ábécé kedvéért. Tehát pl. Petőfiről Magyar irodalom címszó alatt olvashatunk. Hogy azonban ráakadjunk arra, amit keresünk, az egész műhöz alfabetikus index van. A hosszabb cikkek nem szorosan informatív jellegűek és bennük a szerző egyénisége szabadon nyilvánul meg, amit már külsőleg is jelez a cikk szignálása. Az angol enciklopédia, a franciától és némettől eltérőleg, nem csupán információt nyújt, hanem olvasmány is. A francia és német művek alapján, igaz, hamarabb és több kérdésre kaphatok fölvilágosítást, azonban kötetei sivár, fárasztó adat-sivatagok, míg az angol többnyire kiváló tudósok esszégyűjteménye. Ki olvasná végig azokban — a közgazdaságtanról vagy pl. a Magyarországról szóló cikket (hacsak az utóbbit egy kíváncsi magyar nem), ellenben az angol enciklopédia e tárgyú cikkeit még a szakemberek is szívesen veszik kezükbe.

Az eddigi magyar enciklopédiák szolgálilag a német példát követték. Tolnai lexikona azonban ügyes és merész újítással egyesíti a három irány előnyeit. Ad szómagyarázatokat és óriási képanyagot (az első kötetben 1700, a másodikban 1250 képet), mint a francia, az egész anyag úgy föl van aprózva és oly könnyen megtalálható alfabetikus rendben, mint a németben és végül ad épp oly hosszú cikkeket, mint az angol. Emeljük ki, hogy a lexikon nagyobb gonddal és ambícióval van szerkesztve, mint bármely eddigi magyar enciklopédia volt (ez Gerő Ödön szerkesztő érdeme) és hogy e mű terjedelmes kötetait (az első kötet 768, a második 672 oldalas) a Tolnai Világ-

lapja előfizetői 3 korona árban kapják. Tudjuk, hogy ez reklámként hangzik. De miért ne kapjon Tolnai egyszer ingyen reklámot? A napisajtó, a szakirodalom úgysem vesz tudomást róla (hacsak az elismerésreméltó ügyességgel megírt és a napilapok szövegébe csempészett hirdetéseket nem számítjuk), pedig tesz annyit a magyar kultúráért, mint, összes hivatalos tudós és irodalmi társaságaink együttvéve. És tegyük hozzá azt is, hogy noha Tolnai immár nagy bérpalotát épített magának, úgy irodalmi, mint üzleti eszközeiben mindenkor sokkal válogatásabb volt sok „előkelő” kiadócégünknel.

Ez a lexikon elsősorban a *Tolnai Világlapja*, olvasói számára készül, vagyis a szó legtágabb értelmébe vett nagyközönség számára. Arról van szó, hogy a falusi gazda, a kisiparos, a vasúti altiszt, az ipari munkás és a csendőrőrmester egy oly művet kapjon kezébe, melyben ne csak megtaláljon mindenfélét, amire kíváncsi, hanem ha elunja magát, legyen érdekes olvasmánya is. És ezt az a százezer ember, kinek e lexikon készül, megtalálja. Ha a falusi gazda, vagy a csendőrőrmester téli estéken elunja magát, a természettudomány csodái nyílnak meg előtte, ha a 100 oldalnál hosszabb és kb. 150 képpel illusztrált *Állatok világa* c. cikket vagy az *Anatómiát* (80 oldal) olvassa el. És a cikkek általában jól írottak. Nem szárazak és nem leereszkedően népiesek: egyszerűek, közérthetők. Igazán csodálkozhatni a szerkesztőnek leleményességén, mely nálunk, ahol tudvalevőleg nagy kiadócégek összes leleményessége abban merül ki, hogy a törvény fogyatékoságát kihasználva, sorra ellopják más cégek eszméit, igazán precedens nélküli. Ilyenről tesz tanúságot pl., hogy egy teljes angol nyelvtant ad, vagy az *Asszonyok*, vagy az *Aviatika* c. hosszabb és gazdagon illusztrált cikkek.

Ami a külső kiállítást illeti, itt természetesen minden esetleges ellenvetésre csak egy válasz lehet: egy 650—700 oldalas dúsan illusztrált könyvtől, mely csak 3 koronába kerül, lehet-e egyebet kívánni, mint kizárólag az olcsósághoz való szigorú ragaszkodást? Mindamellett a kötés, fűzés, nyomás, illusztrálás nem rossz, mindenesetre jobb, mint ami 3 koronáért várható.

Csupán egy dolog sajnálatos: a kötetek lassú megjelenése. Félévenként egy kötet, bizony nagyon is kevés. Mire a mű fele megjelent, az első kötet adatai rég elavultak. Igaz, hogy más encyclopédiák is évekig jelennek meg, csupán az *Encyclopaedia Britannica* legújabb kiadása jelent meg bámulatosan rövid idő, egy év alatt. Azonban 12 és fél év nagyon hosszú idő. Csakhogy nyilván ez a kiadó legfontosabb „trükk”-je, az teszi lehetővé a kiadást, hogy ennyi időre biztosít lapjának előfizetőket. Mindamellett e mű kulturális jelentősége így is szembezőkö. Kívánjuk a kiadónak, hogy merész üzleti vállalkozása (az előszó szerint 10 millió korona befektetésről van szó) sikerrel járjon. E siker a magyar kultúrának bizonyára nagyobb erkölcsi hasznot jelentene, mint amekkora üzleti haszonra a kiadó számíthat.

B. R.

Nyilatkozat

Dr. Pikler J. Gyula úr a következő sorok közlésére kér bennünket:

A *Magyar Kultúra* nevű havi folyóirat f. évi 13—14-ik száma *Az okos lovakról* a *Huszdik Század*-ban közölt dolgozatommal foglalkozván, egy tévedésemre mutat rá, amely abban áll, hogy én a lourdesi csodabarlang említésével kapcsolatban a lourdesi híres pásztorleányt Louise Bernadottenak neveztem. A leány neve Bernadette Soubirous volt, mint ahogy a M. K. helyesen megállapítja. A M. K. sok mindent nem tud, de ezt tudja. Én pedig bocsánatot kérek a tévedésemért. Kevésbé érdeklődvén az olyan ügyek részletei iránt, mint amilyen a lourdesi csoda, emlékezetem összezavart két nevet.

E tévedés rektifikálásával kapcsolatban a M. K. tájékozó dühvel támad neki névrokonomnak, Pikler Gyula egyetemi tanár úrnak. Pikler tanár úr ebben az egész ügyben teljesen ártatlan. Én vagyok az, aki a *Magyar Kultúra*-t annyira felháborító cikket írtam és aki az elberfeldi csodát minden tekintetben egyformának vélem a lourdesi csodával. Az egyik a természettudomány, a másik a vallás hitelének árt.

Amennyiben tehát a M. K. még rendelkezik személyeskedéssel, dühvel, gyűlölettel és egyéb nemes dolgokkal, úgy ez alkalommal én volnék az, aki — szerény véleményem nyilvánításának folyományaképpen — ezek objektumává teendő.

Budapest, 1913. augusztus 8.

Medic, dr. Pikler J. Gyula.